

**ПРОБЛЕМИ
ІСТОРИЧНОЇ**

ГЕОГРАФІЇ

УКРАЇНИ

У К
П-3
АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць

108545

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1991

T 218

Проблеми історичної географії України: 36. наук. пр. / АН УРСР. Ін-т історії України; Редкол.: Ф. П. Шевченко (відп. ред.) та ін. — К.: Наук. думка, 1991. — 152 с. — ISBN 5-12-002035-6.

Збірник присвячено питанням екології та відображення засобами історичної географії соціально-економічних, суспільно-політичних, наукових і культурних процесів на території України з давніх часів до сьогодення.

Для істориків, географів, краєзнавців, викладачів-супільствознавців та студентів.

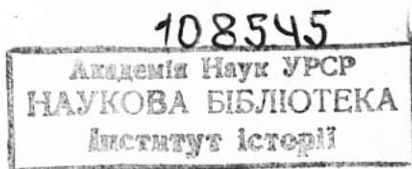
Сборник посвящен вопросам экологии и отображения методами исторической географии социально-экономических, общественно-политических, научных и культурных процессов на территории Украины с древнейших времен до наших дней.

Для историков, географов, краеведов, преподавателей-обществоведов и студентов.

Редакційна колегія

Ф. П. Шевченко (відповідальний редактор), Ю. А. Пінчук, О. Є. Маркова, Г. В. Борjak, Т. А. Балабушевич, С. П. Степанович (відповідальний секретар)

Затверджено до друку вченою радою Інституту історії України АН УРСР

Редакція з історії та археології літератури

Редактор Н. О. Черкаська

П 0502090000-246 39-91
М221(04)-91

ISBN 5-12-002035-6

© Інститут історії України АН УРСР, 1991

Н. М. Яковенко

ПРО КРИТЕРІЇ АВТЕНТИЧНОСТІ ПОЗЕМЕЛЬНИХ АКТИВ
XV — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.
(текстологічний аспект)

У статті підкреслене самостійне значення межових актів у комплексах поземельної документації на маєтки; аналізуються часові зміни тих канцелярських формул і предметних реалій документів, пов'язаних з межуванням земель, які можуть служити орієнтиром для розпізнавання фальсифікатів.

Розв'язання багатьох важливих питань з історії феодального землеволодіння безпосередньо залежить від реконструкції географічного і територіального складу землевласницьких одиниць. Уточнення часу їх виникнення, визначення розмірів і меж дають можливість на рівні узагальнення говорити про такі ключові проблеми, як процес концентрації поземельної власності, перерозподіл землі між феодалами внаслідок інтенсифікації земельного обігу, форми переходу від умовного до спадкового землеволодіння тощо. Не менш важливою є конкретизація фактажу і для визначення ролі географічного середовища у формуванні й розвитку великої земельної власності: значення річкових шляхів, великих лісових масивів, природного складу угідь та ін. Вельми перспективно видається також реконструкція складу феодальних вотчин з метою встановлення їх гіпотетичної тотожності з давніми поселеннями, сформованими у період дофеодального землеволодіння. Адже є припущення, що в окремих регіонах України територіальна цілісність патріархальних поземельних одиниць, що виникли в процесі родової кооперації, не руйнувалася ні в процесі поглинання селянських дворич вотчиною, ні при послідовному переселенні їх різними групами поселенців¹. Зокрема, унікальною в цьому плані є територія Київщини, де патріархальна дворична система землеволодіння не була порушена штучним перемежуванням у так званій волочній помірі середини XVI ст. (за незначними винятками це саме можна сказати і про Волинь).

Територіальний склад феодальних землевласницьких одиниць найповніше висвітлюється у комплексах документів, що відкладалися в процесі функціонування конкретного маєтку і, згідно з правовими нормами того часу, становили його невід'ємну частину, передаючись з рук до рук разом із самим маєтком. Такий комплекс документів,

© Н. М. Яковенко, 1991

ISBN 5-12-002035-6. Проблеми історичної географії України. Київ, 1991.

судутніх землеволодінню, охоплював: первісний привілей-данину, його наступні потвердження, акти офіційних ув'язань землі за тим чи іншим власником (ув'язчі листи), межові листи, документи купівлі й продажу, податкову документацію, судові акти, якщо земля ставала об'єктом суперечок, тощо. Цей документальний корпус міг обіймати десятки актів. Так, наприклад, у межовому спорі Дорого-стайських з Трипольськими (1600 р.) за села Трипілля й Стрим'ятичі на Київщині останні пред'явили судові 48 актів, починаючи з кінця XV ст.² Втрата документів такого роду могла поставити під сумнів самі права власності на конкретну земельну одиницю, тому обов'язково офіційно оповіщалося про загибель документів під час пожеж, татарських набігів тощо. Яскравим прикладом подібних оповіщень є серія заяв брацлавських зем'ян до книг Коронної канцелярії (Волинської Метрики) про загибель поземельної документації під час пожежі Вінницького замку 1580 р.³

Розпорошення і втрата родинних архівів феодалів, які в переважній більшості не збереглися до нашого часу цілісно, ускладнюють вивчення згаданої проблеми. Відтак доводиться, досліджуючи конкретні землеволодіння, залучати побічні матеріали або користуватися даними пізнішого походження. Це в першу чергу стосується первісних привілеїв-данин і актів, що фіксують розмір і межі землеволодіння. Останні, як правило, збереглися у пізніх копіях-витягах з незбережених повністю судових справ. Вирвані з основного контексту, нерідко недатовані, межові обводи звучать особливо глухо, оскільки спираються на топоніми й географічну номенклатуру, спотворену під час копіювання. Не менш вірогідні і фальсифікації актів, що містять межовий опис як доказ законності претензій на старовинне право володіння в бажаному територіальному обсязі. Тому при роботі з пізніми копіями поземельних актів особливої ваги набуває, крім ідентифікації персоналій і реалій, текстологічний аналіз документа для встановлення його відповідності загальноприйнятій у конкретний час моделі.

Далі ми спробуємо конспективно викласти спостереження над окремими формулами, що вживалися в публічно-правових актах та межовій документації на Правобережній Україні XV — першої половини XVII ст. при окресленні територіального складу землеволодіння.

1. Часом найбільш інтенсивного формування феодального землеволодіння на Правобережній Україні прийнято вважати 30 — 70-ті роки XV ст., тобто період тимчасового відновлення Волинського й Київського удільних князівств, коли численні пожалування з доменів Свидригайла та Олельковичів стали однією з форм поступок сепаратистськи настроєним українським феодалам в умовах напруженої політичної обстановки у Великому князівстві Литовському. Пожалування-данини пізнішого часу, що відносяться до часів Казимира IV й Олександра, мають по суті

підтверджувально-фіксаційний характер. Це, зрештою, відповідало реальному становищу земельної політики Великого князівства, оскільки на початок XVI ст. великокнязівський домен був в основному вичерпаним⁴. Збережені до нашого часу привілей-данини Свидригайла спираються на формуляр, що увійшов в українську канцелярську практику з кінця XIV ст. На відміну від давньоруських грамот, традиція яких ще помітна в актах західноукраїнського, подільського і молдавського походження першої половини — середини XIV ст., новий формуляр тільки називає об'єкт данини, не описуючи його меж. Межовий опис замінений формулою «и со всім правом... како к нему из віку прислушало старыми границями»⁵, яка, на нашу думку, калькована з чеської актової практики. Фразеологічна калька «со всім, што к тому слухало» ("s tiem sevšim, sož k tomu prislušie"), іноді з додатком «в гранях, как се в собі мает», незмінно присутня у привілеях XV ст., виданих Вітовтом і Свидригайлом. В цьому контексті викликають велику підозру щодо достовірності ті нечисленні грамоти XV ст. (пор. листи-данини Свидригайла 1424, 1430 і 1447 рр.⁶), які детально описують межі пожалуваних володінь, що не відповідає нормам вживаного в цей час формуляра. Натомість наприкінці XV — на початку XVI ст. формула «со всім, што к тому слухало» починає трансформуватися в стереотипне перерахування усіх можливих видів угідь ("из лесы, из боры, из гаи, из сеножати..." і под.). До середини XVII ст. це — неодмінна клаузула диспозитивної частини формуляра.

2. Норми публічного побуту XIV — XV ст., як можна припускати, виходячи з характеру писемних джерел, ще не вимагали письмової фіксації меж новопроданої землі доти, доки вона не ставала предметом спору. Акт введення у володіння обумовлювався у самому привілей-даніні як проведений офіційною особою при свідках ("а възидил ту землю Ходор Чеолчич, тот обьзидил от пана Оты, старосты, а инни то вшитко свидци"⁷). Присутність свідків, отже, розцінювалася як самодостатній юридичний доказ, що не потребував окремого засвідчення на письмі. Перші згадки про акти введення нового власника у землеволодіння, які фіксують його межі в спеціальних ув'язчих листах, датуються початком XVI ст. Здійснювали ув'язання за уповноваженням великокнязівського двору коморники, господарські дворяни, старости, намісники, які «за господарским розказанем» заводили в присутності «людей добрых старых» межі, оформлюючи процедуру відповідним документом. Згодом, коли така практика стала загальноприйнятною, відсутність у корпусі документів, що стосувалися землевласницької одиниці, ув'язчого листа давала привід заперечити саме право власності. Тому наприкінці XVI — на початку XVII ст. було проведено чимало ув'язань ніби-то за давніми описами, але їх ідентичність з давніми

межовими обводами не може вважатися безсумнівною. Натомість безперечно достовірними є описи меж, детально зафіксовані в судових граничних листах XV — початку XVI ст., які складалися полюбовними чи комісарськими судами на підставі свідчень «людей добрих, сусідів околичних», котрі в присутності суддів «розводили землі», вказуючи їхні споконвічні межі⁸. Згадані граничні листи традиційно писалися у двох примірниках (для кожної із сторін).

3. У актах поземельних приватних угод XV ст. маєток постується за загальною формулою «тако продал, яко сам держал», «по старої граници», «так широко и долго, как есми сам держал» (або традиційно — «зо всім тим, што здавна к тому прислухало»). Для судеревних земель, тобто володінь, що перебували у спільному землекористуванні декількох осіб, на документі інколи зображався власницький знак («знамя») продавця: «куды тоє знамя еє поведет», «куды тої землі знамя пошло»⁹. З середини XVI ст. у приватних юридичних актах з'являються деталізовані описи меж землеволодіння, що є об'єктом відчуження. Але така практика не утрималася: вже наприкінці XVI ст. із зміцненням ролі судово-адміністративних урядів акти знову скорочуються, описи межових обводів зникають. Проте самі угоди, заявлені для запису до актових книг відповідного уряду, як правило, супроводжуються заявою возного, офіційного свідка продажу, купівлі і т. п., про те, що в його присутності власник землі «заводил границу, почавши от ...» (далі наводиться детальний опис межового обводу). Названі тут форми фіксації кордонів землеволодіння можуть служити одним з об'єктивних критеріїв встановлення автентичності документа і виявлення фальсифікатів, досить поширених серед цієї групи актів.

4. Майже безпомилковим критерієм встановлення автентичності межового документа може бути система вживаних у час його написання межових знаків. Так, для XV ст. характерним є використання так званих природних межових знаків (боліт, доріг, рік тощо) і граней (насічок) на деревах. Насипні кургани (копці), основний граничний знак пізніших часів, з'являються на Волині тільки у першій чверті XVI ст., а на Наддніпрянщині — наприкінці XVI ст. Показовою в цьому плані є, наприклад, заява адвоката однієї із сторін у межовому спорі, що розглядався Київським підкоморським судом у 1600 р.: «Кгдыж в тых краях жадные иншие знаки граничные не были, опроч речок а валов; копцов не бывало, опроч теперешних часов»¹⁰. Несвоечасні згадки про копці перетворюються, таким чином, на важливий доказ підробки (пор. дарчу грамоту князя Любарта Гедиміновича Луцькій соборній церкві, датовану 1322 р., у якій обмежування згадується як виконане за допомогою межових знаків, характерних для середини — другої половини XVI ст.¹¹; те саме — у листі князя Свидригайла 1431 р. на підтвердження розмежування с. Почапинців з Хмільником;¹² те саме — в ув'язчому листі київського державці 1491 р. Андрія Алексан-

дровича Київському Пустинно-Микільському монастиреві на Плоску ниву¹³).

5. У самій процедурі виконання копців існує також помітна різниця між узусом першої і другої половини XVI ст., що може допомогти при датуванні недатованих межових документів. До середини XVI ст. (до Статута 1566 р.?) волинські копці генетично ще перегукуються з межовими ямами російської межової практики (що дотично підтверджує можливу давньоруську градицію останніх). Курган-копець не «насіпається», як, здавалося б, вимагало дослівне латинське визначення процедури — *scopulos sipage* — і як згодом загальноприйнято висловлюється український акт кінця XVI ст., калькуючи цей латинський вислів («сипати копці»), а «викопується» («копцы покопали», «копцы закопали») ¹⁴. Більше того, при цьому інколи в копець, як і в межову яму, закладають якісь предмети: «в котором копци жерновыи камен закопан...», «и в том копци камен плоский» ¹⁵.

6. Певний хронологічний рубіж спостерігається і у способах вимірювання відстаней між копцями, що теж може сприяти уточненню датування межових обводів. Різної у визначенні відстаней, архаїчні умовні виміри типу «на трое стрелене плус — минус з луку» чи «на килкоро з луку стрелене» ¹⁶ щезають з межової практики наприкінці 40-х років XVII ст. Тоді ж входять в ужиток і встановлені законодавством віддалі між копцями, які віднині вимірюються не «ужищами» чи «у лыко» ¹⁷, а конкретною кількістю стандартних волочних шнурів. Одночасно зникають неодмінні раніше грані (насічки) на деревах і описи примітних дерев поблизу копців. Сам текст межового обводу формалізується, втрачаючи місцевий колорит і архаїчні риси.

7. Варто коротко виділити специфіку межових обводів на Наддніпрянщині, як особливо насичених архаїчними деталями. До них, зокрема, належать знаменні знаки, якими мітилися володіння конкретної особи в судеревах. Ці знаки нерідко відтворювалися в межових обводах, купчих, дарчих ¹⁸. Конфігурація київських знамен не збігається з відомими типовими знаками російського межкування («соха», «скамья», «кошель», «курья лапа», «лемех» і т. д.). З іншого боку, вони складніші за рисунком, ніж звичайний для Галичини і польських земель гранний знак «криж», і перегукуються з геометричними зображеннями на печатках українських бояр (пор.: «крыж, а над крыжем тятё, также и наисподе тятё» ¹⁹). Якщо припустити, що знаменний знак у судереві відповідав печатному знаку власника, то фіксація знамен у межових описах Київщини може дати унікальний матеріал для дослідження складу давньої гербової символіки. З судеревами, як однією з найпоширеніших форм сярбинного землеволодіння, пов'язана ще одна відмінна особливість граничних обводів київського походження, яка може стати орієнтиром при локалізації глухих межових документів. По-перше,

саме явище судеревів, витіснене з Волині у середині XVI ст., на Київщині побутувало аж до кінця XVII ст. і було надзвичайно розповсюдженим²⁰. По-друге, характерною деталлю київського, особливо поліського, землеволодіння є те, що землевласницькі одиниці з одного боку межують з судеревами, з другого — «лежать обрубом», тобто мають чітку власницьку межу²¹. Наявність судеревів і протиставлення обрубів судеревам вказують на безсумнівно київське, а ще ймовірніше — київсько-поліське, походження неідентифікованого документа.

Отже, на прикладі наведеного вище короткого огляду можна констатувати, що текстологічний аналіз, проведений, зрозуміло, паралельно з перевіркою персоналій та історичних реалій сумнівного акта, може стати об'єктивною підставою для ствердження чи заперечення його достовірності.

¹ Купчинський О. А. Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень. — К., 1981. — С. 28.

² Центральний державний історичний архів УРСР, ф. 4, оп. 1, спр. 1, арк. 85 — 93. — (Далі: ЦДА УРСР).

³ Центральний державний архів давніх актів СРСР, ф. 389, оп. 1, спр. 195, арк. 330 зв. — 343 зв.

⁴ Хорошкевич А. Л. Жалованные грамоты Литовской метрики конца XV в. и их классификации // Источниковедческие проблемы истории народов Прибалтики. — Рига, 1970. — С. 61 — 62.

⁵ Грамоты XIV ст. / Упор. М. М. Пещак. — К., 1974. — С. 143 (1399 р., канцелярія Владислава Ягайла).

⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. — СПб., 1862. — Т. 1: (1361 — 1598). — С. 9, 11. — (Далі: АЮЗР); Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. — Киев, 1907. — Ч. 8, т. 1. — С. 10. — (Далі: Архив ЮЗР).

⁷ Грамоты XIV ст. — С. 44 (1371 р.).

⁸ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 г. / Под ред. В. Антоновича и К. Козловского. — Киев, 1868. — С. 64 (1539 г.); *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie* / Wyd. przez Gorczaka. — Lwów, 1890. — Т. 3. — С. 38 (1506 г.), 104 — 105 (1513 г.).

⁹ АЮЗР. — Т. 1. — С. 37, 56.

¹⁰ ЦДА УРСР, ф. 4, оп. 1, спр. 1, арк. 82.

¹¹ Грамоты XIV ст. — С. 21.

¹² Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 г. — С. 6 — 9.

¹³ Архив ЮЗР. — Ч. 8, т. 4. — С. 158.

¹⁴ Німчук В. В., Яковенко Н. М. Дві волинські грамоти (1500 р. і 1519 р.) // Мовознавство. — 1989. — № 1. — С. 69; Архив ЮЗР. — Ч. 8, т. 4. — С. 275 (1541 р.); ЦДА УРСР, ф. 24, оп. 1, спр. 3, арк. 31 зв. (1551 р.).

¹⁵ ЦДА УРСР, ф. 2228, оп. 1, спр. 702, арк. 2.

¹⁶ Там же, ф. 4, оп. 1, спр. 1, арк. 174 зв. (1639 р.); ф. 24, оп. 1, спр. 6, арк. 198 (1644 р.).

¹⁷ Архив ЮЗР. — Ч. 8, т. 4. — С. 356 (1523 р.); ЦДА УРСР, ф. 22, оп. 1, спр. 9, арк. 766 (1540 р.).

¹⁸ АЮЗР. — Т. 1. — С. 37; ЦДА УРСР, ф. 4, оп. 1, спр. 1, арк. 39 зв. (1598 р.).

¹⁹ ЦДА УРСР, ф. 24, оп. 1, спр. 3, арк. 190 (1612 р.).

²⁰ Пор. численні згадки про судереви у київських актах XVII ст.: *Zródła dziejowe*. — Warszawa, 1894. — Т. 21. — С. 174 (1613 г.); 268 (1618 г.); 326 (1624 г.) та

ін.; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка АН УРСР, відділ рукописів, ф. Оссолінських, спр. 4075 / III, арк. 86 (1688 р.).

²¹ АЮЗР. — Т. 1. — С. 175 (1561 р.); ЦДА УРСР, ф. 4, оп. 1, спр. 1, арк. 10 (1595 р.).

Одержано 12.10.1989 р.

В статті підкреслюється самостійне значення межових актів в комплексах поземельної документації на імення; аналізуються часові зміни тих канцелярських формул і предметних реалій документів, зв'язаних з межованим землею, які можуть служити орієнтиром для розпізнавання фальсифікатів.

А. В. Войтович

ВОЛИНЬСЬКА ЗЕМЛЯ КНЯЗІВСЬКИХ ЧАСІВ
(X — XII ст.)

На основі літературних та літописних джерел автор пропонує реконструкцію меж Волинської землі у X — XII ст.

Праці з історичної географії давніх волинських земель досить численні¹. Проте немає сталої думки про історичні межі Волині в різні періоди, особливо про її східні та північні кордони. Як будь-яка феодальна держава територія Волині в різні періоди змінювала свої кордони, а також внутрішню адміністративну структуру: часом її сюзерени володіли землями, які лежали за межами власне волинських земель, в окремі періоди на Волині були володіння князів інших земель. Навряд чи можливо точно визначити давні межі Волинської землі і кордони волинських уділів, які теж часто змінювалися. Будь-яка реконструкція буде приблизною, а окремі її пункти дискусійними.

Волинські племенні князівства остаточно були приєднані до Київської Русі при Володимирі Святославичі. Під 988 р. вперше згадується заснований ним новий адміністративний центр — Володимир. За даними В. Татищева, в місті було збудовано кафедральний собор Богородиці й призначено першого єпископа Стефана². Першим волинським князем став Всеволод Володимирович, про що свідчать топоніми «Всеволож» та «Варяж». Всеволод Волинський (вперше згаданий під 1097 р.) локалізується на городищі Литовеж Іваничівського р-ну Волинської обл. Старіше городище в урочищі Городиська під с. Старгород містить матеріали X — XI ст.³ Укріплене селище Варяж виникло поблизу. Можливо, там розмістилася частина варязької дружини, яку привіз з собою на Волинь Всеволод⁴. Початково з Володимира управляли і Галицькою землею, яка близько 1085 р. відокремилася під управлінням Ростиславичів, котрі вміло скористалися з сприятливої політичної ситуації. Галицька земля мала ранню історію, відмінну від Волині, свою транспортно-торговельну систему, зв'язану з Дністром та Саном, багаті міста, тому її відділення було підготовлено всім попереднім розвитком цієї землі.

Західні кордони Волині були одночасно західними границями

© А. В. Войтович, 1991

Русі. На північному заході рубежі Русі та Волині захищала Дорогичинська волость. Межі в цьому регіоні практично не змінювалися з 1040 — 1047 рр., коли Ярослав Мудрий розгромив мазовецького князя Моіслава і завершив війну з литовцями. В 1145 р. по смерті польської королеви Саломеї молодшої Болеславичі самовільно зайняли її уділ під Підліцою, розбили сюзерена Польщі Владислава II. За допомогою волинських військ Владислав «Вигнанець» віддав прикордонний мазовецький замок Візну⁵. Візна на р. Нарев стала крайнім північно-західним форпостом. Важко сказати, як довго належав цей пункт до Волині. Границя, ймовірно, йшла по нижній і середній течях р. Нарев. У середній течії ріки лежало місто Сурож. Археологічний матеріал дозволяє твердити, що воно виникло не пізніше рубежа XII — XIII ст.⁶ Між р. Нарев і р. Нурець кордон прикривав Бельськ. Місто (нині — Бельськ-Подляскі в РП) знаходилось на лівій притоці р. Орля, яка впадає в Нарев. Виникло воно не пізніше XII ст. У 1288 р. володимирський князь Володимир Василькович прикрасив місцеву церкву і обдарував її книгами. Далі межа йшла по р. Нурець, де було розташоване місто Брянськ, до її впадіння в Західний Буг.

Головним опорним пунктом на північному заході був Дорогичин, вперше згаданий під 1142 р., хоча археологічні матеріали свідчать про його розвиток з VII ст. Дискусії про те, що Дорогичин був ятвязькою столицею, не дістали підтвердження археологів, які знайшли тут типово слов'янські матеріали. Біля підніжжя городища знайдено більше 10 тис. свинцевих булл XI — XIII ст. з відтисками князівських тамг, святих, птахів, літер кириличного алфавіту. Тут, певно, була одна з найголовніших митниць на заході Русі. Дорогичинський стіл займали Василько Ярополчич (близько 1180 — після 1182 р.) та його син (до 1192 р.). У цей період Лешко Білий і його брат Конрад намагалися захопити дорогичинські землі. Це їм вдалося, напевно, в 1209 — 1215 рр., коли було захоплене і Побужжя. В середині 1230-х років Конрад передав Дорогичин хрестоносцям. Данило Романович у 1237 р. розбив хрестоносців, повернув собі Дорогичин і прийняв тут королівську корону в 1253 р.

На південь від Дорогичинської волості лежала Берестейська волость. Початки її як окремої адміністративної одиниці сягають рубежа XII — XIII ст. Рішення Витичівського снему 1100 р. позбавило будь-яких надій колишнього луцького князя Ярослава Ярополчича. Старший з племінників великого князя сподівався щось одержати з спадщини Давида Ігоревича. Лишившись ізгоем, Ярослав спробував силою здобути собі уділ. У 1101 р. берестейське віче проголосило його князем. Король Владислав-Герман пообіцяв йому підтримку, будучи зацікавленим у роздробленні Волині. Але кандидата на берестейський стіл в оковах привезли до Києва, де він мусив дати слово не покидати столиці і не шукати княжого стола. Ярослав порушив слово і знову втік до Берестя. На цей раз його спіймали, коли той

намагався перебратись у Польщу. Ярослав Ярополчич помер у київській темниці в 1102 р. Цей факт немов би підтверджує думку П. Толочка⁷ та інших істориків, які вважають більшість території Волині, в тому числі Берестейське Побужжя, київськими волостями. Але в даному випадку великий князь Святополк Ізяславич більше діяв в інтересах свого сина волинського князя Ярослава Святополковича, як сюзерен Берестейської землі. Те, що Берестейська волость дісталась саме Ярославу Святополковичу, підтверджує активна політика цього князя в Понім'янні, де він провадив війни з ятвягами в 1112 — 1113 рр.⁸ Базою для цих війн служило Берестейське Побужжя. Згодом берестейські князі були васалами сюзеренів Волині, крім періоду ослаблення в кінці XII ст., коли на Берестейську волость претендували мінські та пінські князі. В 1209 — 1215 рр. цю територію зайняв Лешко Білий, але вже в 1217 — 1219 рр. волинські князі зуміли повернути собі берестейські землі.

Від Дорогичина до Берестя границя йшла, ймовірно, по Західному Бугу. Територія між ними заступало м. Мельник, заснування якого археологи відносять до XI ст. У 1209 р. місто захопив Лешко Білий, у 1219 р. воно було повернуто до складу Волині. В Мельнику під 1260 р. згадується церква святої Богородиці.

Берестя вперше згадується під 1019 р. Це був важливий торговельний центр на перехресті дніпровсько-прип'ятських і бузьково-віслянських шляхів. Дитинець, який займав мис, утворений Муховцем і Бугом, зруйнований при спорудженні фортеці Брест-Литовський. Він був щільно забудований зрубами (житлові будинки займали площу 3,2×4,4 м, господарські споруди — 2,6×3,4 м), в яких підлога була з дощок, печі — глинобитні. Вулиці були мощені. Виявлено сліди розвитку різних ремесел, зокрема ювелірного⁹.

Крім міст, на території Дорогичинської та Берестейської волостей знаходилося кілька десятків замків, городища яких збереглися. Від мазовецьких земель у районі р. Нарев і р. Нурець відділяла смуга непрохідних боліт та незаселена територія.

По Бугу межа, ймовірно, йшла до боліт у районі р. Володави. В гирлі р. Володави розташоване однойменне місто, вперше згадане під 1240 р. Це була крайня північно-західна фортеця Холмської волості. У верхів'ях р. Володави, в районі с. Андрієва, знаходився Андріїв, згаданий вперше під 1204 р.¹⁰ Заснування цього пограничного міста можна пов'язати з князем Андрієм Володимировичем, який займав волинський стіл у 1119 — 1135 рр. Далі на південь знаходився укріплений пункт Верещин, згаданий уперше під 1204 р. Це місто локалізується у районі сучасного Уршуліна Хелмського воєводства РП. Разом з іншими містами Забужжя Верещин по смерті Романа Мстиславича був захоплений поляками і в 1219 р. повернений Данилом Романовичем.

Далі границя скоріше всього йшла західніше Угровська та Холма по р. Вепр. Угровськ згадано вперше під 1204 р. Місто ло-

калізується в районі Угруска. Данило Галицький початково збирався зробити тут центр Забужжя. Між 1213 — 1223 рр. у місті була єпископська кафедра. Напевно, тоді ж збудовано монастир св. Данила, згаданий під 1268 р. У 1223 р. кафедру було переведено в Холм. Холм мав кам'яні укріплення, що не змогли здолати татари. Над ними панувала висока вежа — донжон. У місті були кам'яні собори св. Іоанна (єпископ Іоанн, який, на думку В. Пашуто, був одним з авторів Галицько-Волинського літопису, займав холмську кафедру в 1250 — 1260-х роках) і св. Дмитрія, на оздоблення яких Данило Романович не шкодував коштів. З усіх будов у Холмі нічого не вціліло. Не вціліла і церква, де поховано Данила Романовича та його сина Романа. При розкопках у дитинці в 1910 — 1912 та 1966 — 1968 рр. були знайдені стіни прямокутної будови 38×22 м, товщина яких була близько 2 м. Схоже, що це залишки князівського терема. Знайдено рештки ще кількох будов, фрагменти архівольтів, порталів, декору, виконаного з зеленого холмського каменю, та інші матеріали¹¹.

Комов, згаданий уперше під 1204 р. (нині Кумов), Ухань (під 1205 р.; нині Уханьє) та Столп'є (під 1205 р.: нині Стівп'я) заступали підступи до Холма. Назва Столп'є походить від «стовпа» — оборонної вежі. За переказами, тут було три вежі, збереглась тільки одна¹². Крайньою південно-західною фортецею Холмської волості було місто Щекарів, згадане вперше під 1219 р. Нині це м. Красностав на березі р. Вепр. Крім названих міст, західну межу заслоняли такі пункти, як Бусово (Бусівно), згадане вперше під 1248 р. як пункт по дорозі з Щекарева на Володаву, Орельськ (під 1205 р. у зв'язку з подіями на волинській границі), Охожа та Дроговськ.

На південь від Холмської волості лежала Червенська волость, так звана земля «градів червенських». Західна границя цієї волості, можливо, йшла по р. Вепр від Щекарева до Щебрешина і далі в районі р. Танви та р. Рать доходила до границі Галицької землі. Щебрешин згаданий під 1352 р. як руське місто. Нині це Щебжешин на лівому березі Вепру. Основна маса червенських міст зосереджена в басейні р. Гучви. Там знаходився і сам Червень (тепер с. Чермно на р. Гучва Грубешівського повіту Люблінського воєводства), згаданий вперше під 981 р. Збереглося два городища. Через Червень йшов шлях з Києва на Завихвіст — Краків. З того часу, як Ярослав Мудрий повернув Червенську та Белзьку волості, захоплені поляками в часи усобиць синів Володимира Святославича, вони належали волинським князям. З 1180-х років Червенська волость дісталася белзьким князям, васал яких займав червенський стіл у першій третині XIII ст. Червень був прикритий містами Грубешів (у 1255 р. тут у церкві св. Миколи молився Данило Галицький), Грабовець (під 1263 р.), Тер-

нава (де відбувались переговори з польськими князями в 1266 і 1268 рр.), Чернечеськ (ототожнюваний з Чернятином поблизу Тернави¹³) та Сутейськ (згаданий вперше під 1097 р., локалізований у районі с. Сонцяска). Західна межа Червенської землі найважча для локалізації¹⁴. Перелічені вище пункти належали до Червенської волості. Щодо Щебрешина, то це місто могло бути засноване белзькими князями в XIV ст. на захопленій, купленій або обмінній території. Крайньою південно-західною фортецею Червенської волості був Любачів. Любачів відомий з XIII ст., пізніше був центром повіту Белзького князівства.

Південна границя Волині проходила вздовж кордонів Галицької землі. Природною межею обох земель був вододіл басейнів Прип'яті і Західного Бугу з басейнами Дністра та Сану. Довге суперництво галицьких та волинських князів до середини XII ст. часто змінювало цю границю в той чи інший бік. Суперництво це розпочалося у 1087 р., коли волинський князь Ярополк Ізяславич, повертаючись з-під Звенигорода, був убитий своїм дружинником Нерадцем. Вбивця знайшов притулок у Перемишлі, через що пізніше Ростиславичів звинуватили в організації цього вбивства. Під час боротьби за Київ у 1150 — 1151 рр. галицький князь Володимирко Володаревич захопив Бужеськ, Шумськ, Тихомль, Вигошів, Гнойницю. В 1152 р. після перемоги Ізяслава Мстиславича захоплені міста треба було повертати. На тій підставі, що великий князь послав туди своїх посадників, П. Толочко зробив висновок, ніби вони належали до Києва¹⁵. Це наврад чи вірно. Зайнявши Київ, Ізяслав Мстиславич залишався сюзереном Волині, як пізніше його син Мстислав. Якби ці міста належали до Києва, то союзнику Юрія Долгорукого не було сенсу займати їх своїми урядниками, щоб потім уступати, тоді як у випадку перемоги Юрія він міг розраховувати на включення цих міст у склад галицької території.

Південна межа Белзької волості розпочиналась від верхньої течії річок Любачівка і Рать. Центр волості Белз згаданий вперше під 1030 р., археологічно засвідчений з VI ст. Знахідки арабських і візантійських монет X ст., потужні укріплення міста, прикритого заплавами річок, свідчать про важливе значення Белза¹⁶.

Друге значне місто волості — Бужеськ (Буськ) згадується вперше під 1097 р. Місто теж було розташоване на неприступному місці, прикритому заболоченими заплавами Полтви, Солотвини, Рокитної, Рудної і Молдови. Збереглися два городища з матеріалами X — XIII ст.¹⁷ Галицький князь Володимирко Володаревич у 1151 р. посадив тут на короткий час Володимира Андрійовича, який зрадив волинських князів. Близько 1161 — 1168 рр. тут сидів васал волинських князів Ярополк Ізяславич. Невідомо, як пізніше місто потрапило до галицьких князів, бо в 1173 р. Володимир Ярославич обіцяв віддати його белзькому князю. Можливо, що Бужеськ віддано Ярославу Осмомислу за допомогу в боротьбі за Київ волинським

князем Ярославом Ізяславичем. З кінця XII ст. цей район залишався в Белзькій волості.

В 1188 р. під стінами Плісеська (городище біля с. Підгірці Бродівського р-ну Львівської обл.) відбулась битва претендентів на володимирський стіл Романа та Всеволода Мстиславичів. Місто, городище якого займає територію близько 160 га, розвивалося з VII ст. Довжина його валів близько 7 км. На півночі місто захищають аж сім рядів валів та ровів. Зовнішні схили валів облицьовані кам'яними плитами, які збереглися на висоті до 5 м¹⁸. Розташований біля вододілу Дністра, Західного Бугу та Прип'яті, витоки Бугу, Стрипи, Стиру, Горині, Ікви, Серету, Плісеськ був значним торговельним центром, що відігравав важливу роль не тільки в галицько-волинському обміні, але й у контактах окремих волинських волостей. Про належність Плісеська до волинських земель свідчить битва 1188 р., а також входження цих земель у Белзьке князівство в XIV — XV ст. За легендою, близько 1180 р. белзька князівна Олена Всеволодівна заснувала тут монастир, який прилягає до городища (перебудований на початку XVIII ст.).

Археологами досліджені городища, які ланцюгом тягнуться вздовж вододілу басейнів Західного Бугу і Дністра до Сану. Це перш за все Глинське, Гринчуки, Завадів, Зарудці, Куликів, Потелич Нестерівського району та Соколівка і Олесько Бузького району. Гадаємо, що це залишки замків на південній границі Волинської землі.

Суміжні землі у верхів'ях рік Ікви, Вілії та Горині з середини XII ст. сформувались в окрему Шумську волость. У Шумську сиділи Ярополк Ізяславич (1157 — 1166 чи 1168), Ізяслав Ярославич (1180 — 1196), Святослав (Інгваревич?) (бл. 1223), який загинув на Калці, Ярослав Інгваревич (1223 — 1225). Шумські князі були волинськими васалами.

Шумськ вперше згаданий під 1149 р. Місто лежало на правому березі Куми, притоки Вілії, на високій береговій терасі між селами Бриків та Онишківці. Дитинець займав мис довжиною близько 180 м, з напільного боку його захищали два ряди валів та ровів. Окольний град розміщався на вузькому мисі, що лежить на краю підвищення, на південь від дитинця. Він захищений з заходу береговим схилом, з півдня — великим яром, від східного до північного боку — двома рядами валів та ровів. У Брикові, Васківці та Онишківці стояли потужні замки. Особливо укріпленим був замок у Брикові — на високій горі, оточений трьома рядами валів і ровів, з курганным могильником, на якому було 63 кургани¹⁹.

Простір між Плісеськом та Шумськом прикривав Кременець, вперше згаданий під 1226 р. Його потужні укріплення не змогли взяти ні угорський король Андрій в 1226 р., ні хан Батий — в 1241 р. Дитинець розміщався на високій Замковій горі. Валів не було, а кам'яні стіни по периметру гори не збереглися. Зі сходу до дитинця

прилягає кам'яниста гряда, впоперек неї у вапняковій скалі вирубано широкий рів.

Під 1152 р. вперше згадується Тихомль. Городище містить матеріали XI — XIII ст., знаходиться в верхній течії Горині поблизу с. Тихомль Білогірського району Хмельницької області. Це залишки давнього Тихомля.

Погоринські землі П. Толочко відносить до корінних київських земель. Однозначно погодитися з цим важко. В 1149 р. великий князь Ізяслав Мстиславич утворив Пересопницький уділ у Погоринні для свого дядька Вячеслава Володимировича. Уділ включав і Дорогобуж, який з часів Давида Ігоровича належав до волинських земель. 2 серпня 1149 р. Київ був зайнятий військами Юрія Долгорукого. Ізяслав Мстиславич мусив відступати на Волинь. Зимом 1150 р. успішна оборона Луцька і Шумська привела до компромісу. За визнання його великим князем Юрій Долгорукий відмовлявся від новгородської данини (тобто погоджувався залишити Новгород за сином Ізяслава) і визнавав кордон Волині по Горині²⁰. Юрій незабаром порушив ці умови, посадивши в Пересопниці сина Гліба, а Вячеслава перевівши в Звенигород-Київський. Тому весною, захопивши зненацька Гліба в Пересопниці, Ізяслав сказав йому: «...поѣди же, брате, к отцу своему, а то волость моего и моя по Горину»²¹. На цій підставі М. Грушевський слушно зробив висновок, що Погориння було волостю волинською. Заперечуючи йому, П. Толочко висунув припущення, ніби Ізяслав продовжував вважати себе не стільки волинським князем, як князем київським²². Ця думка дослідника, на наш погляд, є нелогічною. Великий князь Ізяслав не міг взагалі вести мову про межі по Горині. Але волинський князь, який під Луцьком визнав Юрія Долгорукого сюзереном Русі, міг захищати границі своєї землі від свавілля сюзерена. Здогадка П. Толочка не може бути вирішальним аргументом на користь належності Погориння до Києва.

В окремі періоди скідна границя сягала і за Горинь. У 1155 р. Юрій Долгорукий підписав мир з Мстиславом Ізяславичем. Волинський князь втрачав Корчеськ на р. Корчику, притоці Случі.

В 1156 р. Дорогобузьку волость дістає Володимир Андрійович. Використовуючи свої зв'язки з Ольговичами та галицьким князем, він зумів втриматися в Дорогобужі до своєї смерті в 1170 р., проводячи політику, ворожу сюзеренам Волині. Але назвати його київським ленником важко. Тільки в 1174 р., ліквідувавши дорогобузький стіл, Ярослав Мстиславич повернув Волині погоринські землі.

В середині XII ст., претендуючи на київський стіл, волинські князі стали домагатися волостей у Київській землі. Особливо важливе значення мало Поросся, заселене чорними клобуками, чия кіннота в міжусобних війнах грала помітну роль. У 1159 р. Мстислав Ізяславич дістав Білгородську та Торчеську волості. В Торчеську

сидів його посадник Вишко²³. З того часу волинські князі намагались утримати за собою пороські волості. В кінці XII ст. це робив Роман Мстиславич, а в 1230-х роках — його син Данило, який потім передав Торчеськ своїм васалам — сином Мстислава Удатного.

Від Тихомля межа заслонялась Погоринським вузлом оборони, центром якого був Ізяслав-Волинський, згаданий вперше під 1240 р. Матеріали городища та курганний могильник датують початок міста першою половиною XI ст. Під 1152 р. вперше згадується місто Гнойниця, що знаходилось у верхній течії Горині. В 1957 — 1969 рр. біля с. Городища Шепетівського району Хмельницької області експедиція на чолі з М. Каргером досліджувала величезне городище, оточене трьома лініями валів та ровів, із слідами ремісничої та торговельної діяльності. М. Каргер ототожнював його з Ізяславем²⁴. Але в районі м. Ізяслава є городище з могильником давньоруського часу. Вважаємо, що в с. Городище знайдено сліди Гнойниці, яка загинула в 1241 р. під час монгольської навали.

Цей район був укріплений Данилом Романовичем, коли він ще був волинським князем. Під 1240 р. вперше згадано Кам'янець, який І. Крип'якевич локалізував на притоці Горині р. Цвітосі поблизу Ізяслава²⁵. Заложені Данилом міста Данилів (згаданий під 1260 р.) та Стіжок (під 1227 р.) прикривали підступи до Шумська. Обидві фортеці були розташовані поблизу с. Стіжок Шумського району на високих горбах. Обороняли південну границю і замки, сліди яких знайдено біля Почаєва (Новий Тараж) Кременецького району та Борщівки Лановецького району Тернопільської області.

На межах вододілу басейнів Прип'яті, Дніпра, Південного Бугу та Дністра, між Київською, Галицькою та Волинською землями, лежала так звана Болохівська земля, яка граничила з половецьким степом. Це була густо заселена територія. Населення, судячи з археологічного матеріалу, було нащадками древлян, полян і, напевно, уличів. Протягом X — XII ст. болохівськими містами володів Київ, одне з міст — Полоний (нині Полонне Хмельницької області) — належало київській Десятинній церкві. З середини XII ст. на Болохівську землю стали претендувати галицькі та волинські князі. Гадаємо, що, ставши господарем Київської землі, Роман Мстиславич передав ці землі під управління свого соратника луцького князя Інгваря Ярославича. Східноволинські князі зуміли утримати ці землі в складних умовах першої третини XIII ст. Під 1234 р. згадується один з цих князів, Борис²⁶, можливо, брат або син Ярослава Інгваревича²⁷. На нашу думку, решта болохівських князів теж належали до нащадків Інгваря Ярославича.

Проблема болохівських князів викликала дискусію ще в минулому столітті. Їх вважали туземними князями на зразок

Кондувдя, або переселеними половцями після поразки на Калці (археологічний матеріал і густа сітка міст включають подібні варіанти), або Ігоревичами, які уціліли в цьому районі після 1211 р. (так думали М. Карамзін, М. Арцибашев та ін.), або боярами (наші літописці ніколи не дозволяли собі плутати бояр з князями). В 1235 р. князь Ізяслав Мстиславич, зайнявши Київ, послав до Данила Романовича посольство з вимогою повернути його «братію», тобто болохівських князів, захоплених у полон. М. Карамзін, М. Арцибашев та інші виходили з того, що Ізяслав належав до династії Ольговичів. Проте вже В. Татищев писав, що Ізяслав Мстиславич був сином Мстислава Ростиславича і молодшим братом Мстислава Удатного²⁸. Представником смоленської династії цього князя вважали М. Баумгартен та В. Пашуто²⁹. Для смоленського Мономашича волинські Мономашичі були «братією». Позбавлені володінь у Луцькій та Шумській волостях, нащадки Інгваря Ярославича цілком могли вести ворожу політику по відношенню до Данила Романовича.

В Болохівській землі відомі такі міста, як Котельнич (згаданий вперше під 1143 р.), Божеский (1146), Меджибіж (1146, тут у 1234 р. сидів князь Борис), Болохів (1150), Мунарів (1150), Шеломниця (1159), Полоний (1169), Межимостя (1170), Колодажин (1240), Городок Болохівський (1241), Кудин (1241), Кобуд (1241), Дядьків (1241), Деревич (1241) та Возвягель (1257). Після 1259 р. болохівські міста були втрачені, більшість їх було зруйновано.

Східна границя Волині з Київською землею пролягала вздовж правобережжя Горині. В суперечці волинських та київських князів за Корчеський вузол оборони спочатку перевагу мали останні, а з кінця XII ст. волиняни включили його в свої землі, напевно, остаточно. Корчеськ згаданий вперше під 1150 р. Кераміка городища, розташованого на підвищеному березі р. Корчик в 1 км від нинішнього райцентру, відноситься до XI — XIII ст. Поряд з Корчеськом були розміщені інші укріплені центри: Сапогинь (згаданий під 1151 р., городище з матеріалами XI — XIII ст. лежить на Случі поблизу с. Сапожин Корецького району), Семич (1152), Куниль (1150), Гольско (1150, локалізується на городищі с. Гульськ Новоград-Волинського району Житомирської області). Случ міг стати пограничною рікою Волині не раніше походів Ярослава Ізяславича 1173 — 1174 рр.

Північні рубежі Волині не менш дискусійні. В межах Пересопницької, Луцької та Володимирської волостей природною північною границею були болотяні смуги на правобережжі Прип'яті, що колись відмежовували волинські землі від земель дреговичів. Дреговичі носили великі металеві намиста, покриті зернами, які на території інших племен практично не зустрічаються³⁰. Але границі і в цьому районі не були сталими і залежали від сили волинських та турово-пінських князів. На Витичівському снемі після довгих дебатів

10 серпня 1100 р. було досягнуто домовленості про уділ Давида Ігоревича, куди ввійшли Дорогобуж, Дубно і Чорторійськ³¹. Практично в руках Давида залишилось Погориння. В низині Горині, за 15 км до впадіння в Прип'ять, у місцевості, звідусіль захищеної болотами, був заснований Давид-городок. Напевно, це була остання столиця Давида Ігоревича, який помер у 1112 р. Серед волинських та турово-пінських князів не відомі князі з іменем Давид. У дитинці Давид-городка була церква, при розкопках якої в 1937 — 1938 рр. було знайдено княже поховання з клейнодами — оздобленими дерев'яними булавами. Можливо, то були останки Давида Ігоревича³². Але пізніше землі в нижній течії Горині належали турово-пінським князям. В останній чверті XII ст. тут утворився окремий уділ з центром у Дубровиці. Близько 1183 р. тут, ймовірно, сидів син туровського князя Гліб Юр'евич. У 1223 р. на Калці загинув дубровицький князь Олександр, представник туровської династії. В 1228 — 1230 рр. пінські князі навіть претендували на Пересопницю і Дорогобуж. Пересопниця вперше згадується під 1149 р. Нині це село Ровенського району. Дитинець площею 4 га займає підвищення над болотистою долиною правого берега р. Стубла. Сліди посадів — на урочищах «Замостя» і «Мигор»³³. Пересопницькі князі Вячеслав Володимирович (1147 — 1150), Гліб Юр'евич (1150), Мстислав Юр'евич (1150), Андрій Боголюбський (1150 — 1151) були васалами Києва. Андрій Боголюбський з Пересопниці управляв всією Турово-пінською землею. З другої половини XII ст. пересопницькі князі були волинськими васалами. Мстислав Німий з'єднав Пересопницю і Дорогобужську волості, а в 1220-х роках об'єднав ці землі з Луцькою волостю. В середній течії Горині між Дубровицею і Пересопницею лежить Степань, згадана вперше під 1292 р., в якій сидів Ростислав, представник туровської династії. Певно, північна границя Волині з Турово-пінською землею в Погоринні з XII ст. пролягала десь в районі впадіння Стубли в Горинь.

Північною межею в нижній течії Стиру служила смуга болот. Пограничною була Чорторійська волость. Чорторійськ згаданий уперше в 1100 р. Нині це с. Старий Чорторійськ Маневицького району Волинської області. Дитинець стоїть на березі Стиру, з матеріалами XI — XIII ст. За містом починались пінські болота. На початку XII ст. місто входило в уділ Давида Ігоревича. В 1141 р. його віддали Ігорю Ольговичу, ймовірно, як частину володінь туровського князя Вячеслава Володимировича. Пізніше місто знову повернулось до складу Пінської волості і лише з кінця XII ст. стало остаточно прикордонним укріпленням Волині. Пінські князі в 1227 р. на короткий час оволоділи містом, але утримати не змогли. Мстислав Данилович збудував тут кам'яний «стовп» (вежу). Залишки пограничних замків, які прикривали Чорторійськ, знаходяться біля с. Городок і в районі с. Старосілля Маневицького р-ну.

Далі границя йшла десь в районі боліт у середній течії рік Стохід і Тур'я. Крайньою північною точкою в цьому районі був Каменець, згаданий під 1196 р. З тексту літопису видно, що згадка не відноситься до Кам'янця на Горині чи до Кам'янця на Лисній, заснованого в 1276 р. Це, ймовірно, Камінь-Каширський, розташований на р. Цирі, притоці Прип'яті³⁴. Городище тут не збереглося. У середній течії Тур'ї лежить Турійськ, згаданий уперше під 1097 р. Городище містить матеріали X — XV ст. Серед знахідок — плінфа, кахлі, рукоять меча з інкрустацією, ключі, бронзові ікони, енкалпони, скарб срібних прикрас³⁵. Поблизу с. Яревище Старовижівського району Волинської області на урочищі «Городок» знаходиться дитинець круглої форми діаметром 40 м з матеріалами XII — XIII ст.³⁶ Ймовірно, що це залишки міста Рай (Райгород), вперше згаданого під 1248 роком. У верхній течії Прип'яті пограничною фортецею було Ратне, нинішній райцентр Волинської області. В літописах місто не згадується, але на острові серед боліт є залишки фортеці круглої форми діаметром 60 м³⁷. Археологічні матеріали дозволяють датувати заснування фортеці рубежем XII — XIII ст.

Після того, як Берестейська земля стала частиною Волині, границі її з володіннями турово-пінських князів пролягали в верхів'ях Лисної і Ясельди. Тут знаходився Здитов, згаданий під 1252 р. Нині це с. Здитов Березівського району Брестської області. Е. Романов знайшов тут залишки обгорілих колод, цегли, кераміку. В 1967 р. на правому березі Ясельди біля с. Старомлинці за кілька кілометрів від Здитова було знайдено городище з матеріалами XI — XIII ст., зіпсоване пізнішим кладовищем³⁸. Може, Здитов був саме тут. На р. Лисна було місто Кам'янець (1276).

Окремої розмови заслуговує Понімання. Як уже згадувалось, у 1112 — 1113 рр. волинський князь Ярослав Святополкович при підтримці великого князя провадив успішні війни проти ятвягів. Напевно, в результаті цих війн і було утворено окреме Городенське князівство, стіл якого зайняв Всеволодко Давидович (бл. 1112 — 1141). Сину горезвісного Давида Ігоревича не залишилось нічого, як стати вірним васалом сина великого князя. Шлюб з донькою Володимира Мономаха допоміг йому утримати Городенську землю за собою і своїми нащадками. Городенські князі вели власну політику, але завжди виступали на боці сюзеренів Волині. Весною 1151 р., коли політична кон'юнктура була сприятлива для Юрія Долгорукого, в поход на Київ з волинськими військами йшла городенська рать Бориса Всеволодовича. Навіть у найважчі періоди боротьби за Київ Мстислава Ізяславича та Ярослава Ізяславича підтримували городенські князі. За весь період домонгольської історії Русі ні туровські, ні полоцькі князі не робили спроб підпорядковувати городенські землі. Гадаємо, що однією з причин був тісний зв'язок Понімання з усією Волинською землею. В Поніманні були багаті міста: Городно

(відоме з 1112 р.), Новогрудок (1212), Турійськ на Німані (1253), Волковиськ (1252), Слонім (1253).

Волинська земля поділялась на волості, які періодично були князівськими уділами. Границі волостей (Володимирської, Луцької, Дорогобузької, Пересопницької, Белзької, Шумської, Червенської, Холмської, Берестейської, Дорогичинської і, ймовірно, Городенської та Болохівської) визначити ще важче. Найбільш вдалі спроби належать І. П. Крип'якевичу³⁹. На його думку, межі Володимирської волості приблизно збігались з межами Володимирського повіту початку XVII ст.

Сюзереном Волині був володимирський князь. По смерті Мстислава Ізяславича в 1170 р. сюзереном Волині став луцький князь Ярослав Ізяславич. По його смерті східна частина Волині була розділена між його синами. До 1198 р. Роман Мстиславич знову об'єднав всі волинські землі. Періодично сюзереном Волині був луцький князь Інгварь Ярославич. Об'єднання Волинської і Галицької земель Романом Мстиславичем та Данилом Романовичем практично не вплинуло на межі Волинської землі та її устрій, а лише посилювало обидві землі.

¹ *Зубицкий Д.* История Галицко-Владимирской Руси. — Львов, 1863; *Stecki J. T.* Wolyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. — Lwów, 1864; *Крушинский А.* Исторический очерк Волини. — Житомир, 1867; *Лонанов А. В.* Червенские города, исторический очерк в связи с этнографией и топографией Червоной Руси. — Варшава, 1885; *Крижановский А.* Забужная Русь. — Спб., 1885; *Андріяшев А. М.* Очерк истории Волинской земли до конца XIV столетия (с картой Волинской земли). — Киев, 1887; *Иванов П.* Исторические судьбы Волинской земли с древнейших времен до конца XIV столетия. — Одесса, 1895; *Иванов П.* Карта з історії Волині на початок XIV віку // Зап. Наук. т-ва ім. Т. Г. Шевченка. — Львів, — 1893. — Т. 11. — (Далі: Зап. НТШ); *Крип'якевич І. П.* Галицько-Волинське князівство. — К., 1984; *Ісаєвич Я. Д.* Територія і населення Червенських градів (X — XIII ст.) // Укр. іст.-геогр. зб. — 1971. — Вип. 1; *Ісаєвич Я. Д.* «Грады червенские» и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между западными и восточными славянами // Исследования по истории славянских и балканских народов. — М., 1972. — С. 107 — 124.

² *Летопись* по Никоновскому списку. — Спб., 1867. — С. 65.

³ *Цинкаловський О.* Матеріали по археології Володимирського повіту // Зап. НТШ. — Т. 154.

⁴ *Крип'якевич І. П.* Вказ. праця. — С. 65.

⁵ *Poczet królów i książąt polskich.* — Warszawa, 1980. — S. 84.

⁶ *Jaskanis J.* Badania archeologiczne w woj. Białostockim w latach 1945 — 1963 // Rocznik Białostocki. — 1965. — N 5. — S. 97 — 123; *Musiłowicz K.* Granica mazowiecko-drehowicka na Podlasiu we wczesnym średniowieczu // Materiały wczesnośredniowieczne. — 1960. — N 5. — S. 187 — 230.

⁷ *Толочко П. П.* Киевская земля // Древнерусские княжества X — XIII вв. — М., 1975. — С. 9 — 13; *Толочко П. П.* Древняя Русь. — Киев, 1987. — С. 118, карта.

⁸ *Полное собрание русских летописей.* — Спб., 1841. — Т. 1. — Стб. 290. — (Далі: ПСРА).

⁹ *Лысенко П. Ф.* Работы Брестского отряда // Археологические открытия за 1972. — М., 1973. — С. 363 — 364 — (Далі: АО); *Лысенко П. Ф.* К вопросу об исторической топографии древнего Бреста // Материалы IX конф. молодых ученых АН БССР. — Минск, 1965. — С. 82 — 87.

- ¹⁰ Грушевський М. С. Історія України-Русі. — Львів, 1902. — Т. 11. — С. 608.
- ¹¹ Gurba J., Kutyłowska S. Sprawozdanie z badań wczesnosredniowiecznego gradziska w Chelme Lubelskim // Sprawozdanie archeologiczne. — 1970. — Т. 22. — S. 231 — 241.
- ¹² Хрущевич Г. К. Белавинская и столпьевская башни под Холмом // Памятники рус. старины в зап. губерниях. — 1885. — Т. 7. — С. 89.
- ¹³ Див.: Укр. іст.-геогр. зб. — 1971. — Вип. 1. — С. 81.
- ¹⁴ Хрущевич Г. К. Вказ. праця. — С. 89; Ісаєвич Я. Д. Вказ. праця. — С. 81 — 82.
- ¹⁵ Толочко П. П. Киевская земля... — С. 11.
- ¹⁶ Часковський А. Княжий Белз // Зап. НТШ. — Т. 154. — С. 15 — 31; Нови археологічні набутки // Там же. — С. 261; Петегіфич В. М. Раскопки в древнем Белзе // АО за 1974. — М., 1975. — С. 337.
- ¹⁷ Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X — XV вв. — Л., 1967. — С. 40 — 42.
- ¹⁸ Кучера М. П. Древний Пліснеск // Археол. пам'ятки УРСР. — 1962. — Т. 12 — (Далі: АП УРСР); Кучера М. П. Основні етапи розвитку стародавнього Пліснеска // Матеріали дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — 1959. — Вип. 2; Старчук І. Розкопки на городищі Пліснеско // АП УРСР. — Т. 1. — К., 1949. — С. 76 — 85; Старчук І. Розкопки на городищі Пліснеско в 1947 — 1948 рр. // АП УРСР. — 1952. — Т. 3. — С. 39 — 48; Старчук І. Розкопки на городищі Пліснеско в 1949 р. // АП УРСР. — 1955. — Т. 5. — С. 34; Пелешин Н. А., Чайка Р. М. Раскопки летописного Плеснеска // АО за 1980. — М., 1981. — С. 299 — 300.
- ¹⁹ Раппопорт П. А. Указ. соч. — С. 66 — 67, 133 — 134, 175, 179 — 180, 188 — 190.
- ²⁰ ПСРА. — Т. 1. — Стб. 325 — 326.
- ²¹ ПСРА. — Т. 2. — Стб. — 396.
- ²² Толочко П. П. Киевская земля. — С. 11.
- ²³ ПСРА. — Т. 2. — Стб. 519.
- ²⁴ Карьер М. К. Древнерусский город Изяславль в свете археологических исследований 1957 — 1964 гг. // Тр. докл. сов. делегации на междунар. конгр. слав. археологии в Варшаве. — С. 39 — 41.
- ²⁵ Крип'якевич І. П. Вказ. праця. — С. 25.
- ²⁶ ПСРА. — Т. 2. — Стб. 774.
- ²⁷ Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X — первой половине XIII в. — М., 1977. — С. 196.
- ²⁸ Татищев В. М. История Российская с древнейших времен. — М.; Л., 1965. — Т. 3. — С. 464.
- ²⁹ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. — М., 1950. — С. 138.
- ³⁰ Седов В. В. Восточные славяне XI — XIII вв. // Археология СССР. — М., 1982. — С. 113 — 118; Седов В. В. Дреговичи // Сов. археология. — 1963. — № 3. — С. 112 — 125; Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. — М., 1970. — С. 77 — 91.
- ³¹ ПСРА. — Т. 2. — Стб. 249.
- ³² Jakimowicz R. Tymczasowe sprawozdanie z wykopalisk w Dawid-grodku // Spr. PAV. — 1937. — Т. 42, N 2. — S. 272.
- ³³ Цинкаловский О. Пересопница // Наша Батьківщина. — 1937. — С. 16 — 20; Аулік В. В. До питання про місцезнаходження літописної Пересопниці // Серед. віки на Україні. — 1971. — Вип. 1. — С. 168 — 176; Шеломенцев-Терський В. Исследования городища летописной Пересопницы // АО за 1980. — М., 1981. — С. 322 — 323; Шеломенцев-Терський В. Работы на городище летописной Пересопницы // АО за 1982. — М., 1983. — С. 343 — 344.
- ³⁴ Крип'якевич І. П. Вказ. праця. — С. 22.
- ³⁵ Sunkatowski A. Materiały do pradziejów Wołynie i Polesie Wołyńskiego. — Warszawa, 1961. — S. 163.
- ³⁶ Раппопорт П. А. Указ. соч. — С. 55 — 56.

³⁷ Там же. — С. 31.

³⁸ Ткаченко М. А. // АО за 1970 г. — М., 1971. — С. 306 — 307.

³⁹ Крип'якевич І. П. Вказ. праця. — С. 21 — 29.

Одержано 12.10.1989 р.

На основани літературних і летописних источников автор предлагает реконструкцию границ Волинской земли в X — XII вв.

Т. А. Балабушевич

ТЕРИТОРІАЛЬНІ МЕЖІ
ПРАВОБЕРЕЖНИХ КОЗАЦЬКИХ ПОЛКІВ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XVI — ПОЧАТОК XVIII СТ.)

В статті розглядаються зміни території правобережних козацьких полків у залежності від внутрішньополітичної ситуації та зовнішньополітичних чинників з часу виникнення до ліквідації полків у 1711 — 1713 рр.

Історія козацтва належить до тих сторінок історії, що постійно привертають увагу не лише професійних істориків, а й краєзнавців і загалом любителів історії на Україні та за її межами. Проте ця важлива проблема вивчена дуже і дуже нерівномірно. Поступово з козацьким краєм стали ототожнювати Запорожжя, навіть не все Запорожжя, а Запорозьку Січ. При цьому забувають, що хоча козацький, або полковий, устрій розпочався і скінчився на Запорожжі з ліквідацією останньої Запорозької Січі, але протягом існування він мав цікаву історію не лише в політичному, соціальному та воєнному, а й територіальному плані. Згадаймо, що організаційна єдність козацької території зберігалася лише до 1659 р., коли Гадяцькі статті (1658) та позиція Виговського полка почали розколу козацтва. А втім ще за гетьманство Б. Хмельницького організаційно відокремлювалось «Низове» військо (тобто Запорожжя) із своєю територією.

Друга половина XVII ст. є періодом складної політичної боротьби всередині козацтва, що призводить до остаточного розколу його на правобережне і лівобережне. Тоді ж формується і нова козацька територія — заселяється Слобожанщина. Таким чином, в історії козацького устрою слід розрізняти чотири територіальні угруповання — Запорожжя, Лівобережжя, або Гетьманщина (з деякими територіями і на правому березі, про що буде сказано), Правобережжя і Слобожанщина.

Найменш досліджена історія правобережного козацтва. Політичну історію Правобережжя серйозно вивчав хіба що В. Б. Антонович¹, а в історико-географічному плані вона досліджувалася лише побіжно. Історичних карт правобережних

© Т. А. Балабушевич, 1991

ISBN 5-12-002035-6. Проблеми історичної географії України. Київ, 1991.

23

Полковий устрій на Україні
1649 — 1713 рр.

1 — кордон між ВКЛ та Королівством Польським; 2 — державні кордони 1654 р.; 3 — кордони Української козацької держави 1657 — 1658 рр.; 4 — кордони полків в 1649 р.; 5 — кордони Паволоцького полку 1651 р.; 6 — кордони Київського полку 1654 р.; 7 — межа між Київським і Овруцьким полками 1684 р.; 8 — гетьманські резиденції; 9 — центри полків; 10 — інші міста; 11 — Російська держава (РД); 12 — Велике князівство Литовське (ВКЛ); 13 — територія Гетьманщини; 14 — кінець дати існування полків.

полків поки що не знайдено. Існують декілька карт XVIII ст. Гетьманщини, Запорозжя, Слобожанщини.

У радянській історіографії єдиною серйозною спробою показати полковий устрій була праця І. П. Крип'якевича², але вона присвячена періоду Визвольної війни 1648 — 1654 рр. Правда, в тексті історію полкового устрою прослідковано і далі.

Хоча картографічно межі правобережних полків ніколи не досліджувалися, в джерелах і літературі (особливо в дореволюційній російській та працях Всеукраїнської Академії наук) достатньо матеріалу для їх картографічного відображення.

Як відомо, козацтво зародилось за дніпровськими порогами на о. Хортиця. Польська, а за нею дореволюційна російська література називають першими його воєначальниками Предслава Лянцкоронського, який успішно водив козаків під Аккерман у 1516 р., а пізніше Евстахія (Остафія) Дашкевича, який також здійснив успішний похід на татар³. Король Сигізмунд I для захисту південних кордонів дав привілей м. Черкасам з дозволом укріплювати місто.

Перші полкові міста і козацька територія були затвержені королем Стефаном Баторієм 1576 р.⁴ Тоді ж козаки на чолі з Богданом Рожинським одержали й гетьманські клейноди. За королівським привілеєм, головним козацьким містом став Терехтемирів* і козакам було дозволено поселятися до самого Києва. Полковими містами стали: на правому березі Дніпра — Чигирин, Корсунь, Черкаси, Умань, Ладижин, Богуслав, Київ; на лівому — Переяслав, Полтава, Миргород.

Прагнучи захопити козаків до військової служби і забезпечити вірність короні, король ще в другій половині XVI ст. надав землі козацькій старшині. Зокрема, Криштоф Косинський одержав грамоту на містечко Рокитна⁵, Войтех Чаповецький — на Боришпіль і т. п. Ці надання були затвержені⁶ сеймовою постановою 1590 р.

Козаки все активніше заселяли Середнє Подніпров'я. Внаслідок цього утворилася значна смуга козацьких поселень від Києва до Чигирини. Люстрації 1616 та 1622 рр. засвідчують зростання козацьких дворів у Київському воеводстві, а також козацьких хуторів у Білоцерківському, Богуславському, Канівському, Переяславському, Корсунському та Черкаському староставах⁷ (див. карту).

У період Хотинської війни (1621) козацьке військо розподілялося на дванадцять полків, але, за Куруківською угодою, чисельність

* Трахтемирів, Тряхтемирів.

1	8
2	9
3	10
4	РД
5	ВКЛ
6	13
7	1674
	14

козаків була обмежена і на час козацько-селянського повстання під проводом Т. Трясила (1630) існувало вісім полків, причому деякі дослідники називають серед них Миргородський⁸. Після поразки повстання спеціальна комісія обмежила реєстр 6 тис. козаків і 6 полками. Всі вони містилися на правому березі — Чигиринський, Черкаський, Корсунський, Канівський, Білоцерківський та Переяславський.

Поділ полків на сотні виникає, очевидно, ще у ході повстання 1618 р. на Київщині та Волині. Вже 1620 р. з 6 полків, офіційно визнаних урядом Речі Посполитої, п'ять були центрами староств і, на думку більшості дослідників, їхня територія існувала в межах староств.

Вибух Визвольної війни сприяв зростанню кількості козацтва і утворенню нових козацьких полків. М. А. Максимович називає десять полків на правому березі на початку гетьманства Б. Хмельницького: Чигиринський, Черкаський, Корсунський, Канівський, Білоцерківський, Лисянський, Паволоцький, Уманський, Кальницький та Животовський⁹. У літописі Самовидця в цей час відзначається: «...бо там козацтво звалось аже і по за Дністром коло Галича... а тут всі волості і городи, опроч тільки самого єдиного Подольського Кам'янця, аж по за Константинів Старий Изуажинці, Грицев, Чорторий козацтво зоставало»¹⁰. У вогні Визвольної війни виникали нові полки. За свідченнями джерел, їх у другій половині 1648 р. було понад 35, зокрема на правому березі: Барський, Бузький, Білоцерківський, Брацлавський, Звягельський, Кальницький (Вінницький), Канівський, Київський, Корсунський, Лисянський, Любартівський, Миропільський, Овруцький, Остропільський, Паволоцький, Подільський, Подністровський, Торговицький, Уманський, Фастівський, Черкаський, Чечельницький, Чигиринський, Чорнобильський. Звичайно ж, вони не мали ще чітких кордонів, зливались або ділились. У часи Визвольної війни посилювалася міграція на Лівобережжя, активізувалося заселення Слобожанщини.

В ході військових дій 1649 р. кількість козацьких полків зменшилась до 25; з них на правому березі лишилося 16: Барський, Білоцерківський, Брацлавський, Звягельський, Іванський, Кальницький, Канівський, Київський, Корсунський, Лисянський, Любартівський, Овруцький, Подністровський (очевидно, Подністрянський), Уманський, Черкаський, Чигиринський.

Після перемоги під Зборовом (1649) була підписана Зборівська угода. Зрада Іслам-Гірея III стала причиною того, що Б. Хмельницькому довелося погодитись на значно гірші, ніж сподівалось козацтво, умови миру. Територія, що знаходилася під контролем повстанців, обмежувалась Київським, Чернігівським та Брацлавським воєводствами, в яких було створено, як відомо, 16 полків¹¹. Зокрема, на правому березі: Київський (крім лівобережної Броварської сотні), Паволоцький, Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Чигиринський,

Кальницький, Уманський і Брацлавський. Чигиринський полк мав дев'ять сотен на правому березі й вісім на лівому: Жовнин, Вереміївка, Максимівка, Кременчук, Поток, Омельник, Голтва та Остап'є. Черкаський полк також мав чотири сотні, на лівому березі — при Богущковій слободі, Золотоноші, Піщаній та Домонтові. На думку М. А. Максимовича, такі кордони були визначені Б. Хмельницьким, аби підкреслити єдність правого та лівого берегів Дніпра.

Територіальні межі козацьких володінь часів Визвольної війни докладно досліджені І. П. Крип'якевичем. За його даними, в лютому 1649 р. велись переговори у Переяславі, де було укладено перемир'я до «зелених свят» (23 травня). Демаркаційну лінію було визначено по річках Прип'ять, Горинь і по м. Кам'янець¹².

У Зборові Б. Хмельницькому довелося значно поступитись територією, і, за угодою, пограничними містами мали стати Горностаїпіль, Вінниця, Брацлав, Димер, Коростишів, Паволоч, Погребище, Прилука, Ямпіль. У ході ж визначення кордонів лінію було прокладено дещо інакше: Бар — Новокостянтинів — Любар — середня Случ. «Козацька лінія» пролягала в Брацлавському полку через кордон Брацлавського воєводства, і межовими містами були Браїлів, Станіславчик, Мурахва, Пенківці, Копистерин, Шаргород, Садковець, Чернівці, Стіна, Ямпіль. У Вінницькому полку крайніми сотенними містами і містечками були Вінниця, Прилука, Погребище, Борцагівка, а за деякими джерелами, і с. Беклівка на захід від Махнівки. У Білоцерківському полку, як визначив І. П. Крип'якевич, дійсний кордон відрізнявся від зазначеного в угоді — поза Паволоч виходять на захід ще Івниця, Коростишів, Кам'яноброд. У Київському полку крайнім містом на північному заході був Овруч, тобто значно західніше, ніж за Зборівською угодою¹³.

Хоча межі козацьких володінь, або, як їх називає І. П. Крип'якевич, держави Б. Хмельницького, значно зменшилися за умовами Білоцерківської угоди (1651), подальші успіхи козацького війська, зокрема перемога Тимоша Хмельницького під Батогом (1652), привели до того, що на час Переяславської ради козацька територія не лише повернулася в межі аж до західного кордону Брацлавського воєводства, а й пішла далі на захід, у Поділля. В Брацлавському полку крайніми місцевостями на заході були: Яруга (над Дністром), Буша, Чернівці, Чепиків, Брацлав, на сході також Вербка, Мясківка, Тульчин та ін. На півночі ж кордон відсунувся на схід; у Київському полку вже не значиться Овруч, а лише місцевості ближчі до Дніпра — Чорнобиль, Карпилівка, Макарів та ін. Загалом межа козацької території проходила через такі міста: Яруга, Чернівці, Мурахва, Красне, Вінниця, Прилука, Самгородок, Паволоч, Калиноброд, Макарів, Чорнобиль, Карпилівка.

Наступні зміни у кордонах козацької території відбулися вже

після Переяславської ради. Коли цар Олексій Михайлович оголосив війну Польщі і розпочалася російсько-польська війна, українські війська, зокрема допоміжний корпус наказного гетьмана Івана Золотаренка, були покликані на допомогу. Золотаренко розпочав наступ на Гомель, а окремі частини його війська захопили Річицю, Горваль, Стрішин, Злобин, Рогачів¹⁴. У серпні козаки взяли Гомель, Чечерськ, Новий Бихів. У результаті воєнних дій козацькі війська зайняли Бихівський, Кричевський повіти та частину Могилівського, в серпні ж згадується в Чаусах наказний полковник Матвій Старинський¹⁵.

У лютому 1656 р. замість І. Золотаренка Б. Хмельницький призначив Івана Нечая полковником у Білорусії. В склад Білоруського полку ввійшли Могилів, Чауси, Новий Бихів, Гомель та інші населені пункти. І. Нечай іменувався полковником білоруським, могиливіським і гомельським. Сотенними містами, крім Могильова, були Чауси, Гори, Заболотье, Бродиничі, Акулин, Городень, Святозеро, Уланів, Рогозин, Білявич, Чериків, Верба, Пропойськ, Межен, Чечерськ, Смоляни¹⁶. Козацькі сторожі стояли на Березині, коло Бобруйська¹⁷. В тому ж 1656 р., за літописами, зібраними Н. Белозерським, козацькій території визначено було такі межі — «від морського лиману на Очаків, до гирла Дністра, до верхів'я Горині, від Горині до Прип'яті, через Прип'ять до Бихова, через Дніпро, понад Сожем до повіту Смоленського»¹⁸. На цій території в 1657 — 1658 рр., крім Білоруського, існував і Пінсько-туровський полк. Ще напередодні подій 1656 р. є згадки про формування Волинського полку.

Смерть Б. Хмельницького і політична боротьба, що спалахнула, спроба І. Виговського повенути Україну під владу Польщі відбилися і на полковому устрої на Правобережній Україні та в Білорусії. На Переяславській раді 1659 р. підтверджувалися привілеї козацької старшини, зберігався полковий адміністративний устрій України, але в Києві, Переяславі, Брацлаві, Умані — на правому березі — і в Чернігові, Ніжині — на лівому — розміщувались гарнізони царських військ на чолі з воеводами, які мали право контролювати старшинську адміністрацію. Старшина позбавлялася права без царського дозволу переобирати гетьмана, а гетьман — призначати і звільняти генеральну старшину і полковників¹⁹. У такий спосіб уперше було обмежено права України, що вона їх мала за Переяславськими статтями 1654 р. За їх умовами, зокрема, в статті 16-й було вказано, що на «Белой России ныне и впредь залогі казацким не быть». Білоруським козакам дозволялось переселитись в «черкаские городы». При обранні Ю. Хмельницького гетьманом підписались полковники Черкаський, Канівський, Корсунський, Переяславський, Кальницький, Миргородський, Лубенський, Прилуцький, Ніжинський, Чернігівський. Ще сім полковників — Чигиринський, Білоцерківський, Київський, Уманський, Брац-

лавський, Павлоцький і Подільський — на чолі полків охороняли польський кордон. Крім цих, в джерелах згадується вже і Стародубський полк²⁰.

Подальший перебіг політичних і воєнних подій — підписання Ю. Хмельницьким Слободищенського трактату (1660), невдачі армії Шереметьєва — призвів до того, що за Андрусівським перемир'ям (1667) Україна була поділена. Лівий берег Дніпра з м. Києвом і округом навколо нього в одну милю залишався за Росією (пізніше, за «Вічним миром» 1686 р., до Росії відійшла Київська сотня, на правому березі — невелика територія у вигляді трикутника до с. Митниця під Васильковом). Правий берег залишався у складі Речі Посполитої, а Запорозжя на два роки стало кондомініумом Росії та Польщі, а за «Вічним миром» відійшло до Росії²¹.

Щодо внутрішньої ситуації на козацькій території, то вже з 1665 р. існувало два гетьмани: на лівому березі Дніпра під владою Росії, на правому — під владою Речі Посполитої, а пізніше — Туреччини. Кордон між ними не завжди проходив по Дніпру. Зокрема, 1669 р. під владою Дорошенка, крім правобережних полків, були і лівобережні полки — Полтавський, Миргородський і Лубенський²². Проте вже у березні 1669 р. Дорошенко визнав протекторат Туреччини над Правобережною Україною, що спричинило велике обурення населення²³. Територія Правобережжя стала ареною польсько-турецької війни. Польське військо 1771 р. захопило Браїлів, Райгород, Красне, Шаргород, Ладжин, Вінницю, Ямпіль, Могилів (Подільський), Немирів, Лисянку, Ставище, тобто значну територію між Дністром і Південним Бугом. Влітку 1672 р. турецько-татарське військо при допомозі загонів П. Дорошенка розгромило польські гарнізони і захопило Кам'янець-Подільський. У результаті цієї війни Правобережна Україна була поділена між Річчю Посполитою і Туреччиною, що захопила Брацлавщину і південну Київщину, де була встановлена влада П. Дорошенка. Але польський сейм у квітні 1673 р. відмовився ратифікувати Буцацький мирний договір, і війна між Польщею і Туреччиною продовжувалась.

Оскільки ж, за Буцацьким договором, Річ Посполита відмовлялася від більшої частини Правобережної України, це дало змогу Росії, не порушуючи Андрусівського перемир'я, спробувати визволити Правобережжя. На початку 1674 р. російське військо здійснило похід, у результаті якого десять правобережних полків — Черкаський, Канівський, Білоцерківський, Корсунський, Брацлавський, Уманський, Могилівський (Подільський), Кальницький, Торговицький і Павлоцький — знову возз'єднались з Росією²⁴. Наляканий цією ситуацією уряд Речі Посполитої уклав з Туреччиною Журавненську угоду, за якою поступався їй південною частиною Правобережної України та Запорозжям. У результаті чигиринських походів турецько-татарської армії Чигирин було зруйновано. Дальше просування турецької армії було зупинене спільними діями

російських військ, козаків і запорожців на чолі з І. Сірком. Влітку 1679 р. Туреччина знову збрала велике військо, готуючись до походу на Київ і Лівобережжя, для чого в пониззі Дніпра було збудовано чотири фортеці, зокрема Кизи-Кермен. У відповідь російський уряд і козацькі полки здійснили похід на Правобережжя і визволили ряд міст, після чого турецький уряд розпочав з Росією мирні переговори. Було укладено Бахчисарайську угоду (1681) про перемир'я на 20 років. Кордоном між державами визнавався Дніпро. Туреччина і Крим визнавали возз'єднання Лівобережної України та Запорожжя. Київ і навколишні містечка — Васильків, Трипілля, Дідовщина, Стайки — з прилеглими селами також відійшли до Росії. Саме вони склали Київську сотню Київського полку, яку і Річ Посполита 1686 р. визнала за Росією. Обидві держави (Туреччина і Росія) зобов'язувались не споруджувати і не відбудовувати укріплення між Бугом і Дніпром, а також не заселяти ці землі. Брацлавщина і Поділля залишались під владою Туреччини. За укладеною між Річчю Посполитою і Росією угодою 1686 р., Річ Посполита також поступалася територією Лівобережжя і Запорожжям на користь Росії. За Київську сотню Київського полку Польща одержала грошову компенсацію. Землі від містечка Стайок до гирла Тясмину — міста Ржищів, Терехтемірів, Канів, Мошни, Соколець, Черкаси, Боровиця, Бужин, Воронков, Крилів та Чигирин — мали бути незаселеними²⁵.

Ці воєнні та політичні події, що відбувались на Правобережжі, не могли не вплинути на становище поселень, а також на адміністративний полковий устрій. Весь цей період відбувалася значна міграція на Лівобережжя, особливо після 1676 р., коли почався наступ турецьких військ. Тоді спустіли Ладижин, Мурахва, Умань, Бар, Канів, Корсунь, Драбівка, Жаботин, Фастів²⁶.

Полковий устрій на Україні, зокрема після визвольної війни, вивчав М. А. Максимович²⁷. На початку ХХ ст. юридичний статус українських полків досліджував М. Є. Слабченко²⁸. З їх праць випливає, що в 1667 р. припинив своє існування Животовський полк, 1670 р. Іркліївський та Кропивенський полки злились з Черкаським, але в ході подій 1674 — 1676 років внаслідок турецького спустошення та міграції на Лівобережжя припинили існування Черкаський, Паволоцький, Могилівський полк 1674 р. поділився на два — Подільський і Могилівський. Перший відійшов до Росії, другий — до Польщі. Населення першого, очевидно, значною мірою переселилось до Росії, а полк проіснував до знищення турками Могилева 1676 р. Таким чином, на кінець ХVII ст. на правому березі залишились, хоча і зазнали великих втрат, Кальницький, Торговицький та Брацлавський полки.

Після укладення Карловицького мирного договору Туреччина повинна була повернути південне Правобережжя Речі Посполитій. У червні 1699 р. сейм ухвалив постанову про ліквідацію козацьких полків

у Київському та Брацлавському воеводствах. Розпуск козацького війська мав відбутися протягом двох тижнів. Але у відповідь на Правобережжі розгорнувся визвольний рух під проводом Семена Палія.

Ще з кінця ХVII ст. спустілі землі та зруйновані міста стали освоюватися і заселятися козацтвом. С. Падій встановив у 1702 р. кордон по річках Тетерів, Уж, Случ, а також приєднав до своїх володінь Балтський, Ольгопільський, Ямпільський, Подільський повіти, землі понад Бугом і Дністром і цілий Житомирський повіт Київського воеводства²⁹. В межі входили такі населені пункти: Немирів, Бар, Біла Церква, Новокостянтинів, Дунаївці, Студениця, Гусятин, Стрижавка, Летичів, Меджибож, Вінниця, Ягорлик, Брагин, Звягель, а також Ягорлицьке і Хмельницьке староства. На 1709 р. ці землі вже були організовані у дев'ять полків: Білоцерківський, Чигиринський, Богуславський, Уманський, Корсунський, Паволоцький, Могилівський, Вінницький та Брацлавський, до складу яких, зокрема, входили міста Житомир, Фастів, Бердичів, Бишів, Котельня, Овруч, велика територія між Случчю і Дніпром. Крім того, в 1704 — 1711 роках існував і входив до складу Російської гетьманщини Уманський полк. Таким чином, в останні роки свого існування правобережні полки становили собою помітне явище і займали значну територію, де активно йшло господарське і політичне життя. Детальне вивчення адміністративно-територіального устрою, соціальних та економічних відносин, культури правобережних полків значною мірою чекає свого дослідника.

Існування ж козацького устрою припинилось у 1711 — 1713 роках, коли після невдалого Прутського походу, за умовами Прутської угоди, Петро I остаточно відмовився від претензій на Правобережну Україну. Частина населення правобережних полків переселилась на Лівобережжя та Слобожанщину, а рештки козацького устрою після відходу російських військ були ліквідовані Річчю Посполитою.

¹ Антонович В. Б. Последние времена казачества на правой стороне Днепра: По актам с 1672 по 1716. — Киев, 1868. — 197 с.

² Крип'якевич І. П. Адміністративний поділ України 1648 — 1654 // Іст. джерела та їх використання. — 1966. — Вип. 2. — С. 123 — 148.

³ Миллер Г. Ф. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах. — М., 1846. — С. 3.

⁴ Там же. — С. 4.

⁵ Максимович М. А. Обзорение городовых полков и сотен, бывших на Украине во времена Богдана Хмельницкого // Собр. соч. — Киев, 1876. — Т. 1. — С. 658 — 659.

⁶ Грушевський М. С. Історія української козащини: Історія України-Русі до 1625 р. — К., 1909. — С. 207.

⁷ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. — Киев, 1886. — Ч. 7, т. 1. — Док. № 43. Люстрація Київського воеводства 1616 р. — (Далі: АЮЗР); Восоединение Украины с Россией: Документы и

матеріалы: В 3 т. — М., 1954. — Т. 1. — Док. № 17. Люстрація Київського старства 1622 р.

⁸ Лятошинський М. В. Историчний нарис територіального складу Полтавщини. — К., 1929. — Т. 3. — С. 203 — 207.

⁹ Максимович М. А. Указ. соч. — С. 660 — 661.

¹⁰ Літопис Самовидаця. — К., 1971. — С. 98.

¹¹ Реєстра всего войска Запорожского // Чтения в О-ве истории и древностей рос. при Моск. ун-те. — 1874. — Кн. 2. — С. 131 — 197: Максимович М. А. Указ. соч. — С. 654 — 746.

¹² Крип'якевич І. П. Вказ. праця. — С. 123 — 148.

¹³ Там же. — С. 116.

¹⁴ АЮЗР. — Т. 14 — С. 137.

¹⁵ Крип'якевич І. П. Студії над державою Богдана Хмельницького // Зап. Наук. т-ва ім. Т. Г. Шевченка. — Львів, 1926. — Т. 144 / 145. — III. Державні межі. IV. Дороги. — С. 123.

¹⁶ АЮЗР. — Т. 3. — С. 552, 557.

¹⁷ Похилевич Д. А. Белорусское казачество // Наук. зап. Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка. — 1957. — Т. 43: Сер. іст. — Вип. 6. — С. 165.

¹⁸ Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных действ и случаев описание, что каком годе в Украине Малороссийской делалось... 1505 — 1783 // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. — Киев, 1856. — Т. 1. — С. 69 — 70.

¹⁹ Історія Української РСР. — К., 1979. — Т. 2. — С. 84.

²⁰ Похилевич Д. А. Указ. соч. — С. 172.

²¹ Миллер Г. Ф. Указ. соч. — С. 12.

²² Очерки истории СССР. Период феодализма XVII в. / Под ред. А. А. Новосельцева. — М., 1955. — С. 21.

²³ Миллер Г. Ф. — Указ. соч. — С. 4.

²⁴ Історія Української РСР. — Т. 2. — С. 93.

²⁵ Полное собрание законов Российской империи. — Спб., 1830. — Т. 1. — С. 650 — 669.

²⁶ Краткое летоизобразительное знаменитых ... случаев описание... — С. 91.

²⁷ Слабченко М. Е. Малороссийский полк в административном отношении. — Одесса, 1909. — С. 91.

²⁸ Максимович М. А. Указ. соч. — С. 667.

²⁹ Антонович В. Б. Указ. соч. — С. 98; Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII — XVIII ст.). — К., 1985. — С. 17.

Одержано 12.10.1989 р.

В статье рассматриваются изменения территории правобережных казацких полков в зависимости от внутривойсковой ситуации, а также внешнеполитических факторов со времени возникновения до ликвидации полков в 1711 — 1713 гг.

М. Г. Крикун

ДИНАМІКА КІЬКОСТІ ПОСЕЛЕНЬ БРАЦЛАВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА В XVII — XVIII СТ.

На матеріалі історичних вітчизняних та зарубіжних джерел автор показує динаміку кількості поселень Брацлавського воєводства у XVII — XVIII ст.

Питання чисельності поселень у Брацлавському воєводстві (воно існувало в 1566 — 1793 рр.¹) майже не досліджене. Першим його торкнувся анонімний автор у складеному ним і виданому 1869 р. списку населених пунктів воєводства²; цей список автором не датовано — напевно, він належить до останньої чверті XVIII ст.; перелік поселень у ньому дуже неповний. Згодом лише польський вчений О. Яблонівський цікавився цим питанням стосовно першої третини XVII ст.³

Опубліковані і виявлені рукописні матеріали дозволяють вивчати динаміку кількості брацлавських поселень у XVII — XVIII ст. Особливе пізнавальне значення мають масові, переважно документальні джерела.

Відправним матеріалом для розкриття теми є видані О. Яблонівським витяги з актів Люблінського шляхетського трибуналу першої чверті XVII ст.⁴ Відносна більшість цих документів розповідає про втечі феодально залежного населення з одних маєтків в інші. Витяги називають 389 міст, містечок і сіл; 291 з них, судячи з пізніших джерел XVII ст., існували й далі, тоді як назви решти поселень (98 сіл) згодом не зустрічаються: напевно, ці села, основна маса яких згадана тільки по одному разу, виявилися недовговічними, хоч і не виключено, що частина їх у наступному фігурує під іншими назвами.

Різні локальні документи першої чверті XVII ст.⁵ інформують загалом про 179 населених пунктів, з яких 162 трапляються і пізніше (в тому числі 77 назв, що відсутні у витягах трибунальських актів).

Далі наводимо джерельні повідомлення другої чверті XVII ст.* Подимний реєстр 1629 р.⁶ — 324(94), локальні документи 1630 — 1640-х років⁷ — 297(103), генеральна (1648 р.) і спеціальна (видана 1650 р., а складена перед 1648 р.) карти України Г. А. де Боплана⁸ — 370(70).

Отже, за згаданими джерелами, в Брацлавському воєводстві перед початком Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького налічувалось 635 міст, містечок і сіл (291+77+94+103+70).

* Цифри в дужках означають: у тому числі ті поселення, що відсутні в джерелах попереднього періоду.

©М.Г.Крикун,1991

Проте це підсумкове число не відбиває дійсної насиченості Брацлавщини поселеннями на той час. Слід також мати на увазі свідчення документів, що походять з третьої чверті XVII ст.: глибокий економічно-політичний занепад, характерний для Брацлавського воеводства цього періоду (як, до речі, і останньої чверті XVII ст., для якої, на жаль, не вдалося виявити жодного масового матеріалу про населені пункти), аж ніяк не сприяв закладанню нових поселень, а тому безпомилково можна вважати існуючими перед Визвольною війною топоніми, зафіксовані цими джерелами.

Акт поділу маєтків князя Януша Вишневецького між двома його синами, здійснений 1651 р.⁹, згадує 116 брацлавських міст, містечок і сіл (серед них 29 не зустрічаються в попередніх за хронологією матеріалах); списки населених пунктів, жителі яких після Переяславської ради 1654 р. присягнули на вірність російському цареві,¹⁰ — 177(8); подимний реєстр 1664 р.¹¹ — 309(18); список маєтків Станіслава Конєцпольського, що їх він втратив 1672 р. внаслідок поразки Речі Посполитої у війні з Туреччиною¹², — 106(20). Всього ці документи доплюсовують 75 поселень до 635. Але й вони не вичерпують дійсного числа поселень Брацлавського воеводства, наявних наприкінці першої половини XVII ст. Для його встановлення ми змушені звернутись і до документів першої чверті XVIII ст., коли Брацлавщина піднімалась з руїн. За тогочасних економічних і політичних умов на цій території дуже повільно відроджувалися поселення, що пережили лихоліття, і залюднювалися вкрай спустошені місцевості, де колись вирувало життя; заснування ж зовсім нових, раніше невідомих осель було малоімовірним. Зрозуміло, що джерел цього періоду до нас дійшло надто мало. Вони перелічують по суті лише поселення, назви яких зустрічаються в XVII ст., причому чимало поселень у цих джерелах фігурує формально, бо насправді вони були безлюдними («пустими») урочищами. У світлі сказаного на особливу увагу заслуговує подимний реєстр 1716 р.¹³, що виник внаслідок проведення обслідування (ревізії, люстрації) Брацлавського воеводства згідно з постановою сеймику місцевої шляхти, прийнятою в лютому того ж року¹⁴. Реєстр називає 316 поселень (в тому числі не менше 130 «пустих»), про 45 з яких мовчать відомі нам джерела XVII ст. Інтерес становлять і люстрації (інвентарі) маєтків князів Сангушків, складені в 1722 і 1723 рр.¹⁵; в них йдеться про сім ключів, розташованих на півночі воеводства. Люстрації містять згадки про 13 містечок і сіл та 47 урочищ на місці колишніх сіл, причому назви 11 урочищ відсутні в джерелах XVII ст.

Таким чином, в середині XVII ст. Брацлавське воеводство мало не менш як 766 населених пунктів.

Значна частина з цих поселень — містечка і села, що виникли в першій половині XVII ст. на незалюднених раніше або покинутих колись землях внаслідок подальшого освоєння території Брацлавського воеводства народними масами. На жаль, статистично представити процес появи нових осель неможливо: невідома кількість населених пунктів на рубежі XVI і XVII ст., а вона потрібна для

зіставлення з пізнішими даними; джерела обмежуються тільки назвами поселень, майже не згадуючи про час їх заснування. І все ж наведені вище джерельні відомості дають, на нашу думку, загальне уявлення про цей процес. Одним з його характерних виявів є визначення новоосаджених поселень у матеріалах терміном «слобода», переважно у вигляді додатка до назви. Жителі таких поселень перебували на слободі (волі), тобто впродовж кількох років не сплачували державних податків і значно довший строк (навіть до 30 — 40 років) не несли феодальних повинностей. Особливо цінними в цьому плані є відомості спеціальної карти України Боплана. Слободами (novae coloniae) карта називає 116 населених пунктів, тобто 31,35 % від усіх (370) перелічених нею міст, містечок і сіл; досить густо вони розміщені на південь від верхньої і на захід від середньої і нижньої течій Гірського Тікичу (притоки Тікичу, що впадає в Синюху, а ця — зліва — в Південний Буг) до Південного Бугу, від нього в західному напрямі на південь від лінії з містечками Тростянець — Томашпіль до Савранки (притоки Південного Бугу) і Бритавки (притоки Савранки).

Напевно, не всі поселення, названі Бопланом слободами, були ними на час виготовлення і тим більше видання його спеціальної карти, оскільки матеріал для неї Боплан збирав протягом 17 років свого перебування на Україні і міг застаріти, строк слобід для певної кількості містечок і сіл — вигаснути. Проте його дані можна розглядати як переконливе свідчення інтенсивності колонізаційно-міграційних процесів на Брацлавщині в першій половині XVII ст.

Своєрідним доказом закладання в Брацлавському воеводстві багатьох нових поселень у той час була також наявність численних містечок і сіл з двома і більше паралельними назвами. Таких поселень на середину XVII ст. було щонайменше 123(16,05 % від загальної кількості), і тільки деякі з них успадковано від XVI ст. Шляхи здобування населеними пунктами кількох назв були головним чином такі. На «стару» або «нову» назву містечка його власник — магнат переносив назву містечка, розташованого в його родовому маєтку у Волинському воеводстві, додаючи до неї означення «Новий» (Новий Острог, Новий Заслав і т. д.). Нововиникле поселення діставало «магнатську» назву, але паралельно з нею вживалася народна назва, що нерідко походила від найменування урочища, на якому це поселення виникло і яке колись могло бути залюднене. Зливалися в один населений пункт кілька розміщених одна біля одної, переважно новоосаджених, осель, назви яких вживалися надалі. На певній відстані від «старого» поселення, яка виключала можливість злиття його з сусідніми оселями, засновувалися «нові» села як його висілки; на перших порах вони мали лише назву «матернього» поселення з додатком «Новий», «Нижній», «Верхній», «Малий» тощо, але згодом одержували свої назви, що співіснували з першими.

Площа Брацлавського воеводства, за вимірами О. Яблоновського, дорівнювала 35024 кв. км¹⁶. На кінець першої половини XVII ст.

одне поселення в ньому припадало пересічно на 45,7 кв. км. Цей показник був набагато вищий, ніж в українських воеводствах, розташованих від Брацлавщини на захід і північний захід; так, на той же час у сусідньому Подільському воеводстві він становив 17,1 кв. км (підрховано на основі складеної нами картотеки поселень), а на Волині 1629 р., за О. І. Барановичем, — 18,8 кв. км¹⁷. Як видно із зіставлення цих трьох цифр, колонізація Брацлавщини на середину XVII ст. була далеко від завершення.

Порайонна густина поселень на території Брацлавського воеводства була дуже нерівномірна. На жаль, це неможливо проілюструвати на прикладі повітів — по суті єдиних ланок державного адміністративного поділу воеводств шляхетської Речі Посполитої, оскільки повітовий поділ на Брацлавщині до кінця XVIII ст. фактично був відсутній¹⁸; згадки джерел першої половини XVII ст. про Вінницький і Брацлавський повіти надто рідкісні й невиразні, а зображена О. Яблонівським для рубежу XVI — XVII ст. границя між ними¹⁹ є чисто гіпотетичною, з джерельної точки зору безпідставною.

Щоб рельєфніше відтінити густоту брацлавських поселень (в порайонному аспекті) напередодні Визвольної війни, наведемо її стосовно повітів (уїздів) у складі створених наприкінці XVIII ст. Подільської і Київської губерній, куди невдовзі після возз'єднання Правобережної України з Росією ввійшли повністю землі Брацлавського воеводства. Площі цих повітів нам відомі з багатомовного «Энциклопедического словаря» братів О. та І. Гранат, що видавався в 1910 р.²⁰; вони в цілому були незмінні з кінця XVIII ст. до початку XX ст. При визначенні показників густоти поселень беремо до уваги тільки ті сім повітів обох губерній, що повністю накладаються на територію Брацлавського воеводства; цього цілком достатньо, щоб орієнтуватись у розміщенні населених пунктів у різних районах воеводства. Частина території інших повітів за часи Речі Посполитої належала до Подільського (Ямпільський і Літинський) і Київського (Махновецький — згодом Бердичівський і Тетіївський — згодом Таращанський) воеводств; виведення площі «брацлавських» частин цих повітів наштовкується на технічні труднощі, тому ми змушені обмежитися лише згадками про них.

Кількості квадратних кілометрів, що припадали на одне поселення, виглядають так (повіти подаються в напрямі з північного заходу на південний схід; див. нашу карту Брацлавського воеводства²¹: Вінницький повіт — 20,8 (2980,8 кв. км: 143 поселення), Брацлавський — 23,7 (3079,8:130), Липовецький — 38,6 (2891,2:75), Гайсинський — 40,8 (3383:83), Ольгопільський — 57,3 (4008:70), Уманський — 81 (4295,5:53), Балтський — 554,7 (7766:14). Як видно, найбільш густо були насичені поселеннями райони з центрами у Вінниці та Брацлаві — в місцях давнього заселення, де були порівняно сприятливі умови для захисту від руйнівних татарських

набигів. Далі за густотою поселень приблизно на одному рівні йдуть території Липовецького і Гайсинського повітів; тут у першій половині XVII ст. посилено освоювались безлюдні землі. Значно повільніше цей процес проходив на території Ольгопільського і північної частини Уманського повітів, а південь воеводства в межах Балтського і південної частини Уманського повітів він майже не зачепив; недаремно на Боплановій спеціальній карті міжріччя Савранки — Бритавки — Кодими (притока Південного Бугу) і землі на південь від Умані зображені як край без поселень. Якби ця територія була помітно заселена, Боплан неминує довідався б про це і показав на своїй карті, тому що його, за дорученням уряду Речі Посполитої, особливо цікавили українські землі на південному пограниччі, зокрема поселення — в його розумінні, дійсні або можливі опорні пункти в боротьбі проти татар. У зв'язку з цим слід зазначити, що не випадково під час Визвольної війни і деякий час після неї козацький сотенно-полковий адміністративний устрій не поширювався на цей район²².

Лихоліття, що судилося пережити Брацлавському воеводству в другій половині XVII ст., згубно позначилось на його поселеннях; назавжди зникли назви 165 з 766 (21,54 %) населених пунктів, причому важко сказати, на місці яких з них у XVIII ст., коли край відбудовувався, знову завирувало життя: всі 165 назв не піддаються більш-менш точній локалізації; зруйнованими, спустошеними були інші поселення, а значну, якщо не більшу, їх частину становили зарослі хащами безлюдні урочища.

У XVIII ст. відбувається колонізація Брацлавщини. На жаль, темпи і результати її щодо поселень на окремих відрізках часу до середини століття дослідити неможливо з огляду на нечисленність джерел та фрагментарність їх змісту. Тільки два документи цього періоду згадують порівняно велику кількість брацлавських поселень: подимний реєстр 1716 р. і візитація (обстеження) уніатських церковних приходів 1731 р.²³ (вона перелічує 186 населених пунктів, що були центрами приходів, з яких 167 існували в XVII ст., а решта, судячи з датування спорудження церков, виникли в 1720-х роках).

Опосередковано ріст кількості поселень у воеводстві в ході колонізації засвідчується тими постановами вінницьких шляхетських сеймиків, що визнавали за необхідне в податкових цілях провести люстрацію (ревізію, перепис) житлових будівель (халуп, хат, будинків) у містах, містечках і селах і призначали по кілька осіб для виконання цієї справи. Лейтмотив цих постанов: потрібен облік усіх відроджених і нововиниклих населених пунктів, щоб на його основі «справедливо» розкласти податки. Перша відома нам ухвала такого змісту була прийнята в лютому 1716 р.; про неї, як і наслідки її виконання, сказано вище. Наступні ухвали приймалися сеймиками 1717, 1720, 1732, 1733, 1737, 1745 і 1750 рр.²⁴; тільки деякі з них були проведені в життя.

У матеріалах вінницьких сеймиків зустрічаються і вимоги знести хутори, яких з часом збільшилось (постанови 1714, 1715, 1716, 1719, 1720, 1736 рр.²⁵): брацлавська шляхта вважала їх активними осередками боротьби проти феодального визиску. Хуторянам наказувалось переселятись у містечка та села, а в разі непослуху погрожувано насильним переселенням. Поява хуторів у великій кількості — один з проявів колонізації Брацлавщини в першій половині XVIII ст.

Деякі відомості про новоосажені поселення містять презенти 1752 — 1753 рр.²⁶ — документи, за якими шляхта дозволяла засновувати в своїх маєтках церкви; з 17 сіл, згаданих у цих презентах, 10 припадали на Уманську волость, що в XVIII ст. інтенсивно залюднювалась.

Результати відродження старих і виникнення нових поселень у XVIII ст. можна простежити на основі масових джерел за період з 1765 до 1791 р. Сумарний статистичний матеріал найбільш повних з них охоплює всю територію воеводства. З таблиці видно, що навіть ці джерела не обіймають усіх наявних на час їх складання населених пунктів. Подимний 1775 р. і офірний 1789 р. реєстри — через недостатній контроль за сплатою подимного і офірного податків, а офірний реєстр — ще й тому, що не враховував державних маєтків, оскільки податок офіра брався тільки з шляхетських і церковних володінь (у 1789 р. державних поселень було 68²⁷). Географічна карта Б. Севериновського й не ставила за мету подати всі поселення. Таблиці населення 1781 і 1782 рр. називають переважно центри уніатських приходів, а переписи населення 1776, 1784 і 1787 рр. стосувалися лише тих поселень, де проживали євреї. Числа, що в таблиці означають не названі її джерелами поселення, виведено шляхом зіставлення даних цих та інших джерел, таких як (у дужках вказано кількість згаданих населених пунктів): перепис єврейського населення 1765 р. (947)²⁸, інвентар Уманської волості 1768 р. (181)²⁹, список маєтків князя Станіслава Любомирського 1776 р. (168)³⁰, візитації уніатських приходів 1783 — 1785 рр. (822)³¹, карта маєтків князя Олександра Любомирського 1791 р. (174)³², переписи єврейського населення 1790 (762)³³ і 1791 (852)³⁴ рр.

Це стосується і документів, що виникли в перші роки після ліквідації Брацлавського воеводства: «Відомості до атласу Вознесенського намісництва» 1795 р. (457 поселень)⁴³, топографічно-економічні описи, списки населених пунктів і карти Подільської і Київської губерній рубежу XVIII — XIX ст. (разом 1429)⁴⁴.

При виявленні не згаданих тим або іншим джерелом поселень виходимо з того, що на час його складання їх можна вважати існуючими, коли вони названі хронологічно передуючими і пізнішими документами. Зіставлення інформації різних джерел доводить, що найбільш повний перелік населених пунктів містять подимний та офірний реєстри і переписи населення 1784 та 1787 рр.

Т а б л и ц я
Облік поселень у Брацлавському воеводстві в 1775 — 1789 рр.

Джерело	Поселення				Загальна кількість
	названі		неназвані		
	кількість	%	кількість	%	
Подимний реєстр 1775 р. ³⁵	1157	93,31	83	6,69	1240
Перепис населення 1776 р. ³⁶	931	75,08	309	24,62	1240
Таблиці населення 1781 р. ³⁷	950	70,90	390	29,10	1340
Таблиці населення 1782 р. ³⁸	977	72,92	363	27,08	1340
Перепис населення 1784 р. ³⁹	1229	91,72	111	8,28	1340
Перепис населення 1787 р. ⁴⁰	1231	88,05	167	11,95	1398
Географічна карта Б. Севериновського 1788 р. ⁴¹	1019	72,73	382	27,27	1401
Офірний реєстр 1789 р. ⁴²	1247	89,01	154	10,99 ¹	1401

У 1775 р. на Брацлавщині налічувалось 1240 міст, містечок і сіл — на 61,88 % більше, ніж у 1648 р. Виникнення нових поселень тривало і після 1775 р., тому на час ліквідації воеводства існував вже 1401 населений пункт — на 12,99 % більше, ніж у 1775 р., і на 82,9 % більше, ніж у 1648 р. (див. таблицю). Враховуючи те, що 165 назв містечок і сіл, що були 1648 р., у XVIII ст. відсутні, можна сказати, що в XVIII ст. на Брацлавщині виникло 800 поселень (1401 — 601). У цю кількість не входять 20 сіл, назви яких даються тільки в візитаціях 1783 — 1785 рр.; вважаємо їх існування короткочасним.

В результаті інтенсивної колонізації в XVIII ст. на Брацлавщині сталися великі зміни в розміщенні поселень. На початку 1790-х років у цілому по воеводству один населений пункт припадав на 25 кв. км, тоді як на території згадуваних вище повітів Київської і Подільської губерній цей показник виглядав так (у дужках наводимо кількість поселень): Вінницький повіт — 18,4 (162), Брацлавський — 17,4 (177), Липовецький — 19,7 (147), Гайсинський — 24,3 (139), Ольгопільський — 36,8 (109), Уманський — 24,7 (174), Балтський — 35,2 (221). Повсюдно, порівнюючи з серединою XVII ст., мережа поселень стала густішою, особливо на півдні — в границях території Уманського і Балтського повітів, яка перетворилась у відносно густо залюднений край.

За джерелами 60 — 90-х років XVIII ст., 137 поселень (9,78 % від 1401) мали по дві-три назви. Всі ці поселення виникли в XVIII ст. Таких населених пунктів у XVIII ст. можна було б нарахувати значно більше, якби перша половина і середина століття були представлені багатьма документами.

У 80-х роках XVIII ст. в Брацлавському воеводстві визначилися два повіти — Брацлавський і Вінницький. Границя між ними була рухливою, їх конфігурація змінювалась⁴⁵. Офірний реєстр і люстрація державних маєтків 1789 р. дають можливість розподілити тогочасне 1401 поселення між цими повітами: Брацлавський повіт мав

889, а Вінницький — 512 населених пунктів. На жаль, площа цих повітів нам невідома.

Таким чином, у XVII — XVIII ст. в Брацлавському воєводстві сталися великі зміни в кількості поселень. Внаслідок народної колонізації більша частина воєводства підійшла до Визвольної війни із значною кількістю міст, містечок і сіл, що не могло не сприяти активній участі цієї території в війні. Економічно-політичний занепад, що приходиться на другу половину XVII ст., позначився на числі населених пунктів Брацлавщини. У XVII ст. інтенсивне залюднювання воєводства спричинилося до різкого зростання кількості поселень. Наприкінці XVIII ст. вона стабілізувалась і майже незмінною на цій території перейшла в XIX ст.

¹ Див.: Крикун М. Г. Границі і повітовий поділ Брацлавського воєводства в XVI — XVIII ст. // Іст. дослідження. Вітчизн. історія. — 1982. — Вип. 8. — С. 88 — 98.

² S. K. Skorowidz miejscowości b[ylego] województwa braclawskiego. — Kraków, 1869.

³ Jabłonowski A. Ukraina // Źródła dziejowe. — Warszawa, 1897. — Т. 22. — С. 217 — 223, 233 — 237, 241; Atlas historyczny Rzeczypospolitej: Epoka przełomu z wieku XVI na XVII — Warszawa; Wiedeń, 1889 — 1904. — Dział II. «Ziemie Ruskie» Rzeczypospolitej / Oprac. przez Aleksandra Jabłonowskiego.

⁴ Źródła dziejowe. — Warszawa, 1894. — Т. 21.

⁵ Tarnowski A. Działalność gospodarcza Jana Zamojskiego. — Lwów, 1935. — S. 102 — 103 + карта; Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. — Киев, 1886. — Ч. 7, т. 1. — С. 191, 256 — 257, 267, 282 та ін. — (Далі: АЮЗР); Львівська Наукова бібліотека ім. Стефаніка АН УРСР. Рукописний відділ, колекція Люба-Радзінських, од. зб. 181/IV, 4, ч. 3/4; колекція О. Чоловського, од. зб. 187/II, арк. 73 — 74, 85, 96, 100 — 101, 128 та ін.; колекція Оссолінських, од. зб. 4105/III, арк. 44, 106, 111. — (Далі: ЛНБ); Archiwum Główne akt dawnych w Warszawie. Metryka Koronna, dział XVIII, ks. 73, s. 172 — 176. — (Далі: AGAD); Archiwum państwowe województwa krakowskiego. Archiwum Sanguszków NN 854, 981, 1046. — (Далі: APWK. AS); Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. Oddział rękopisów N 3494, s. 167. — (Далі: BCZ).

⁶ АЮЗР. — Киев, 1890. — Ч. 7, т. 2. — С. 395 — 412; Źródła dziejowe. — Warszawa, 1894. — Т. 20. — С. 130 — 143; Центральний державний історичний архів УРСР в Києві, ф. 256, оп. 1, од. зб. 188, арк. 1 — 6. — (Далі: ЦДА УРСР).

⁷ Нейман Ц. Старая Брацлавщина и ее люди // Киев. старина. — 1899. — Т. 27. — С. 107, 109, 113, 115, 117; АЮЗР. — Ч. 7, т. 1. — С. 196, 202 — 203, 430, 434, 439, 444; ЦДА УРСР, ф. 256, оп. 1, од. зб. 320, арк. 23 — 24; ф. 43, оп. 1, од. зб. 1, арк. 8, 25, 70 та ін.; ф. 44, оп. 1, од. зб. 2, арк. 27, 109, 245 та ін.; ф. 37, оп. 1, од. зб. 42, арк. 130 — 131; Центральний державний історичний архів БРСР, ф. 694, оп. 4, од. зб. 1488, арк. 1 — 8; ЛНБ, колекція О. Чоловського, од. зб. 187/II, с. 159; колекція Оссолінських, од. зб. 4145/III, арк. 326 — 336; APWK. AS, №№ 92, 854, 981, 1046.

⁸ Кордт В. Материалы по истории русской картографии. — Киев, 1910. — Вып. 2. — Карты III, V, IX.

⁹ Rulikowski E. Przed kilkuset laty (Braclawszczyzna) // Kwiaty i owoce. — Kijów, 1870. — С. 315 — 316.

¹⁰ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. — М., 1954. — Т. 3. — С. 517, 536, 540 — 543; Акты Южной и Западной России. — Спб., 1878. — Т. 10. — С. 239 — 240.

¹¹ АЮЗР. — Ч. 7, т. 2. — С. 538 — 564.

¹² Pamiętniki o Koniecpolskich: Przyczynek do dziejów polskich XVII wieku. — Lwów, 1842. — S. 366 — 368.

¹³ APWK. Archiwum Podhoreckie I, 43. — (Далі: APWK. AP).

¹⁴ Крикун М. Г. Подимні реєстри першої і початку другої половини XVIII ст. // Іст. джерела та їх використання. — 1972. — Вип. 7. — С. 69 — 71; АЮЗР. — Киев, 1910. — Ч. 2. — С. 447.

¹⁵ APWK. AS, N N 93, 453.

¹⁶ Jabłonowski A. Wstęp // Źródła dziejowe. — Т. 20. — С. 33; Jabłonowski A. Ukraina. — С. 43, 44.

¹⁷ Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною. — К., 1930. — 1. Волинське воєводство. — С. 19 — 20. Як показує наша картотека, О. І. Баранович багатьох волинських поселень для 1629 р. не враховував. Тому дійсний показник густоти поселень на Волині того часу був нижчий, ніж він його вивів.

¹⁸ Крикун М. Г. Границі і повітовий поділ Брацлавського воєводства в XVI — XVII вв. — С. 95 — 96.

¹⁹ Atlas historyczny... — Dział II; Jabłonowski A. Wstęp. — S. 19, 25, 28 — 29.

²⁰ Энциклопедический словарь / Гранат. — 7-е изд. — М., б.г. — Т. 4. — С. 557; Т. 6. — С. 515; Т. 10. — С. 218; Т. 12. — С. 338; Т. 27. — С. 178; Т. 30. — С. 588; Т. 42. — С. 290. У цьому виданні площа повітів подається в квадратних верстах.

²¹ Крикун М. Г. Границі і повітовий поділ Брацлавського воєводства в XVI — XVII вв. — С. 90.

²² Реєстра всего войска Запорожского // Чтения в О-ве истории и древностей рос. при Моск. ун-те. — 1874. — Кн. 2. — С. 131 — 197; Крикун М. Г. Адміністративний поділ України 1648 — 1654 рр. // Іст. джерела та їх використання. — 1966. — Вип. 2. — С. 125 — 126, 145 — 146.

²³ Державний музей українського мистецтва у Львові, рукописний відділ, од. зб. 617, арк. 327 — 339, 354 — 377.

²⁴ АЮЗР. — Ч. 2, т. 3. — С. 546, 683 — 684; Центральний державний військово-історичний архів, ф. Військово-учений архів, од. зб. 50, арк. 3, од. зб. 56, арк. 19. — (Далі: ЦДВІА. ВУА); ЦДА УРСР, ф. 44, оп. 1, од. зб. 12, арк. 2, од. зб. 14, арк. 7; APWK. AP, X, 2/II, 6/2.

²⁵ АЮЗР. — Ч. 2, т. 3. — С. 317, 366, 400, 405, 486, 683; Киев, 1876. — Ч. 3, т. 3. — С. 223 — 224; ЦДА УРСР, ф. 257, оп. 1, од. зб. 519, арк. 19.

²⁶ Історичний музей-заповідник у Кам'янці-Подільському, рукоп. книга 24.

²⁷ AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego, dział XLVI, NN 8, 9.

²⁸ АЮЗР. — Киев, 1890. — Ч. 5, т. 2. — С. 4 — 5, 11, 175 — 199.

²⁹ Biblioteka Polskiej Akademii nauk w Krakowie, oddział rękopisów, N 1140.

³⁰ ЛНБ, колекція Оссолінських, од. зб. 3549/II.

³¹ Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського АН УРСР, відділ рукописів, I — 2466, 2467, 2469, 2470, 2474 — 2476; Житомирський обласний державний архів, ф. 178, оп. 53, од. зб. 2, 36 — 38, 47; ВСЗ, № 3124.

³² ЦДВІА ВУА, од. зб. 20925.

³³ АЮЗР. — Ч. 5, т. 2. — С. 663 — 678.

³⁴ Там же. — С. 697 — 706.

³⁵ Magazin für die neue Historie und Geographie, angelegt von D. Anton Friedrich Büsching, Theil XXII. — Halle, 1788. — S. 241 — 258.

³⁶ АЮЗР. — Ч. 5, т. 2. — С. 218 — 219, 241 — 293, 323 — 324, 342.

³⁷ Центральний державний історичний архів СРСР, ф. 823, оп. 3, од. зб. 919, 986. — (Далі: ЦДА СРСР).

³⁸ Там же, од. зб. 1006, 1016.

³⁹ АЮЗР. — Ч. 5, т. 2. — С. 376 — 377, 440, 448 — 449, 456 — 481, 497 — 499.

⁴⁰ Там же. — С. 567 — 569, 573 — 598.

⁴¹ ЦДВІА ВУА, од. зб. 19989; Крикун М. Г. Границі і повітовий поділ Брацлавського воєводства в XVI — XVIII ст. — С. 93.

⁴² Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku, oddział rękopisów, N 1241; Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, oddział rękopisów, N 500, s. 13 — 44.

⁴³ ЦДВІА ВУА, од. зб. 18333. Вознесенське намісництво існувало короткий час перед утворенням в 1796 р. Подільської і Київської губерній; воно включало в себе, зокрема, південно-східну частину колишнього Брацлавського воєводства.

⁴⁴ ЦДВІА ВУА, од. зб. 18772, 18946, 20802, 20924; ЦДІА СРСР, ф. 1350, оп. 312, од. зб. 216.

⁴⁵ Крикун М. Г. Границі і повітовий поділ Брацлавського воєводства в XVI — XVIII ст. — С. 90, 97 — 98.

Одержано 12.10.1989 р.

На матеріалі історических отечественних и зарубєжних источников автор показує динаміку количества поселеній Брацлавського воєводства в XVII — XVIII вв.

Я. Р. Дашкевич

ЗОБРАЖЕННЯ КАМ'ЯНЦЯ ПОДІЛЬСЬКОГО
70-Х РОКІВ XVII — XVIII СТ.
ЯК ІСТОРИКО-ТОПОГРАФІЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Автор розглядає джерельну цінність гравюр XVII — XVIII ст. з зображенням Кам'янець-Подільського з точки зору історичної топографії міста.

Історична іконографія, а саме джерелознавче дослідження іконографічних пам'яток різного роду (ілюстрацій до описів мандрівок, історичних і географічних трактатів; художніх елементів карт і планів; окремо виданих естампів з видами міст; альбомів костюмів; картин і гравюр із зображенням битв, посольств, різноманітних засідань і зборів; портретів тощо), належить до занедбаних ділянок українських історичних студій. Відповідна література, зокрема така, в якій взірці іконографії використовуються як ілюстративний матеріал, налічує сотні назв, але лише в останній час робляться несміливі спроби узагальнити існуючий матеріал¹. Досвід закордонної історичної іконографії, що як окрема дисципліна, проміжна між мистецтвознавством та історією, оформилася в Західній Європі у 20-х роках ХХ ст., практично не вивчається².

Кам'янець-Подільський — місто, що відігравало ключову роль у воєнно-політичних подіях на Правобережжі другої половини XVII ст., часто потрапляло в центр уваги європейської громадськості. Саме цим, значною мірою, пояснюється й те, що йому присвячено понад 40 пам'яток урбаністичної іконографії — рисунків, гравюр, картин, медалей. Гравюри і медалі тиражували у великій кількості й поширювали по всій Європі. (За межами наших міркувань залишаються символічні зображення міста на картах та панорамні елементи на планах.)

Типологія. З точки зору техніки виконання і композиції зображення можна поділити на кілька груп: 1) *гравюри*, 2) *картини* (панорама подільського театру воєнних дій 1673 р. з Кам'янцем у центрі;³ картина міста, згадана 1968 р.⁴), 3) *рисунки* (панорама міста 1633 р.)⁵, 4) *медалі* (виготовлені 1684, 1694 та 1699 рр.⁶). Не ясні відомості про фрагменти розписів, знайдених у Кам'янці під час реставраційних робіт, на яких, можливо, частково зображено місто. Всі ці пам'ятки історичної іконографії мають значну вартість як

© Я. Р. Дашкевич, 1991

свідчення великої «популярності» міста. Вони заслуговують на комплексне вивчення, републікацію у вигляді альбому, використання як ілюстративного матеріалу історичних праць. З точки зору історичної топографії, джерельну цінність мають лише гравюри, а по суті, лише одна з них (вид. К. Томашевича).

У 70 — 80-х роках XVII ст. виникло два типи гравюр: 1) вид «з льоту птаха» — не менше 20 варіантів, 2) панорамний вид «міста серед скель» — принаймні 20 варіантів⁷. Панорамні види — деколи з воєнними або мирними сценами на передньому плані — виникли у 70 — 80-х роках XVII ст. Їх друкували переважно в Аугсбурзі. Вони дуже далекі від реальності — місто (або, докладніше, замок) розташоване високо вгорі серед велетенських скель. Здається, ці гравюри створювалися не без впливу іконографії медальєрної пластики. Можна згадати такі гравюри «міста серед скель»:

1. Кам'янець (з написом «Самініцз» вгорі) під час турецької облоги 1672 р. Без місця і року видання (можливо, вирізано з якогось летючого листка)⁸.

2 — 5. Кам'янець з написом «Самінієк» вгорі. У кн.: *Suaneae oder die am Bosphoro Thracico liegende hohe Stein-Klippen von welchen zu sehen seyn gegen Mittag das Vor-Meer Propontis.* — Ausburg, 1687. — S. 60⁹. Цю брошуру * перевидавали також у 1688, 1691, 1698 рр.¹⁰

6. Кам'янець з підписом німецькою мовою (подаємо у перекладі): «Кам'янець-Подільський, столиця воеводства Поділля в Польщі та природна фортеця, розташована на стрімких скелях, біля турецького кордону. Там мають свій осідок римсько-католицький та вірменський єпископи». Без місця і року видання. На підставі згадки про вірменського єпископа гравюра датована нами умовно 1683 — 1686 рр. (бо саме тоді там був такий єпископ)¹¹, але, можливо, вона видана після 1699 р., коли Кам'янець знову став столицею воеводства. Правда, вірменського єпископа там вже не було.

7. Кам'янець з написом німецькою мовою вгорі (подаємо у перекладі): «Справжнє зображення незрівнянної фортеці Кам'янця». Гравюра з самим лише зображенням фортеці серед скель вміщена на летючому листку (*Bericht von dem herlichen Sieg, welchen die polnische und lithauische Armee unter Commando des Jablonowski wieder die Turken und Tartarn den 6. Oktobr. 1694 erhalten.* — Ausburg, 1694. — S. 1)¹².

8. Кам'янець з написом «Самінієк» вгорі та підписом німецькою мовою з правого боку (подаємо у перекладі):

* Автор статті висловлює глибоку подяку Б. О. Зелінському (Прага), при допомозі якого отримав фотокопію гравюри з примірника бібліотеки Празького університету.

«Незрівнянна фортеця Кам'янець — це є головна місцевість у країні Поділля, над рікою Шмерцік (!), розташована на високих кам'яних скелях, збудована даками, укріплена королем Сигізмундом I з Польщі, захоплена теперішнім турецьким царем Ахметом через зраду». Зображена фортеця серед скель *. Явна помилка в написі (Кам'янець захопив 1672 р. султан Мухаммед IV; Ахмет II був султаном у 1691 — 1695 рр.) дозволяє датувати гравюру 1691 — 1695 рр.¹³

9. Кам'янець під час уявної польської облоги. Гравюра з німецьким віршем вміщена на летючому листку «So zeigt sich Caminec das hone Turken — Nest». Без місця і року видання. Виходячи із змісту вірша, в якому висловлюється надія, що Фрідріх-Август, «міцний герой з Саксонії, як польський король», поверне місто Польщі, можна припустити, що листок видано 1697 р. з нагоди (або напередодні) обрання Фрідріха-Августа польським королем¹⁴.

10. Кам'янець між скелями з написом «Камінієк». Без місця і року видання¹⁵.

11. Кам'янець між скелями з написом німецькою мовою «Гірська фортеця Кам'янець-Подільський» (формат 115x190 мм)¹⁶.

12. Кам'янець між скелями, на передньому плані човен з вітрилом, заповнений військовими. З підписом німецькою мовою: «Гірська фортеця Кам'янець-Подільський» (формат 77x147 мм) (У кн.: *Sirisa. Polenus Ende, historisch und geographisch beschrieben.* — Warschau, 1798. — S. 279.) Ця гравюра — курйозне свідчення збереження напівфантастичного зображення аж до кінця XVIII ст., ще й надрукованого у Варшаві (якщо вважати, що подано правдиве місце видання), де багато людей знало справжній вигляд фортеці¹⁷.

Гравюри типу «місто серед скель» не є достовірним історико-топографічним джерелом. Вони заслуговують, однак, на увагу як засіб задоволення інформаційного голоду XVII — XVIII ст. на зображення міста і фортеці, що відіграли значну роль у тогочасних подіях. Всі гравюри створювалися за єдиним взірцем, але докладну хронологію і послідовність зображень поки що відтворити не вдається. Деякі гравюри цього типу, що зберігаються в колекціях, це аркуші, вирізані з книжок, альбомів, зв'язок з якими встановити не так просто.

Повноцінним історико-топографічним джерелом може вважатися лише зображення першого типу («місто з льоту птаха»), в основу якого, без сумніву, покладено відносно реалістичний рисунок Кам'янця, особливо його укріплень. Більшість варіантів гравюр першого типу датовано, і це дає можливість опрацювати своєрідну їх

* Автор статті висловлює глибоку подяку проф. Е. Трирському (Варшава) за фотокопію гравюр, згаданих у виносках^{8, 12, 14}.

схему. Всі варіанти легко звести до першоджерела — зображення Кам'янця, виготовленого К. Томашевичем десь незабаром після захоплення міста турками. Цьому зображенню присвячено велику літературу, гравюру часто використовували при дослідженні окремих питань, що стосуються топографії, укріплень, цивільного будівництва і архітектури Кам'янця. Досі, однак, залишаються остаточно не з'ясованими питання, пов'язані з авторством, хронологією, джерельною достовірністю як самого першоджерела К. Томашевича, так і генетично пов'язаних з ним варіантів, виготовлених у 80-х роках XVII ст. — першій половині XVIII ст.

Гравер. Про Кипріана (Ципріана) Томашевича збереглося мало перевірених відомостей. Був він райцею польської громади міста, мав будиночок на вулиці, що тягнулася «від фари» (парафіального костюлу). Хата була розташована впоперек вул. Татарської¹⁸. У 1671 р. був війтом польської громади і відповідно до цього виконував обов'язки судді¹⁹. В літературі поширилася думка, що був він ще й інженером-геодезистом та збудував укріплений шанець, з якого найцільніше стріляли до турків у 1672 р.²⁰, але, здається, це лише безпідставний здогад, викликаний тим, що К. Томашевич був автором гравюри, що могла свідчити про певні геодезичні та фортифікаційні знання рисувальника. Після захоплення Поділля турками він покинув Кам'янець і переселився до Кракова — саме з цим містом пов'язана його граверська діяльність. У Кам'янці він не займався цим ремеслом — і взагалі як гравер був мало продуктивним. Крім зображення Кам'янця, він виконав ще геральдичну композицію для панегірика В. Кольчицького (*Nonog serenissimi ac potentissimi principis Joannis III regis Poloniae etc. etc. doodecim inscriptionibus coronatus. — Cracoviae, 1675*) та недатовану гравюру із зображенням Богоматері для костюлу августинців у Казімежу біля Кракова²¹. Деякі непрямі свідчення (про них нижче) стверджують, що помер він до 1684 р. Висловлювалася думка, що К. Томашевич був, можливо, вірменином²². Але в такому випадку він не міг би бути райцею та війтом польської громади. Крім цього, репродукуючи на своїй гравюрі печатки трьох кам'янецьких громад (української, польської та вірменської), К. Томашевич допустив при передачі легенди вірменської печатки багато помилок, неможливих для вірменина²³. Очевидно, немає також підстав вважати К. Томашевича українцем²⁴.

Датування зображення К. Томашевича. Гравюра недатована. В літературі звичайно датували її 1672 р. (роком захоплення міста турками) або вважали, що вона виготовлена незабаром після цього²⁵. В останній час поширилося намагання датувати гравюру 1684 — 1700 рр. чи навіть просто 1700 р.²⁶ Таке датування базується на підставі фальшивого перекладу латинського колофону, вміщеного на гравюрі. Цей колофон, в якому є кілька латинських скорочень, добре зрозумілих для читачів XVII ст., завдав чимало

труднощів дослідникам XIX та XX ст. Його неточно переклали О. Сементовський, Ю. Ролле, Ю. Сіцинський. Цілоком перекручений переклад опубліковано в 1975, р.²⁷ Згідно з ним, у колофоні написано: «Кипріан Томашевич 1700 при тому зробив з привілеєм його королівської милості майже в 16 років». З цього зробили висновок, що «гравюру було розпочато у 1684 р. і закінчено у 1700 р.» Насправді в колофоні написано: «...Surgianus Tomaszewicz C.S.D.D.D. humillimus idem fecit cum Prwilegio S.R.M. ad. XVI annos.» Перекладачі XIX ст. не розуміли скорочення С.С. і просто його не перекладали; у наш час ці аббревіатури прочитали як... запис чисел римськими літерами і додали всі числа разом: 100+100+500+500+500=1700! Скорочення розшифровується (зрештою, згідно з поширеними словниками): «*carissimo, clarissimo dat, donat, dedicat*»²⁸. Правильний переклад колофону звучить: «...найпокірніший Кипріан Томашевич найдорожчому, найсвітлішому (єпископові) дає, дарує, присвячує: він же (Томашевич) виготовив за привілеєм священної королівської величності на 16 років». У тексті немає жодного натяку на 1700 р. а згадка про 16 років стосується королівського привілею, згідно з яким гравер мав виключне право друкувати свій твір протягом 16 років. Якщо б хтось інший в цей час намагався видавати аналогічну гравюру, його переслідували б законом. Така формула — середньовічний захист авторських і видавничих прав — характерна для багатьох тогочасних видань. Для порівняння можна згадати, що Г. де Боплан отримав у 1645 р. королівський привілей на 10 років на друкування спеціальної карти України під карою 500 угорських дукатів для порушника привілею²⁹. Видавець хроніки Р. Гейденштейна друкар К. Вехтлер з Франкфурта отримав 1672 р. (тобто приблизно тоді, коли й Томашевич) королівський привілей на 15 років на публікацію хроніки під карою 200 угорських дукатів на того, хто безправно передруковував би Гейденштейна³⁰. Передусім у 1684 — 1700 рр., коли Томашевич нібито мав виготовляти гравюру (взагалі цілоком незрозуміло, чому він мав би гравювати її протягом 16 років!), його вже не було в живих. Справа в тому, що саме у 1684 р. було видано у Римі гравюру Кам'янця, виконану Йоанном-Яковом де Рубеїс, — явне наслідування Томашевича. Її присвячено польському королеві Якову Собеському. Цього не трапилось би, якби Томашевич ще жив і міг боронити свої права. В урядовому описі Кам'янця 1700 р. Томашевич згадується як померлий³¹. Невірно також датувати гравюру 1672 р. — роком захоплення міста турками.

Реальні підстави для датування гравюри, на якій немає року видання, такі:

1. **Саме зображення.** В основу гравюри покладено рисунок міста і замку такими, якими вони були в момент переходу до турків 29 серпня 1672 р. На рисунок було нанесено зміни в укріпленнях,

зроблені гурками в кінці 1672 — першій половині 1673 р. Про ці зміни доносили польські шпигуни³².

2. *Присвята* гравюри краківському єпископу А. Тжебіцькому. Він помер 28 грудня 1679 р.

3. Існує *серія гравюр*, аналогічних гравюрі Томашевича, але явно залежних від Томашевича (у нього, наприклад, докладніша експлікація). Ця серія гравюр датована 1684 — 1740 рр. Зрозуміло, що гравюра Томашевича виникла раніше.

Таким чином, виходить, що гравюра була виготовлена між 1673 — 1679 рр., ближче, мабуть, до горішньої межі, бо й сам гравер, використовуючи кон'юнктуру на таке видання, був зацікавлений видати гравюру якнайшвидше. Таке датування було запропоноване нами в 1970 і 1979 рр.³³ Датування 1673 — 1679 рр. прийняте також іншими авторами³⁴.

Не підлягає сумніву (як вдалося встановити на підставі порівняння кількох відбитків гравюри), що Томашевич тиражував вид протягом ряду років, періодично підправляючи, частково перерізаючи мідну дошку. Докладне дослідження збережених оригіналів з метою визначення справді первісного зображення — це завдання майбутнього.

Загальне джерелознавче значення гравюри Томашевича. Види «з льоту птаха», до яких типологічно належить гравюра 1673 — 1679 рр., для другої половини XVII ст. — з точки зору історії європейської гравюри — вже були явним анахронізмом. Такі види були характерні для XVI ст. У XVII ст. міста гравіювали майже виключно у вигляді розгорненої, витягнутої по горизонталі панорами. (Саме такими є відомі види Києва голландського художника А. ван Вестерфельда 1651 р.; вид Львова, опублікований 1618 р. в Кельні, який приписують італійському маляреві й інженерові А. Пассароті.) «Анахронічність» манери пояснюється тим, що вид Тимашевича був призначений значною мірою не лише для задоволення естетичних смаків та інформаційного голоду громадськості, але й для військових цілей (це цілком ясно з експлікації). З сучасної джерелознавчої точки зору, без сумніву, краще, що гравюра була виконана «з льоту птаха». Порівняння з переліченими вище панорамними зображеннями «міста серед скель» доводять, що вони не дають правильного уявлення ні про місто, ні про замок у кінці XVII ст. Іконографія просто фантастична — це доводить, зрештою, зіставлення із збереженим досі замком. Вартість повноцінного історичного джерела має лише вид «з льоту птаха», виготовлений Томашевичем. Його наслідування і модифікації, яких не менше двадцяти³⁵ (докладний їх розгляд стане предметом окремої статті), не мають, всупереч думці, поширеній у деяких працях, жодної вартості як історико-топографічне джерело чи джерело для дослідження матеріальної культури міста.

Починаючи з 1960-х років гравюру Томашевича стали чомусь називати «аксонометричним планом»³⁶. Аксонометрія — це науковий метод зображувати предмети на кресленику, при якому на площину зображень проєктуються — із збереженням правильних пропорцій, докладних вимірів — і предмет, і осі прямокутної системи координат, до якої віднесено зображуваний предмет (в даному випадку йдеться про будівлі). Досить тільки кинути оком на гравюру, щоб побачити, що ні з аксонометрією, ні з планом вона не має нічого спільного. У кінці 1970-х років гравюру нарекли ще «документом»³⁷, хоча і в прямому і в переносному розумінні гравюра — не документ, а лише пам'ятка мистецтва, іконографічне джерело. Додана словесна експлікація також не може перетворити гравюру на документ. У 1980-х роках почали ще застосовувати термін «ландкартний план»³⁸, досить недоречний, бо «ландкарта» значить просто «географічна карта», а між гравюрою Томашевича та картою немає нічого спільного. Гравюра Томашевича — це, очевидно, взагалі не «план», не «панорамний план» і т. п., а гравійоване зображення — відносно докладний вид міста, виконаний «з льоту птаха». За своєю функцією гравюра наближалася до плану, але, з картографічної точки зору, ним не була. Типологічне визначення жанру гравюри важливе з джерелознавчої точки зору, бо допомагає зрозуміти, чого можна, а чого не можна чекати від неї як від історико-топографічного джерела.

К. Томашевич був представником польського кам'янецького міщанства. Як гравер він мав перед собою зразки західноєвропейської гравюри із зображенням тогочасних міст. Увагу художників (а також широкої публіки, для якої виготовляли естампи) привертала, в першу чергу, імпозантні публічні будівлі, міські укріплення. Їх навіть змальовували в збільшеному (порівняно з рештою будівель) масштабі. Гравюри як носії інформації були «ходовим товаром», і художники, щоб подати відомості про найвидатніші споруди міста, часто змальовували цікавіші об'єкти набагато докладніше, ніж могли їх побачити з тої реальної чи уявної точки зору, з якої рисували ціле місто. Другорядні будинки зображували стандартно. Мурами оточували конгломерати будинків, нагромадження яких часто було проявом бажання гравера передати враження великої кількості будівель. Житлові будинки, особливо їх дах, утворювали на рисунках одноманітний фон. Насправді, як відомо, у Кам'янці будинки були різноманітними. Поруч з кам'яницями патриціїв, кількоповерховими, з орнаментованими фронтонами, стояли дерев'яні халупи, порозкидані без будь-якого плану, — це мешкання найбіднішого населення. Таких «будинків» на гравюрах не було, але досить докладно змальовувалися великі публічні будівлі, церкви, часом будинки заможних патриціїв, бо вони визначали економічну могутність міста. (Саме тому, до речі, значення давніх зображень для соціотопографії —

дисципліни, що вивчає залежність між розташуванням місця проживання та соціальним становищем мешканців, — обмежене.) Художники штучно відмежовували місто від передмість, приміських сіл, які, зрештою, якщо й зображували, то також стереотипно, як розкидані по полях і садах окремі будиночки. Саме місто майже не виходило за укріплені мури, мало докладно визначені межі та різко підкреслену відрубність. Все це, як ми знаємо на підставі документальних джерел про Кам'янець, не відповідало дійсності: Згідно з турецькими джерелами 80-х років XVII ст.³⁹, передмістя біля Руської брами налічувало 23 двори, біля Польської брами — 38, біля Замкової — 8. Даремне ці двори шукати у Томашевича.

К. Томашевич підійшов до своєї гравюри з панівних у тогочасному мистецтві позицій. Його Кам'янець — це вид міста не такого, яким воно було насправді, а такого, яким гравер хотів його показати. Цей момент необхідно враховувати при критичному використанні гравюри, зокрема при ідентифікації окремих об'єктів та їх деталей: досить докладно відображено замок, міські укріплення (вид був потрібний для воєних цілей), а також репрезентативні світські (ратуша) й церковні будинки. Такий підхід відбивав ідеологію міщанства, яке вважало місто опорою безпеки, правопорядку і релігії, а одночасно сприймало його як певну автономну політичну, економічну і духовну цілість.

Виходячи з цього, можна вважати необгрунтованими спроби розглядати гравюру Томашевича як «аксонометричний» або ледве чи не фотографічний знімок. Ні гравер не ставив перед собою завдання давати докладне реалістичне зображення міста, ні ті, хто у XVII ст. користувався гравюрою, не вважали її таким зображенням.

Репродукції гравюри Томашевича. Для сучасного дослідника історичної топографії Кам'янця та взагалі для історика урбаністики пізньосередньовічної України виникає питання про те, чи він має можливість користуватися гравюрою або, принаймні, її задовільними репродукціями. В другій половині XIX ст. гравюра вже вважалася рідкістю, хоча на Поділлі в панських колекціях зберігалася не менше чотирьох її примірників⁴⁰. На сьогодні вона перетворилася в раритет. У львівських колекціях є три, а може, й чотири примірники⁴¹.

Незважаючи на важливість цієї іконографічної пам'ятки, вона рідко репродукувалася в задовільному вигляді. З репродукцій найпоширеніша та, що вміщена в збірнику «Подолье. Историческое описание» (Спб., 1891). Репродукція дуже погана — це деформований сталерит, виготовлений з оригіналу, без експлікації. І саме з цієї репродукції, а не з оригіналу, передрукують зображення надалі⁴², деколи обрізуючи написи, герби, емблеми, експлікацію⁴³. Репродукції, що публікуються за кордоном, також незадовільні. Вони дуже зменшені⁴⁴ і для історико-топографічних досліджень не

підходять. Очевидно, виникає необхідність перевидати гравюру Томашевича факсимільним способом разом з докладним джерелознавчим дослідженням.

¹ Степанович Е. П., Маркитан А. П. Иконография. Кинофотодокументы // Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория. — Киев, 1988. — С. 202 — 227, 266 — 269.

² В плані дослідження зображень міст, картин воєнних дій тощо заслуговують на увагу такі праці: Keyser E. Das Bild als Geschichtsquelle. — Hamburg, 1935; Keyser E. Die deutsche Stadt im Bilde // Festschrift Hermann Aubin zum 80. Geburtstag. — Wiesbaden, 1965. — Bd. 2. — S. 405 — 422; Mende-Matzner U. Westeuropäische Bildzeugnisse zu Russland und Polen bis 1700 Ein Beitrag zur historischen Bildkunde. Inaugural-Dissertation. — Bamberg, 1968; Becker W. Von alten Bild der Welt. Alte Landkarten und Stadtansichten. — 2-e Aufl. — Leipzig, 1971; Gębarowicz M. Początki malarstwa historycznego w Polsce. — Wrocław, 1981. Пор. також: Дашкевич Я. Р. Види міст України XVI — першої половини XVIII ст. як історико-краєзнавче джерело // II Респ. наук. конф. з іст. краєзнавства, 19 — 21 жовт. 1982 р., м. Вінниця: (Тези доп.). — К., 1982. — С. 156 — 157; Дашкевич Я. Р. Корпус зображень міст України XVI — XVIII ст. // Українська археографія: Сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доп. респ. наради, груд. 1988 р. — К., 1988. — С. 228 — 230.

³ Зберігається у Львівській державній картинній галереї; репродукція там же. Пор.: Gębarowicz M. Początki malarstwa historycznego w Polsce.

⁴ Картину львівська вірменська громада подарувала королеві Августові II у серпні 1898 р. (Див.: Barcz S. Rys dziejow ormianskich. — Ternopol, 1869. — S. 131.)

⁵ Зберігався в архіві міністерства закордонних справ у Парижі. Репродукції: Prusiewicz A. Kamieniec Podolski: Szkic historyczno-topograficzny // Litwa i Rus. — Wilno, 1913. — Rok 2, zes. 4/5; Prusiewicz A. Kamieniec-Podolski: Szkic historyczny. — Kijów; Warszawa, 1915. — S. 8. В літературі цей рисунок неправильно називають «планом» або «гравюрою».

⁶ Див.: Семеновский А. А. Каменец-Подольский // Архив исторических и практических сведений, относящихся до России. — Спб., 1862. — Кн. 4. — С. 69 — 70; Benikowski F. Spis medalion polskich lub z dziejami krainy polskiej stycnych, w gabinecie krol. Alex. Uniwersytetu w Warszawie znajdujących się. — Warszawa, 1830. — S. 97; Raczyński E. Gabinet medalion polskich, oraz tych, ktore sie dziejow Polski tyca. — Wrocław, 1938. — T. 2. — S. 302 — 308, 340 — 345; Poznań, 1841. — T. 3. — S. 48 — 58; Hutten-Czapski E. Catalogue de la collection des medalles et monnaies polonaises. — Spb, 1871 (repr. Graz, 1957). — Vol. 1. — P. 347, 352 — 353; SPb, 1872 (repr. Graz, 1957). — Vol. 2. — P. 6 — 7; Rzeczpospolita w dobie Jana III: Katalog wystawy Zamku Krolowskiego. Archiwum glowny akt dawnych i Biblioteki Narodowej. Wrzesien-pazdziernik 1983. — Warszawa, 1983. — S. 219 — 220, il. 156.

⁷ Продовжуємо лінію досліджень, започатковану повідомленнями: Дашкевич Я. Р. Види і плани Кам'янця-Подільського XVII — XVIII ст. // Тези доп. V Поділ. іст.-краєзнав. конф. (1979). — Кам'янець-Подільський, 1980. — С. 91 — 92; Дашкевич Я. Р. Кам'янець-Подільський в середньовічній гравюрі (типологія, хронологія, джерелознавче значення) // VII Поділ. іст.-краєзнав. конф. (секція історії аожовтн. періоду): Тези доп. — Кам'янець-Подільський, 1987. — С. 59 — 61.

⁸ Зберігається у Національній бібліотеці, Варшава, відділ іконографії. Див.: Rzeczpospolita w dobie Jana III. — S. 184.

⁹ Про цю брошуру і вид Кам'янця в ній існує багата література. Див.: Січинський В. Подорожна книжка 1687 р. про Україну // Календар для всіх на 1934 р. — Львів, 1933. — С. 59 — 62; Січинський В. Історія українського граверства XVI — XVIII ст. — Львів, 1937. — С. 42; Крип'якевич І. Забуті види України XVII — XVIII ст. // Укр. кн. — Львів, 1937. — № 1. — С. 18 — 20; Ковальський Н. П., Мыцький Ю. А. «Суапаеа» — немецкое сочинение конца XVII в. и его сведения по истории славян // Вопросы германской истории и историографии. — Днепропетровск, 1975. — [Вып. 3]. — С. 137 — 146; Мь-

цьк Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648 — 1654 гг. — Днепропетровск, 1985. — С. 39. Не можна погодитися з припущенням І. Крип'якевича (яке прийняли інші автори), що в основі гравюри лежить рисунок Г. де Боплана.

¹⁰ *Абрагамович З.* Старая турецкая карта Украины с планом взрыва днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. — М., 1969. — Т. 2. — С. 94.

¹¹ Зберігається у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника АН УРСР, відділ мистецтва. Течка 23, колекція Павліковських 3462. — (Далі: АНБ). Про гравюру та репродукцію див.: *Dachkevycz Ya.* Le quartier armenien de Kamenetz-Podolsk sur les gravures du XVII siecle // Revue des Etudes armeniennes. N. S. — Paris, 1970. — Т. 7. — Р. 471 — 472, pl. XCVI.

¹² Зберігається в Бібліотеці Національного музею в Кракові, відділ Чарторських, Пор.: *Estreicher K.* Bibliografia polska. — Krakow, 1901. — Т. 18. — С. 358. Сама лише вирізана гравюра — у АНБ. Течка 23, колекція Павліковських 3463.

¹³ АНБ. Течка 23, колекція Павліковських 3460.

¹⁴ Зберігається в Ягеллонській бібліотеці в Кракові. Пор.: *Estreicher K.* Bibliografia Polska. — Krakow, 1903. — Т. 19. — С. 73.

¹⁵ АНБ. Течка 23, колекція Павліковських 3458.

¹⁶ АНБ. Течка 66, колекція Баворських 7541 (колекція ілюстрацій Батовського);

¹⁷ Псевдонім *Sirisa* розв'язують по-різному: Август Задебек (див.: *Bar A.* Słownik pseudonimów i kryptonimów pisarzy polskich oraz Polski dotyczących. — Krakow, 1936. — Т. 2. — С. 136) або Карл Йозеф Гюбнер (*Holzmann M., Bobatta H.* Deutsches pseudonymen lexikon. — Wien; Leipzig, 1906. — С. 262).

¹⁸ *Описание города Каменца, составленное комиссиею, наряженной кемецким старостою 1700, сентября 15* // Архив Юго-Западной России. — Киев, 1886. — Ч. 7, т. 1. — С. 560.

¹⁹ *Сіцинський Є.* Оборонні замки Західного Поділля XIV — XVII ст.: (Іст.-археол. нариси). — К., 1928. — С. 10.

²⁰ *Rolle J.* Państwo Wolodyjowscy. 1. Jerzy Wolodyjowski. // *Rolle J.* Sylwetki historyczne. Ser. 8. — Krakow; Warszawa; Petersburg, 1892. — С. 324.

²¹ *Rastawiecki E.* Słownik rytmowników polskich tudzież w Polsce osiedłych lub czasowo w niej pracujących. — Poznań, 1886. — С. 290.

²² *Górski K.* Wojna Rzeczypospolitej Polskiej w Turcję w latach 1672 i 1673 // Biblioteka Warszawska. — Warszawa, 1890. — Т. 1; zes. 2. — С. 170.

²³ *Dachkevycz Ya.* Op. cit. — Р. 468; *Дашкевич Я. П.* К средневековой сфрагистике армян Украины // Вест. Матенадарана. — Ереван, 1986. — № 15. — С. 219.

²⁴ Така думка є в кн.: *Сіцинський В.* Історія українського граверства... — С. 43.

²⁵ Наприклад: *Атлас Подольской губернии* // Журн. м-ва внутр. дел. — Спб., 1843. — Ч. 2. — С. 341; *Сементовский А. А.* Указ. соч. — С. 19; *Rolle J.* Wycieczka do Kamiencza // Kłosy. — Warszawa, 1898. — Т. 26, Nr. 670. — С. 279; *Rolle J.* Zameczki podolskie na kresach multanskich. — Wyd. 2, przerob. — Warszawa, 1880. — Т. 2. — С. 18; *Górski K.* Op. cit. — С. 170; *Городецкий М. И.* Общий вид города Каменец-Подольска во второй половине XVII в. и в настоящее время // Подолля. Историческое описание. — Спб., 1891. — С. 56; *Городецкий М. И.* Столетие воссоединения Юго-Западной Руси // Всемир. ил. — Спб., 1893. — Т. 49, № 15. — С. 262; *Сецинський Є.* Город Каменец-Подольский: Историческое описание. — Киев, 1895. — С. 40; *Prusiewicz A.* Kamiencie Podolski... Wilno, 1913. — С. 62, 63, 66, 67, 68; *Сіцинський Є.* Оборонні замки Західного Поділля XIV — XVII ст. — С. 10; *Сіцинський В.* Історія українського граверства... — С. 43; *Юрченко П. Г.* Кам'янець-Подільський замок // Архітектурні пам'ятники. — К., 1950. — С. 107; *Кам'янець-Подільський:* Історико-архітектурний нарис / Є. М. Пляменицька, І. С. Винокур, Г. М. Хотюн, І. І. Медведовський. — К., 1968. — С. 25, 26; *Халлахчян О. Х.* Сооружения армянской колонии в Каменец-Подольском // Архит. наследство. — 1980. — № 28. — С. 134, 136; *Кам'янець-Подільський* історико-архітектурний заповідник: Іст.-архит. нарис / А. І. Качуровський та ін. — К., 1984. —

С. 14 — 15; *Обсїйчук В. А.* Українське мистецтво XIV — першої половини XVII ст. — К., 1985. — С. 13.

²⁶ *Пламеницька Є. М.* Дослідження Кам'янець-Подільського замку // Археологія. — 1975. — № 16. — С. 16; *Тюнич А., Хотюн Г.* Армянские сооружения Каменец-Подольского // Второй Междунар. симпоз. по арм. искусству, Ереван, 1978, 12 — 18 сент. — Ереван, 1981. — Т. 2. — С. 431, 432; *Пламеницька О. А.* Особенности средневековой застройки центра Каменец-Подольского // Архит. наследство. — 1985. — № 33. — С. 53; *Пламеницька О. А.* Середньовічна житлова забудова Кам'янець-Подільського // Укр. іст. журн. — 1987. — № 3. — С. 131.

²⁷ *Пламеницька Є. М.* Дослідження Кам'янець-Подільського замку. — С. 16.

²⁸ Див., наприклад: *Дворецкий И. Х.* Латинско-русский словарь. — 2-е изд., перераб. и доп. — М., 1976. — С. 284.

²⁹ *Wierzbowski T.* Materiały do dziejow pismienictwa polskiego i bibliografii pisarzy polskich. — Warszawa, 1904. — Т. 2. — С. 73 — 74.

³⁰ *Heidenstein R.* Rerum polonicarum ab excessu Sigismundis Augusti libri XII. Cum gratia et privilegio S. R. Maiestatis Poloniae. — Francofurti ad Maenum, 1672.

³¹ *Архив Юго-Западной России.* — Киев, 1886. — Ч. 7, т. 1. — С. 560.

³² Реялції з листопада 1672 та квітня, червня, липня 1673 р. Див.: *Grabowski A.* Ojczyście spominki w pismach do dziejow dawnej Polski. — Krakow, 1845. — Т. 2. — С. 194, 207, 223, 231.

³³ *Dachkevycz Ya.* Op. cit. — Р. 467; *Дашкевич Я. П.* Види і плани Кам'янець-Подільського XVII — XVIII ст. — С. 91. Праця Ю. Й. Сіцинського (До історії топографії Кам'янець-Подільського та його околиць) — чорновий рукопис 1927 — 1928 рр., що зберігається у Хмельницькому державному обласному архіві (Ф. Сіцинського), — в якій він аналізує всім зображень Кам'янца, залишилися неопублікованою.

³⁴ *Винокур І. С., Петров М. Б.* Історична топографія Кам'янець-Подільського з найдавніших часів до кінця XVIII ст. (Методична розробка). — Хмельницький, 1983. — С. 26; *Kublin L., Majewska B.* Plan Kamiencza Podolskiego // Rzeczpospolita w dobie Jana III. — С. 98 (датують 1672 — 1679 рр.); *Дроздовська Г. В.* Використання архівних джерел при дослідженні центральної площі в Кам'янци-Подільському // Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. — К., 1984. — Вип. 1. — С. 101.

³⁵ Нами зроблено спроби дати перелік гравюр «з льоту птаха», виготовлених епігонами Томашевича. Див.: *Dachkevycz Ya.* Op. cit. — Р. 469 — 471; *Дашкевич Я. П.* Кам'янець-Подільський в середньовічній гравюрі. — С. 59 — 61. На сьогодні ці переліки можна доповнити новими знахідками. Нам не вдалося ствердити, якого типу гравюри вміщено в кн.: *Sandrat J.* Des konigreichs pohien lands-, staats- und zeit- beschreibung aus den besten und neusten scribenten... — Sultzbach, 1687. — С. 127 (2-е вид. — Нюрнберг, 1711).

³⁶ Див., наприклад: *Будяньска Т. М.* Замок у Кам'янець-Подільському: (Пам'ятник архітектури XIV — XVIII ст.). — К., 1961. — С. 5; *Кам'янець-Подільський.* — С. 26; *Халлахчян О. Х.* Указ. соч. — С. 134, 136.

³⁷ *Тюнич А., Хотюн Г.* Указ. соч. — С. 13.

³⁸ *Дроздовська Г. В.* Вказ. праця. — С. 101; *Ківільша Г. В.* Дослідження житлової забудови на Центральній площі в Кам'янци-Подільському // Тези доп. VI Поділ. іст.-краєзнав. конф. (Секція історії дожовтн. періоду). — Кам'янець-Подільський, 1985. — С. 77.

³⁹ *Fisber A.* Ottoman Kamenets-Podolsk // Journal of Turkish Studies. — 1984. — Vol. 8. — Р. 59 — 60.

⁴⁰ Про примірники на Україні: *Сементовський А. А.* Указ. соч. — С. 75; *Rolle J.* Zameczki podolskie na kresach multanskich. — Т. 2. — С. 19. *Сіцинський Є.* Оборонні замки Західного Поділля XIV — XVII ст. — С. 11.; *Mekicki R.* Muzeum Narodowe im. krola Jana III we Lwowie: Przewodni po zbiorach. — Lwów, 1936. Про примірники в польських колекціях див.: *Grabowski A.* Początek ikonografii naszej w spisie małego zbioru gycin i obrazów w odciskach z blach miedzianych. — Warszawa, 1857. — Т. 4. — С. 244; *[Kraszewski J. I.]* Catalogue d'une collection iconographique polonaise. — Dresden, 1865. — Р. 253; Rzeczpospolita w dobie Jana III. — С. 98.

⁴¹ Три примірники в ЛНБ. Доля примірника, що був у Львівському історичному музеї, неясна.

⁴² *Городецкий М. И.* Столетие воссоединения Юго-Западной Руси. — С. 262; *Сецинский Е.* Город Каменец-Подольский. — С. 40 — 41; *Юрченко П. Г.* Кам'янець-Подільський замок. — С. 108; *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. — К., 1954. — С. 144 — 145; *Кам'янець-Подільський.* — С. 26; *Халлахчян О. Х.* Указ. соч. — С. 136 та ін.

⁴³ *Будяньська Т. М.* Вказ. праця. — С. 5; *Кам'янець-Подільський* історико-архітектурний заповідник. — С. 14 — 15.

⁴⁴ Наприклад, див.: *Dachkevyc Ja.* Op. cit. — il. XC, XCI; *Rzeczpospolita w dobie Jana III.* — il. 64.

Одержано 12.10.1989 р.

Автор рассматривает источниковую ценность гравюр XVII — XVIII вв. с изображением Каменца-Подольского с точки зрения исторической топографии города.

І. Б. Гирич

ДО ІСТОРІЇ ТОПОГРАФІЇ
ПЕЧЕРСЬКОЇ ЧАСТИНИ КИЄВА ХІХ СТ.
(за матеріалами Київської інженерної команди)

Фонд Київської інженерної команди, що зберігається у ЦДА УРСР, містить карти, креслення, плани Печерської частини Києва XVIII — XIX ст. За матеріалами простежується, як змінювався загальний вигляд фортеці в різні часи.

Із заснуванням Петром I нової фортеці на Печерську в Києві розпочала роботу Київська інженерна команда. Поодинокі згадки в історичній літературі свідчать про її функціонування в той час, проте загальний масив документів фонду Київської інженерної команди, що зберігається у ЦДА УРСР у м. Києві, відображає більш пізній період її існування, з кінця XVIII — до другої половини XIX ст.

Інженерна команда була складовою частиною інженерного управління Києво-Печерської фортеці, яке відало оборонними об'єктами; будинками, технічними спорудами, а також військовими шляхами, мінними та іншими допоміжними засобами військової оборони. Команда була його робочим органом. В її обов'язки входило: розробка проектів військових споруд, вирішення питань технології, будівництва, контроль за проведенням ремонтних робіт та ін. Очоловав команду військовий інженер у чині полковника, його підлеглими був офіцерський склад інженерів-помічників, а особовий штат команди складався з креслярів-картографів, котрі проходили військову службу у званні кондукторів та фейерверкерів, вони в свою чергу розподілялись на різні категорії-класи. Спеціальну освіту креслярі здобували спо-

© І. Б. Гирич, 1991

чатку в школах землемірів, а згодом в інженерних школах, завданих у Росії з 1804 р.

Основу збірки становлять карти, креслення, плани фортеці та її частин. Вони зберігаються групами відповідно до основних споруд фортеці: Шпитальні та Васильківські укріплення, Жандармські казарми, Арсенальні майстерні, Миколаївські казарми, арештантська рота на території Пустинно-Микільського монастиря, цитадель — Стара Петровська фортеця, казарма кантоністів, круглі башти, Звіринецькі укріплення, Подільська брама, підпирний мур у Проваллі, цегляні заводи в долині Либеді.

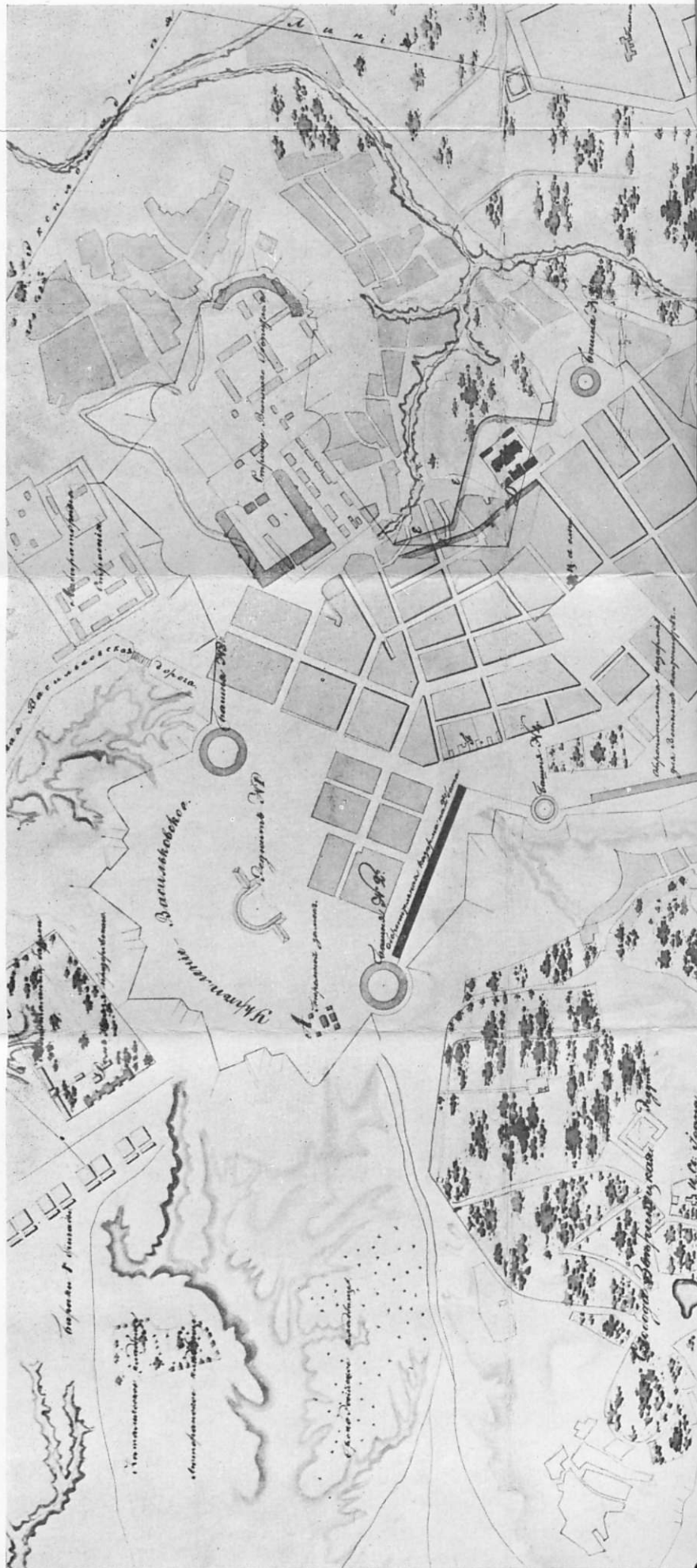
Нова фортеця, будівництво якої розпочалося у 1831 р., змінила структуру Печерської частини міста, створила та закріпила нові його райони, вулиці, площі. Під час будівництва більшість будинків, що існували на початку XIX ст., підпала під знесення. На картах послідовно фіксувався стан Печерського містечка напередодні великих зрушень, під час будівництва фортеці та після нього. Завдяки цим матеріалам (головним чином загальним планам цієї частини міста) стає можливою реконструкція історико-топографічної структури цього району, спроба котрої запропонована у цій статті¹.

На межі XVIII — XIX ст. Київська фортеця переживала своєрідний етап відродження. У зв'язку з підготовкою Росії до війни з наполеонівською Францією в Києві за наказом військового міністерства ремонтувалися і поновлювалися старі оборонні споруди та прискорено зводилися нові. Навіть після Вітчизняної війни 1812 р. з внутрішньополітичних міркувань царська влада санкціонувала будівництво Нової Печерської фортеці, яке продовжувалося чверть століття і було остаточно завершене лише у 60-х роках XIX ст. Саме цей більш ніж півстолітній період історії висвітлюють документи фонду Київської інженерної команди.

У 1817 р. на Печерську налічувалося 17² з 49 цегляних будинків міста. На одному з планів Києва початку століття³ зображено 5 кам'яних будинків вздовж еспланадної лінії. Всі вони були побудовані в 1803 — 1806 рр. і розміщувалися в районах сучасних вулиць Суворова та Кутузова.⁴

Печерськ, або Печерський форштадт, як його офіційно називали до початку будівництва Нової фортеці, географічно розміщувався на Печерському плато, обмеженому з усіх боків урочищами та ріками: з півдня — долиною ріки Либідь, з південного сходу — Наводницьким ярмом, з півночі і сходу — Дніпром, з південного заходу і північного сходу — Кловським ярмом.

Головними вулицями Печерська були: Микільська (нині вул. Січневого повстання), яка з'єднувала фортецю із самим містом і Подолом; на ній розташовувалися будівлі Пустинно-Микільського монастиря. Московська вулиця пролягала, як і зараз, але розпочиналася від перехийка, що єднав Липки і Печерськ. Мініховський

Полк
Батарея
Склад
Кухня

Полк
Батарея
Склад
Кухня

Полк
Батарея
Склад
Кухня

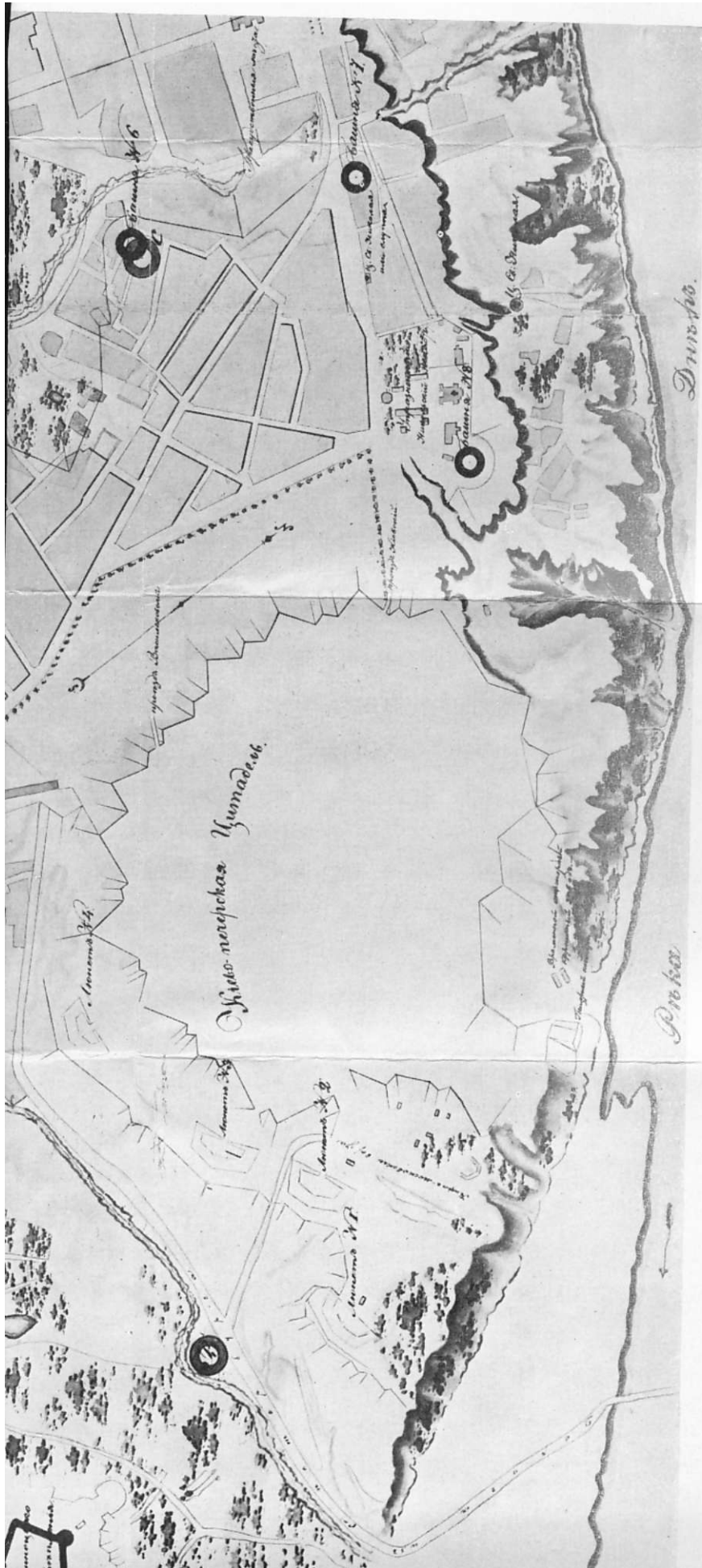
Полк
Батарея
Склад
Кухня

Полк
Батарея
Склад
Кухня

Полк
Батарея
Склад
Кухня

Полк
Батарея
Склад
Кухня

Полк
Батарея
Склад
Кухня

План Києво-Печерської фортеці. 11 серпня 1836 р.
Масштаб: у 1 дюйм 100 сажнів. Автор: інженер-полковник Жеванов, доповнення — підполковник Дзичканець.

Генеральный план Киево-Печерской фортеці. 21 линия 1853 г.
Масштаб: у 1 дюйма 100 сажень. Автор: инженер-подполковник Князьвичко.

ретраншемент, насипаний у 1737 р., обмежував Печерськ із заходу, але на початку ХІХ ст. його вал зруйнувався; форштадт почали забудувати в бік долини Аибеді, вздовж Васильківської вулиці, котра стала продовженням Московської та Еспланадної вулиць після їхнього злиття. Зведення з 1831 р. Васильківських укріплень (редут № 1) Нової Печерської фортеці спричинилося до руйнування новозбудованих кварталів цієї частини міста, в результаті чого вона набула меж Печерського форштадту кінця ХVІІІ ст. Територія Печерська в обрисах старого ретраншементу мала відносно регулярне планування. Напрямок вулиць був такий: з півночі на південь (три вулиці); із заходу на схід (чотири вулиці). Перетинаючи одна одну під прямим кутом, ці вулиці створювали 13 кварталів, котрі розташовувалися в межах території між баштами № 2 і 3, між Шпитальними укріпленнями та Печерською площею. За формою квартали утворювали п'ятикутник (200 × 200 × 150 × 300 × 250 саж.)⁴ з площею в центрі (район сучасної пл. Лесі Українки) розміром 100 × 70 саж.⁵

Розпочате 28 червня 1831 р. будівництво редуту № 1 і башти № 4 було в основному завершене в серпні 1836 р.⁶ (див. вклейку). Незнесеними залишалися вісім кварталів: шість — біля башти № 2, два — між баштою № 3 і шпиталем.

Плани, котрі фіксують ці будівельні роботи, дозволяють зробити висновок, що генеральний план фортеці змінювався в процесі будівництва⁷. Багато із запроєктованих об'єктів так і не було зведено, а замість них з'явилися інші споруди⁸. Так, не збудовано оборонні казарми на 2 батальйони між баштами № 4 і № 2 (біля 200 саж. у довжину), башту № 8 біля трапезної Військово-Микільського собору. Натомість зведено казарми жандармського полку та Миколаївські казарми на перешийку (за проектом мала бути башта № 7). Крім того, в будівництво, намічене генеральним планом до здійснення, після 1836 р. були внесені уточнення і доповнення, від яких врешті-решт відмовились. Так, башту № 6 передбачалося вдвічі збільшити в діаметрі (до 36 саж.), відсунувши її від схилів Кловського яру, а саму башту використати під приміщення для утримання в'язнів. Цілий ряд фортечних споруд проектувалося переобладнати під приміщення для утримання військових арештантів, що, очевидно, було спричинено наслідками польського повстання 1830 — 1831 рр. В середині 30-х років ХІХ ст. вже існував тюремний замок у південно-східному куті Васильківських укріплень. Але цього виявилось недостатньо і до збудованого планувалося додати круглу башту у Наводницькому яру — навпроти люкети № 1 на завороті шляху від понтонного мосту через Дніпро до Нижньо-Московської брами, а також новий тюремний замок (на зразок Одеського) на півдні — від башти № 5, де закінчувалася Мільйонна вулиця (сучасна вул. П. Мирного). У зв'язку з тим, що остання в'язниця виходила за межі ліній Нової Печерської фортеці, стіну, що з'єднувала Шпитальні укріплення з баштою № 5, призначалося відсунути на південний захід на 60 — 120 саж. Проте план не був здійснений.

Головна площа Печерська ще з ХVІІІ ст. — Печерська, або, як її називали, Торгова площа. План 1835 р. фіксує навколишню місцевість, перераховує деякі вулиці⁹. Німецька вулиця була межею руйнування кварталів, а далі будівництво продовжувалося по вулиці Новий Васильківський шлях, котра проходила між Васильківськими і Шпитальними укріпленнями, ведучи до р. Аибеді (зараз вул. Щорса). Від Печерської площі в південному напрямку відходили Велика і Мала Шиянівські (сучасні вулиці Лескова і Немировича-Данченка). Паралельно Німецькій вулиці на плані зображено Шпитальний провулок.

Проектувалося перепланувати Печерську площу з метою надання їй прямокутної форми, для чого необхідно було відрізати виступаючий за червону лінію проекту квартал між Великою і Малою Шиянівськими вулицями, а також провести нову вулицю на західному боці площі, повз споруджувану Ольгінську церкву¹⁰, яку зводили замість дерев'яної Володимирської, що потрапила під еспланаду.

Місцевість Шпитальних укріплень¹¹ ще на початку ХІХ ст. була зайнята дерев'яними будівлями стаціонарного шпиталю. На місці зведеної Північної напівбашти прямокутником розташовувалися чотири бараки, один з яких призначався для хворих фортечних в'язнів. Інші будівлі й замкнений двір використовували у службових справах. Сарай, цейхгауз, стайня, будинок комісара та намети для хворих офіцерів простягалися на 125 саж. Вздовж місця, де був збудований кам'яний шпиталь Нової Печерської фортеці, із заходу на схід зорієнтовані будинки головного лікаря, ординатора, наглядча. Тут була також тимчасова лазня, корпус для хворих «нижніх чинів» і швальня (п'ять споруд), а позаду — шість будинків служб. Біля північного капоніра на невеличкій ділянці знаходилося двадцять садиб київської бідноти, де поміж бараків для хворих і кількох житлових бараків шпиталю розміщувалися хлібопекарня, училище фельдшерських учнів і ще один флігель на десять хворих. В північно-східному напрямку від шпиталю містилася 21 садиба, а загалом тут було 87 садиб.

Після 1837 р. Печерська площа перестала бути топографічним центром Печерська¹². На південь від площі залишалось лише шість напівкварталів, котрі утворювали Московську вулицю з площею, і Фурштатська вулиця, де знаходились фурштатські склади. У 1843 р. на Печерській площі, яка на той мала розміри 120 × 75 саж.¹³, проектувалося будівництво екзерцицгауза — критого приміщення для підготовки військ (25 × 12 саж.). На північ від Кловської вул. на плані зазначена Мушкательська вулиця. Головна вулиця Клова, яка проходила по дну Провалля, звалась Бульйонна.

Найбільші садиби розміщувалися у південній частині Печерської площі: садиба аптекаря Ейсмана (421 саж.²), каретника Ріперта (565 саж.²), а також велика садиба Києво-Печерської лаври (три будівлі, одна з яких — церква, садок)¹⁴. Квартал між вулицями

Московською, Арсенальною, Печерською площею та Мільйонною належав поміщику Шиянову, ім'я якого носили вулиці Велика і Мала Шиянівські. Паралельно Арсенальній вулиці на відрізьку у 70 саж. йшла Мільйонна вулиця. Під кутом від Московської вулиці проходила Рибальська, а на 60 саж. від неї йшла паралельно Різницька вулиця.

Плани 1836 і 1837 рр.¹⁵ дають назви маловідомих вулиць району Печерська між Кловським яром і Московською вулицею. Це — Трипільська (проходила на північ паралельно Московській вул.), Хрестова (Хрестовська, мала назву від розташованого тут кладовища) та Улашевська (Уласієвська) вулиці (в середині XIX ст. тут була прокладена Кловська вул.). Остання, можливо, отримала свою назву від садиби Василя (Уласія) Мізерного, повз яку вона проходила. Сінна площа знаходилася між Московською і Трипільською вулицями. Ця назва поширена в Києві як загальноживаний топонім.

У 1844 — 1847 рр. на протязі Московської вулиці, між Різницькою вулицею та Сінною площею, збудовано казарми жандармського полку. Споруда мала підковоподібну форму, оскільки повторювала рельєф місцевості.

У 1846 — 1851 рр. та 1850 — 1854 рр. під башту № 6 та арсенальні майстерні відійшли квартали Хрестовської вулиці. У 1852 р. був прокладений Кловський узвіз, який з'єднав Печерськ з Липками в районі Печерської площі¹⁶. В 1844 р. біля південного рогу «підкови» Жандармських казарм зведено плац, перенесений із садиби жандармського полку на Липках (район сучасної вул. Оражонікідзе)¹⁷.

Московська вулиця з початком будівництва фортечного комплексу Жандармських казарм, башти № 6, арсенальних майстерень ставала внутрішньою еспланадною лінією фортеці. У зв'язку з цим її правий бік майже повністю зносився¹⁸. Між Жандармськими казармами і арсеналом на протязі 120 саж. по Московській вулиці розміщувалися вісім садиб. Найбільша з них у центрі від кута — «іноземця Гейнріха»¹⁹. Кількість будівель у кожній садибі, як і в знесеній, не перевищувала п'яти; фасадом на вулицю виходили три.

Відстань між будинками садиб на Печерську коливалася від 2 — 4 до 15 — 20 саж. У серпні 1854 р. на цей трикутник (Московська вул. — Жандармські казарми до башти № 6 — арсенальні майстерні) проектувалося перенести з еспланади на Липках садиби Семенюти, Маркевича та Корта, всього близько п'ятнадцяти житлових будинків, три з них були цегляні²⁰.

Миколаївські казарми будувалися протягом 1846 — 1850 рр. на «перешийку», що з'єднав Печерськ з Липками. Розмір його був досить незначний: в ширину 25 саж., в довжину 75 саж.²¹ По ньому проходила єдина найкоротша дорога з Печерська в Старе місто і на Поділ, проте на картах команди другої половини XIX ст. вона не має назви. Найвірогідніше, називалася Графським

XIX ст. вона не має назви. Найвірогідніше, називалася Графським провулком (він поєднував «перешийок» з Микільською вул.), оскільки на плані 1844 р. він викреслений під такою назвою²². Можливо, назва провулку походила від садиби графа К. Разумовського (знаходилася на місці сучасного надземного павільйону станції метро «Арсенальна»), яку той у кінці XVIII ст. подарував своєму племіннику, в майбутньому генерал-майорові, міністру юстиції Д. П. Трошинському²³. На іншому плані провулок називається Трошинським²⁴.

Ця садиба — рідкісний зразок комплексу житлових будинків. Головними елементами цього комплексу були: помешкання господаря та його родини, два симетричних флігеля, господарчий двір, навколо якого розміщувалися стайні, кухні і т. ін., а також, як обов'язковий елемент поміщицького маєтку, садок. Проте на середину XIX ст. садиба збереглась не повністю. Головний дерев'яний будинок був розібраний попереднім власником К. Разумовським і перевезений у Яготин. У кінці 1837 р. садиба була придбана казною і на її території розмістився інженерний двір фортеці. Загальна площа садиби сягала 14 тис. кв. саж.²⁵ У 40-х роках XIX ст. на території садиби розміщувалися два паралельні флігелі (7x22 саж.), котрі торцевими сторонами виходили на Микільську вулицю. По краях довгої сторони флігелі мали ризаліти, які між собою з'єднувалися відкритими галереями. Двір, котрий вони утворювали, був квадратної форми. Довжина садиби по вулиці Микільській сягала 40 саж.

Найбільшим архітектурним комплексом Микільської вулиці була територія Пустинно-Микільського монастиря, яка у 1831 р. віддана фортечному відомству. Головна церква — Микільський собор — була перетворена в гарнізонний Військово-Микільський собор, а кам'яні трапезна і будинок ігумена прилаштовані під арештантські казарми. На плані 1852 р.²⁶ детально зображена місцевість між Військово-Микільським собором та садибою Трошинського. На 15 саж. на схід від флігеля Трошинського по Микільській вулиці в бік Лаври, навпроти будинку Іпсиланті, знаходилася Миколаївсько-Слупська церква. Вздовж вулиці монастирська територія мала довжину 50 саж. Далі на схід розміщувалося подвір'я Києво-Печерської лаври (25x50 саж.), котре почасти складалося з цегляного будинку готелю, а також з монастирських господарських споруд, що творили внутрішній двір.

У серпні 1854 р.²⁷ розроблявся проект влаштування фортечного плацу від Миколаївських воріт до Військово-Микільського собору (250x12 саж.); Микільську вулицю передбачалося відсунути в бік форштадту на 10 — 15 саж. Чотири будинки з садиби Маркевича (знаходилася на Липках) за проектом мали перенести на південний схід від собору.

В 50-х роках XIX ст. в кварталі між Кловською вулицею і Кловським узвозом споруджуються три понтонних сараї.

Приватна забудова в межах Ново-Печерської фортеці регламентувалася генеральним планом, затвердженим Миколою I 25 січня 1830 р.²⁸ Дерев'яні будівлі дозволялося зводити на території, обмеженій лінією: від рогу Бутишева провулка (тепер вул. Іванова) та Московської вулиці до Микільської — до місця, де брала початок садиба Микільсько-Слупського монастиря, далі по еспланадній до перетину з Московською вулицею. Інший район дерев'яної забудови — від Жандармських казарм до Різницької вулиці, далі по Кловській повз Печерську площу, по вулиці М. Шиянівській до еспланади перед Васильківськими укріпленнями, потім по В. Шиянівській до Печерської площі, по Арсенальній вулиці до Московської вулиці до її з'єднання з Різницькою.

Кам'яне будівництво в Києві офіційно дозволялося для тих районів, що прилягали до фортечних мурів, від шпиталю до Миколаївських казарм. Але з 1844 р. було взагалі заборонено спорудження дерев'яних будинків і в зв'язку з цим кількість кам'яних будинків на Печерську поступово зростала. Якщо до кінця другого десятиріччя XIX ст. нараховувалося 14 таких будівель, то у 1845 р. їх було 76²⁹; з них 3-поверхових — чотири будинки, 2-поверхових — 28, одноповерхових — 14; дерев'яних на цегляному поверсі — 30, дерев'яних на кам'яному фундаменті — 240.

З 1832 по 1846 р. при будівництві київської фортеці було знесено 533 будинки³⁰. Фортечні споруди разом з еспланадою зайняли загальну площу 908 десятин 456 кв. саж. Житлові квартали Печерська набули правильних абрисів, обмежених внутрішньою еспланадою. За формою Печерськ став нагадувати трикутник (вулиці Микільська, Еспланадна, Московська) в поєднанні з неправильним чотирикутником. Планування вулиць, що залишилися, з часом майже не змінилося. В результаті переміщення частини населення Печерська на нове місце проживання утворився новий район Києва — Либідська частина, або «Новое Строеіе». В кількісному відношенні населення Києва збільшилося за рахунок військових частин майже до 60 тис. чоловік, що поселились у новозбудованих казармах, і в кінці 50-х років третину київського населення становили військові, більшість яких мешкала на Печерську.

¹ ЦДІА УРСР, ф. 1434, оп. 1, спр. 1, 2, 4, 7, 48, 49, 77 — 79, 83, 84. Використані плани лише Печерського містечка.

² Иконников В. С. Киев в 1654 — 1855 гг.: Ист. очерк. — Киев, 1904. — С. 124.

³ ЦДІА УРСР, ф. 1434, оп. 1, спр. 83, арк. 3.

⁴ 1 сажень = 2,134 м.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 1434, оп. 1, спр. 83, арк. 2.

⁶ Там же, спр. 2, арк. 32.

⁷ Там же.

⁸ Цей факт не відображено в краєзнавчій літературі; не розглядаються нездійснені проекти будівництва й у спеціальних виданнях.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 1434, оп. 1, спр. 83, арк. 4.

¹⁰ Була закінчена у 1837 р. (див.: Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева. — Киев, 1897. — С. 215).

¹¹ ЦДІА УРСР, ф. 1434, оп. 1, спр. 84, арк. 7.

¹² Там же, спр. 1, арк. 2.

¹³ Там же, спр. 1, арк. 15.

¹⁴ Там же, спр. 78, арк. 14 (підрахунки автора — І. Г.).

¹⁵ Там же, спр. 2, т. 1, арк. 29; спр. 49, арк. 2.

¹⁶ Там же, спр. 49, арк. 10.

¹⁷ Там же, спр. 77, арк. 9.

¹⁸ Там же, спр. 84, арк. 21.

¹⁹ Там же, арк. 17.

²⁰ Там же, спр. 83, арк. 26.

²¹ Там же, спр. 84, арк. 12.

²² Там же, арк. 12.

²³ Записки П. Д. Селецкого // Киев. старина. — 1884. — № 9. — С. 622.

²⁴ ЦДІА УРСР, ф. 1434, оп. 1, спр. 83, арк. 32.

²⁵ Там же, спр. 84, арк. 8.

²⁶ Там же, спр. 1, арк. 7.

²⁷ Там же, арк. 7.

²⁸ Там же, спр. 83, арк. 23.

²⁹ Иконников В. С. Вказ. праця. — С. 201.

³⁰ Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. — Киев, 1852. — Ч. 1. — С. 328.

Одержано 12.10.1989 р.

Фонд Киевской инженерной команды, хранящийся в ЦГИА УССР, содержит карты, чертежи, планы Печерской части Киева XVIII — XIX вв. По материалам прослеживается, как изменялся обший вид крепости в разное время.

М. Ф. Дмитрієнко

ОСОБАЛИВОСТІ КАРТОГРАФУВАННЯ ДАНИХ ПРО ВИДАННЯ ГАЗЕТ УКРАЇНИ (ЖОВТЕНЬ 1917 — 1920 рр.)

В статті розглянуто особливості картографування даних про видання перших радянських газет на Україні в 1917 — 1920 рр.

Серед загального комплексу історичних джерел, що знаходяться в розпорядженні вчених, важливе місце посідає періодична преса. Саме преса відіграла значну роль у період пролетарської революції як засіб політичного виховання і організації мас. Багатоаспектність преси, як джерела, визначалася й тим, що, крім інформаційної, агітаційно-пропагандистської, організаційної та виховної функцій, вона досить активно виконувала духовну функцію, спрямовану на задоволення естетичних запитів суспільства. Саме функціональне

© М. Ф. Дмитрієнко, 1991

призначення періодики визначає її місце в житті суспільства. Таким чином, створення досить розгалуженої системи періодичних видань на території Української РСР у жовтні 1917 — 1920 рр. було викликано до життя процесом, що відбувався під ідеологічним контролем більшовицької партії. Широкий спектр досить упорядкованої інформації перших радянських газет зумовлений потребою органів Радянської влади в центрі і на місцях терміново сповіщати трудящих про конкретні заходи щодо будівництва нового суспільства. Газети того часу містять матеріали про законодавчу діяльність відповідних державних органів влади, про практику втілення на місцях перших декретів. Вони розповідають досить докладно про роботу робітничо-селянського уряду, публікують його постанови, спрямовані на організацію відсічі зовнішнім і внутрішнім ворогам, подолання розрухи, що втягла країну у тривалу економічну кризу. Блок інформації радянських видань, що здебільшого носили назву «Вісті» («Известия») Рад, визначив її особливу цінність як історичного джерела. Тематичний діапазон матеріалів радянської преси охоплює всі без винятку сторони життя суспільства.

Партійні газети — центральні, губернські, повітові, волосні — інформують про заходи партії, спрямовані на встановлення і зміцнення Радянської влади. Широта охоплення дійсності визначалася і необхідністю вміщувати матеріал про міжнародні події, внутрішнє життя країни, що знаходилась у стані громадянської війни. Поряд з інформацією з життя республіки у періодиці дана й оцінка.

Саме в роки громадянської війни виникає і формується такий тип видань, як партійно-радянський. Причин їх виникнення і функціонування кілька. Більшовицька партія стала партією правлячою, що проводила свої ідеї в життя через органи Радянської влади — Ради. Обмаль професійно підготовлених у галузі журналістики людей, нестача кваліфікованих кадрів взагалі, низький рівень технічного оснащення видавничої бази, відсутність паперу — це далеко не повний перелік причин, що утруднювали видання газет. На місцях, де в перші місяці після встановлення Радянської влади з'явилися друковані органи партійних організацій і де існували газети радянських органів влади, спостерігається процес їх з'єднання. Газети виходять як органи партійно-радянські, в одному випадку сповіщаючи читачів про причину припинення виходу в світ газети і початок нового видання, в іншому — видавці просто продовжують нумерацію газети-попередниці, що тепер виступає як орган двох організацій.

Основні структурні групи преси, що чітко простежуються як вже сформовані протягом досліджуваного періоду, — це партійні і радянські, а також їх спільні видання, характерні для історії періодичної преси УРСР. Саме на період громадянської війни припадає надзвичайне поширення червоноармійських видань і

створення партизанської періодики. Ця численна група друкованих органів, які видавали політичні управління і командування частин Червоної Армії, являє собою досить строкату картину. Здебільшого це масові видання агітаційно-пропагандистського змісту. Особливість військової періодики полягає в тому, що, з міркувань воєнної таємниці, на газетах не вказано місце їх видання, а часто засекречено і номер армії або іншої військової частини, яка їх видавала. Отже, ці матеріали, хоча і досить змістовні, потребують значної джерелознавчо-евристичної роботи по їх атрибуції.

На цей час припадає і формування системи комсомольсько-молодіжних видань. Вони теж далеко не однотипні і підрозділяються на кілька видів. Серед них чітко простежується група самостійних видань і таких, що з'явилися у вигляді «сторінок», які друкувалися безпосередньо в партійно-радянських газетах.

Поява групи профспілкових видань теж характеризується наявністю двох названих попереду видів — самостійних органів і «сторінок» у радянських і партійних виданнях. Разом з тим, незалежно від своєї приналежності, тобто від організації-видавця, ці, а також інші типи існуючих у 1917 — 1920 рр. газет чітко розподіляються за територіальною ознакою — республіканські (органи партійні, радянські, комсомольські і т. д.), губернські, повітові, волосні, районні, міські тощо.

Виникла і сформувалась у 1920 р. система видань УкрРОСТА, що теж мали свої територіальні відділення. Спеціалізованими виданнями стали газети-одноденки, видання агітпоїздів та агітпароплавів, преса трудової армії і т. ін.

Для того щоб скласти певну уяву про видавничу діяльність на території республіки в роки революції та громадянської війни, чітко представити цілісну картину цієї діяльності ділянки ідеологічної роботи, виникає потреба в створенні в структурі Атласу історії Української РСР тематичної карти «Місця видання газет Радянської України в період революції та громадянської війни. Жовтень 1917 — 1920 рр.». Вона допоможе завдяки картографічним методам наукових досліджень відтворити таку важливу ділянку ідеологічної роботи, як видавничу діяльність значної кількості радянських, партійних, профспілкових, військових, молодіжно-комсомольських, робітничих, селянських та інших організацій.

Сам факт появи на певній території друкованого органу стає свідченням про інтенсивну роботу відповідних організацій, про наявність кадрів, зусиллями яких видавалася газета. Дані про створення мережі цих радянських видань — від центральних, губернських, повітових, волосних до міських, багатотиражних та одноденних — це той основний матеріал, що становить один із складових елементів картографування.

Історична карта за своїм призначенням покликана охарактеризувати стан справ з виданням газет на території республіки в певний історико-хронологічний відрізок часу і являє собою кінцевий результат просторового втілення значної кількості конкретних відомостей, узагальнених за окремими адміністративно-територіальними одиницями цілої картографованої території. Застосовуючи картографічні методи диференціальної та аналітичної типологізації, що полягають у використанні прийому розчленування цілого на його складові частини, на типову історико-географічну основу 1917 — 1920 рр. наносять умовні позначення спеціального тематичного змісту. Ці позначення на карті України відображають історичну подію — видання періодичного органу в певному місті, в селі, на станції, тобто здійснюють прив'язку факту до певної території.

Оскільки дана карта за класифікацією належить до категорії аналітико-тематичних, необхідно чітко охарактеризувати об'єкт картографування. Географічні назви, що становлять частину змісту карти і зумовлюють її цінність, як джерела просторової інформації, наносяться у відповідності з даними, що містяться в бібліографічному описі об'єкта картографування — місцем її видання. Таким чином, географічні об'єкти є відправним пунктом, навколо якого на карті розміщуються умовні позначення, що відповідають визначеному об'єкту картографування — періодичним виданням. За допомогою типових елементів картографування, що відображають спеціалізацію об'єктів за їх виглядом на даній карті, тобто прийнятих позначень для радянських, військових, партійних, молодіжних та інших газет, на робочу основу карти наносяться їх умовні позначення. Так, поряд з елементами просторової локалізації об'єкта з'являються позначення спеціального навантаження, що засвідчують, які типи видань у конкретній місцевості друкувались. Однак наявність таких даних на карті дає відповідь лише на одне питання — про вихід газети певного типу, але без вказівок на розподіл їх у часі. В разі потреби дослідник завдяки карті одержує відомості про наявність друкованого органу визначеного типу в конкретній місцевості або ж у губернії, повіті, місті і т. д.

Користуючись тематико-хронологічними принципами картографування, забарвлюючи відповідні умовні позначення типів видань — партійні, радянські (або спільні), молодіжні, військові і т. д. газети — прийнятим кольором, конкретним для кожного окремо взятого року досліджуваного періоду (скажімо, для прикладу: 1917 — червоний, 1918 — синій, 1919 — зелений, 1920 — оранжевий), здійснюємо їх прив'язку в часі. Іншими словами, дані про видання газет певного типу супроводжуються інформацією про місце і час видання.

Параметри інформативної віддачі карти можна збільшити за рахунок включення до кольорових умовних позначень газет цифрових характеристик. Дослідження періодичної преси періоду 1917 — 1920 рр., виявлення і систематизація бібліографічних даних

про видання періодики на території республіки дозволили одержати сумарні відомості, що дають відповідь на питання, які типи газет видавались у певній місцевості в конкретно визначених роках і скільки їх виходило одночасно протягом певного року у відповідності з приналежністю до конкретного типу. Отже, в позначення кожного типологічного об'єкта, який на карті охарактеризовано за допомогою двох елементів — простір і час, вводимо ще один показник — кількісну характеристику. Всі картографовані дані в сумі значно розкрили таким чином інформаційні можливості карти. Прийоми конкретизації й узагальнення даних, що несуть інформацію про газети, дозволяють значно розширити діапазон використання такої карти. Вона не тільки посяде відповідне місце в «Атласі історії УРСР», а й у дослідженнях, присвячених вивченню питань ідеологічної роботи партійних і радянських органів, молодіжних, військових, профспілкових та інших організацій. Карта може бути як наочне приладдя при читанні відповідних курсів історії УРСР, Комуністичної партії України, в експозиції музеїв, в системі політичної освіти і т. д.

Вихід газети в певному місці — це факт функціонування там відповідної організації, чийм органом була газета. Дослідники, в розпорядженні яких є карти з умовними позначеннями виданих у 1917 — 1920 рр. газет, можуть одержати відомості про джерельну базу найрізноманітніших за тематикою праць.

Типові елементи картографування, що відображають спеціалізацію об'єктів за їх видом, як вже вказувалось, наносять на типову історико-географічну основу — карту 1917 — 1920 рр. У формулярі карти, де зосереджена інформація про видання газет по типах і за роками, обов'язковим елементом є дані просторової їх характеристики — місця видання. Складність відтворення на карті даних, що пов'язані з місцями виходу певних друкованих органів, полягає в тому, що для загального періоду 1917 — 1920 рр. не існувало усталеного адміністративно-територіального поділу УРСР. На 1917 — 1920 рр. територія республіки чітко розподілялася на вісім губерній у складі Київської, Харківської, Катеринославської, Полтавської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Херсонської і трьох континентальних повітів (Дніпровський, Мелітопольський, Бердянський) Таврійської губернії. На 1919 р. картина змінилась. Протягом року уряд республіки кілька разів приймав відповідні постанови, спрямовані на удосконалення керівництва рядом місцевостей. Так, у лютому 1919 р. було створено Донецьку губернію з центром у Луганську. В зв'язку з особливим значенням, що надавалось Донецькому басейну, уряд УРСР оголосив про створення тимчасової, як було зазначено, адміністративної одиниці в складі Бахмутського і Словяно-сербського повітів Катеринославської губернії, яким дано найменування «Донецька губернія»¹. Однак у квітні 1920 р. уряд повернувся до цього питання в постанові «Про

затвердження остаточних кордонів і складу Донецької губернії»². Відповідно до постанови ВУЦВК Донецька губернія тепер складалася з 13 повітів³: Олександрово-Грушевський, Алчевський, Лисичанський, Боково-Хрустальський, Гришинський, Єнакієвський, Луганський, Кам'янський, Маріупольський, Старобельський, Слов'янський, Таганрозький, Юзовський⁴. Остаточному формуванню складу губернії передувало ще кілька заходів. Протягом року газети повідомляли про включення до складу губернії ряду адміністративних одиниць. Так, за постановою Радтрудоармії, в березні 1920 р. до Донецької губернії приєднувались нові території, а також закріплювались ті, що визначались у попередніх документах. Таким чином, від Харківської губернії Донецькій передано 4 волості Ізюмського повіту — Слов'янська, Белянська, Миколаївська, Закопанська; Старобельський повіт; 2 волості Куп'янського повіту — Кременська і Терновська; від Катеринославської губернії відходили 3 повіти — Бахмутський, Луганський, Маріупольський; від Облaсті Війська Донського — Карпово-Обринська волость і 4 станції — Гундорівська, Кам'янська, Калитвинська, Усть-Білокалитвинська. Від Черкаського округу (мається на увазі Новочеркаський округ) — весь Таганрозький округ і 5 станиць⁵: Володимирська, Олександрівська, Мало-Несветайська, Ніжекременська і Козачі табори. В Донецьку губернію на кінець 1920 р. входило 13 повітів, 56 волостей і 16 підрайонів. І хоча центром Донецької губернії визначено було Бахмут (Артемівськ), вісім місяців йшло листування між Луганськом і Харковом щодо доцільності такого акту, і тільки в грудні губернські установи переїхали до Бахмута⁶. Такий стан справ — типове явище того часу; міста прагнули стати губернськими центрами. Так, на ряді номерів газет Бердянська і Мелітополя вказується місце видання — Мелітопольська губернія. Це не помилка: 19 липня 1919 р. три вказані континентальні повіти Таврійської губернії були об'єднані в тимчасову адміністративну одиницю, що фактично проіснувала два місяці⁷.

В липні 1919 р. на карті республіки з'явилася нова назва — місто Первомайськ. ВУЦВК ухвалив рішення про об'єднання міста Ольвіополь Єлисаветградського повіту Херсонської губернії та міста Богополь Балтського повіту Подільської губернії, а також села Голта Ананіївського повіту Херсонської губернії в одне місто — Первомайськ, що стало повітовим центром Одеської губернії⁸.

На жовтень 1920 р. у складі УРСР було вже 12 губерній. З метою упорядкування адміністративно-територіального поділу в травні 1920 р. створено дві нові адміністративні одиниці — Кременчуцьку (6 повітів) і Олександрівську (3 повіти) губернії⁹. Документи, що збереглися в архівах, а також ряд періодичних видань, такі, як «Вісті» Рад (пізніше Ревкомів), видані в містах Черкасах і Олександрівську, свідчать: видавці повітових газет не мали чіткої уяви про те, до якої ж губернії, за новим територіальним поділом, належать

ці міста. Саме через це ВУЦВК ще раз приймає дві постанови (8 і 30 липня), що підтвердили відповідно утворення губернії і остаточно закріпили за ними певні території, які раніше входили до складу Київської та Катеринославської губерній.

Ще в травні 1919 р. в переліку губерній, визначених у постанові Надзвичайної Комісії по постачанню Червоної Армії, названо Херсонську губернію як адміністративну одиницю¹⁰. За десять днів перед публікацією документа ВУЦВК прийняв постанову про створення двох нових адміністративно-територіальних одиниць — Одеської та Херсонської губерній (центр — Миколаїв) — за рахунок території, що належала до Херсонської губернії¹¹. А 28 січня 1920 р., після звільнення Півдня України, Всеукрревком спеціальною постановою підтверджує — поділ Херсонської губернії на Одеську і Херсонську, яку в свою чергу 13 березня 1920 р. перейменовано у Миколаївську.

Відомості про внесення змін у адміністративно-територіальний поділ мають виняткове значення при складанні карти видання газет УРСР, коли на неї наносяться умовні позначення, що за хронологією припадають на 1920 р. Виникають непорозуміння щодо територіальної приналежності окремих установ, на періодиці яких вказано місце видання, що не збігається з топонімом у назві. Так, у зв'язку з тим, що в ході громадянської війни спочатку було звільнено Єлисаветград, у місті було створено губревком під назвою «губревком Херсонщини». Навіть пізніше, коли було звільнено сам Херсон і там організовано губревком, Єлисаветградський губревком функціонував ще тривалий час поряд з губревкомом у Херсоні. Таким чином, у різних містах одночасно функціонували дві однойменні організації. На газетах, що виходили в Херсоні і Миколаєві, теж зустрічаються однакові підписи видавців — органу губвиконкому Херсонської Ради робітничих і селянських депутатів. Це в той час, коли з 13 березня 1920 р. Херсонська губернія, а відповідно і губвиконком були перейменовані відповідно на Миколаївську губернію і Миколаївський губвиконком.

15 травня 1919 р. центром Подільської губернії стала Вінниця замість Кам'янця-Подільського, а в червні центром Васильківського повіту стає Біла Церква¹².

В результаті перерозподілу територій і уточнення складу губерній Української РСР на кінець 1920 р. загальна картина адміністративно-територіального поділу республіки зазнала суттєвих змін. Таким чином, вся територія УРСР складалась з 12 губерній: Олександрівська губернія мала в своєму складі 3 повіти (Олександрівський, Бердянський і Мелітопольський), в які, в свою чергу, входили 140 волостей. За постановою ВУЦВК від 8 липня 1919 р., в їх складі з'явилися Хортицька та Кичкаська волості¹³. В Донецьку губернію ввійшли 13 повітів, 56 волостей і 16 підрайонів. Волинська губернія (центр — м. Житомир) мала спочатку 12 повітів: Ко-

вельський, Новоград-Волинський, Луцький, Овруцький, Житомирський, Володимир-Волинський, Острозький, Ровенський, Дубенський, Кременецький, Ізяславський, Костянтинівський, а після жовтня 1920 р. — лише п'ять, оскільки сім, за мирною угодою, відійшли до Польщі. Відповідно зменшилась у її складі і кількість волостей — з 205 до 94. Катеринославська губернія тепер нараховувала п'ять повітів: Катеринославський, Ново-Московський, Верхньодніпровський, Павлоградський і Криворізький, що, в свою чергу, розподілялись, за постановою ВУЦВК від 29 квітня 1920 р., на 132 волості. До складу Київської губернії входило 11 повітів: Білоцерківський, Бердичівський, Звенигородський, Каневський, Липовецький, Київський, Радомишльський, Сквирський, Уманський, Таращанський і Чорнобильський, що нараховували в своєму складі 179 волостей.

Після всіх змін, що відбулися протягом року, до складу Кременчуцької губернії тепер входило 6 повітів: Золотоніський, Кременчуцький, Хорольський, Олександрівський, Черкаський, Чигиринський (декрет ВУЦВК від 15 серпня 1920 р.), що мали 131 волость.

Територія Одеської губернії на кінець 1920 р. складалася з 6 повітів: Тираспільський, Одеський, Ананіївський (постанова Всеукраїнському від 28 січня 1920 р.), Балтський (постанова ВУЦВК від 18 липня 1920 р.), Первомайський (постанова ВУЦВК від 2 липня 1920 р.), Вознесенський (постанова Адміністративно-територіальної комісії НКВС від 19 липня 1920 р.) — із 153 волостями.

Подільська губернія (центр до травня 1919 р. — Кам'янець-Подільський, потім — Вінниця) тепер складалась із 11 повітів: Брацлавського, Літинського, Ямпільського, Гайсинського, Могилівського (на Поділлі), Ольгопільського, Вінницького, Летичівського, Проскурівського (тепер м. Хмельницький), Кам'янецького (на Поділлі), Ушицького і мала 149 волостей.

Полтавська губернія нараховувала 12 повітів: Гадяцький, Зінківський, Костянтиноградський, Лохвицький, Миргородський, Переяславський, Пирятинський, Лубенський, Прилуцький, Роменський, Полтавський, Кобеляцький, що розподілялись на 218 волостей.

Територіальний склад Харківської губернії включав 11 повітів: Сумський, Лебединський, Охтирський, Богодухівський, Васильківський, Харківський, Вовчанський, Зміївський, Чугуївський, Ізюмський, Куп'янський, що ділились на 391 волость.

До складу Херсонської (з 13 березня 1920 р. мала назву — Миколаївська) губернії (територію в складі губернії встановлено ще постановою Всеукраїнському від 28 січня 1920 р. шляхом поділу Херсонської на Одеську і Херсонську) входили чотири повіти: Херсонський, Єлисаветградський, Дніпровський, Миколаївський, що складались із 121 волості.

Чернігівська губернія територіально значно зменшилась, оскільки 4 повіти відійшли до складу РРФСР (згідно з постановою ВУЦВК від 26 липня 1920 р.), і тепер до неї входило 12 повітів (ділились на 133 волості): Барвинський, Глухівський, Козелецький, Городнянський, Конотопський, Кролевецький, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Остерський, Сосницький, Чернігівський, Шосткінський¹⁴.

Таким чином, як бачимо, протягом досить незначного хронологічного періоду — з жовтня 1917 р. по 1920 р. — територія Української РСР в адміністративно-територіальному плані зазнала відчутних змін: утворилися чотири нові адміністративно-територіальні одиниці, перерозподілилися повіти, перенесено центри губерній в інші міста. Від дослідника, який має справу безпосередньо з об'єктом картографування — газетами Радянської України, їх виникненням і виданням протягом зазначеного часу, вимагається не тільки конкретизоване і всебічне знання про основні ознаки об'єкта, що складають інформацію карти, її зміст, але й про зміни у територіальному поділі.

Цілоком очевидно, що такі суттєві ознаки об'єкта картографування, як час, коли видавались різні типи газет (на карті певні умовні позначення типів органів друку зафарбовані у відповідний колір, прийнятий для кожного з років), кількісна характеристика (цифрові дані, вміщені в кожне умовне позначення, що несуть інформацію про кількість газет одного типу, видаваних у певний рік), — це те змістове навантаження карти, яке визначає її наукове значення.

Разом з тим інформативність карти можна підвищити саме за рахунок картографічних методів дослідження. Навіть у межах невеликого за часом хронологічного відрізка на карті необхідно відобразити адміністративно-територіальні зміни за цей час. Так, територію УРСР, що мала на кінець 1920 р. 12 губерній, кордони яких позначено на карті, варто заштрихувати у відповідності з адміністративним поділом 1917 — 1918 рр. — в границях 8 губерній, в легенді вказати час утворення нових губерній. Це дасть можливість дослідникам при роботі в майбутньому одержати додаткову інформацію про те, до якої саме губернії належали міста протягом 1917 — 1918 і 1919 — 1920 рр. Додаткова історико-картографічна просторова інформація дає відомості узагальненого плану, а саме: на території яких конкретно губерній, в який час, скільки видавалося газет, підрахованих за типами.

За нашими підрахунками, згідно з даними, що внесено на основі дослідної роботи до формуляра карти, на Україні протягом 1917 — 1920 рр. газети видавались у 198 населених пунктах. Треба тут зазначити, що в формулярі біля топоніма — назви кожного населеного пункту — проставлено дані про приналежність його до певної губернії в конкретний час, якщо в зв'язку із змінами в адміністративно-територіальному поділі місце його підпорядкування

перейшло в іншу адміністративну одиницю. Паралельно в окремій графі вказано сучасну назву населеного пункту і його розташування на карті з сучасним територіальним поділом. Біля позначень цих міст на карту наносяться дані, що несуть інформацію про вихід 800 назв газет, які розміщено по роках в 420 умовних позначеннях. Таким чином, завдяки просторовому втіленню створено тематичну карту з досить значним змістовим навантаженням. Подібну роботу доцільно було б провести і стосовно інших історико-хронологічних періодів історії УРСР.

¹ Сборник указов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 г. — 3-е изд. — Харьков, 1923. — С. 83. — (Далі: СУиР України); ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 47, арк. 18.

² Административное районирование РСФСР. — М., 1921. — С. 27.

³ За іншими джерелами, районів (див.: Административно-территориальное деление УССР на губернии и уезды на 1 сентября 1920 г. // Бюл. газ. «Красный шахтер» [Александров-Грушевского Исполкома и комитета КПУ(б)]. — 1920. — 27 окт. — № 10).

⁴ Наказ Донгубвиконкому № 11 від 12 липня 1920 р. // Там же.

⁵ Борьба (Харьков). — 1920. — 20 мар.

⁶ СУиР України за 1920 г. — № 23. — С. 463.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 47, арк. 64 — 65.

⁸ Історія міст і сіл УРСР: Миколаївська область. — К., 1971. — С. 659 — 660.

⁹ Коммунист (Харьков). — 1920. — 29 мая.

¹⁰ Постановление Чрезвычайной Комиссии по снабжению Красной Армии // СУиР УССР за 1919 г. — С. 656.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 1, арк. 39, 41.

¹² Статистика Украины. — Харьков, 1923. — С. 6; ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 1, арк. 39, 41.

¹³ Бюллетень газеты «Красный шахтер». — 1920. — № 10. — 27 окт.

¹⁴ Підрахунки здійснено за даними з таких джерел: Список губерний, уездов и волостей РСФСР, УССР и БССР. — М., 1920; Советская Украина. — 1920. — № 23. — С. 72 — 73; Бюллетень газеты «Красный шахтер». — 1920. — № 10. — 27 окт.

Одержано 12.10.1989 р.

В статье рассматриваются особенности картографирования данных об изданиях первых советских газет на Украине в 1917 — 1920 гг.

О. Е. Маркова

ДО СТВОРЕННЯ АТЛАСУ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ДЛЯ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ

В статті узагальнено позитивний досвід складання учбових атласів дожовтневого й радянського періодів, сформульовані принципи підготовки нової серії регіональних історичних атласів УРСР для середньої школи.

Методика викладання історії в школі передбачає використання картографічного матеріалу, насамперед шкільних атласів та карт з історії СРСР. Проте створені атласи й карти містять надзвичайно

© О. Е. Маркова, 1991

збіднену інформацію саме про українські землі, що не може задовольняти учнів, тим більше нині, коли молодь зацікавлено вивчає історію рідного краю.

Учбова історична дожовтнева картографія в Росії пройшла складний і самотній шлях. На її розвитку позначилися стан картографування в Росії і за кордоном, зміст учбових курсів у школах (єдиних типових програм навчання не було), а також вплив безпосередніх складачів і редакторів карт.

Про початок складання перших російських історичних карт відомостей немає. До нас дійшла історична карта, видана в 1793 р. з відображенням зростання території Російської імперії на кінець століття. Перший учбовий «Атлас, сочиненный к пользе и употреблению юношества...» 1737 р. був підготовлений до курсу політичної географії і тому детально знайомив учнів з адміністративним устроєм держав, мережею населених пунктів, географічними назвами та воєнними подіями. Ю. Семашко включив в історико-географічний атлас додаткові відомості: картограми щільності населення, високохудожні гравюри з зображеннями занять і побуту населення різних регіонів. «Учебный атлас России», складений І. Піддубним у ХІХ ст., можна назвати економічним, тому що в ньому багато карт, присвячених промисловості, сільському господарству й торгівлі. Доступність і виразність інформації досягаються групуванням однорідних фактів, що дозволяє учню зосередити увагу тільки на вивченні саме цих об'єктів і вміщених на полях карти статистичних діаграм і графіків довідкового характеру.

М. Торнау вважав, що «Атлас по отечествоведению» може бути у вигляді задачника, використовуючи який, є можливість порівняти свою губернію з іншими і таким чином визначити її культурно-економічне становище.

Систематичне видання учбових історичних атласів розпочалося в 40-і роки ХІХ ст. З'явився «Всеобщий учебный атлас древней, средних веков и новой географии» І. Ейнерлінга, «Географический атлас древнего мира, приуроченный к гимназическому курсу истории» С. Барановського, в якому позначені місця історичних подій, територіальні зміни за різні відрізки часу. В 1843, а потім в 1873 рр. видано «Исторический атлас России» М. Павлицева, до якого додавався том історичних оглядів до карт, відомостей з історії літописів, родовід царських династій та ін. Невеличкі за обсягом навчальні атласи з російської історії, стародавньої, середніх віків і нової історії включили коротку різноманітну інформацію, що відповідала курсу історії нижчих і середніх учбових закладів, церковно-вчительських шкіл і двокласних церковно-приходських училищ. Вони ілюстровані гравюрами давніх міст, історичних пам'яток. Атласи нової історії доповняли хронологічними таблицями життя та діяльності письменників, вчених і художників. Часто

вміщуються до атласу дані про воєнні події, шляхи сполучення, адміністративний поділ тощо.

Недоліком цих атласів можна вважати відсутність умовних позначень до деяких важливих карт, що ускладнює їх використання.

Мало чим принципово відрізняються від більшості карт атласів окремо видані настінні карти. Але серед них є унікальні. Прикладами можуть бути «Карта Европейской России с картинным изображением типов народов и их промыслов» (1901) та «Иллюстрированная карта Европейской России» (1896), що розраховані на учнів молодших класів. Ці карти і зараз можна вважати взірцем наочності та високохудожнього оформлення навчального приладдя.

В дореволюційні часи видавались також розважальні історико-географічні карти. Прикладами можуть бути «Путешественник по России» і для самоосвіти — «Учебная карта Европейской России» з текстовим додатком (1881), різноманітні бланкові карти О. Лінберга (1894) і навіть карти до збірника задач і вправ С. Бобина та ін. Серед складачів оригінальних карт було багато вчених-ентузіастів та знавців цієї справи. Тому дожовтнева історична шкільна картографія розвивалася, незважаючи на деякі прорахунки, і залишила нам багато якісних за оформленням і за фактажем картографічних матеріалів.

У світлі реформи середньої школи цінність становлять також праці навчальної картографії перших років Радянської влади. Ознайомившись з пробним примірником першого навчального радянського атласу, В. І. Ленін зробив зауваження, головна суть яких така:

- додати текст «від видавця»;
- повністю на одній карті давати республіку;
- повне відображення всієї території Радянського Союзу;
- з'ясування особливостей політико-адміністративного поділу;
- висвітлення нових фактичних матеріалів;

доповнення карт історико-статистичними і текстовими джерелами — вказівками на укладення договорів, їх назви і точні дати, на основі яких встановлювалися державні кордони; постанови про утворення союзних республік і автономних областей; відомості про чисельність населення по губерніях і містах; національний склад населення; лінії фронтів за датами з помітками: такі-то фронти тоді-то та ін.¹ При цьому В. І. Ленін звертав особливу увагу на історичний динамічний підхід.

Перший «Элементарный атлас для школ первой ступени» під редакцією В. Кайсарова (1924) об'єднав зусилля таких вчених, як Ю. Шокальський, Д. Анучин та ін. Проте цей атлас перевантажений інформацією і виконаний на низькому поліграфічному рівні.

Розвиток освіти в СРСР вимагав підготовки атласів і наочного приладдя масовим тиражем. Почали видаватися на допомогу школі посібники, присвячені історії народного господарства Росії,

розвитку промисловості, сільського господарства в СРСР, серії зошитів-атласів для самостійної роботи по вивченню РРФСР.

В «Русском историческом атласе» К. Кудряшова (1928) здійснена ідея одночасної характеристики історичних та історико-економічних особливостей нашої країни. В цілому історико-економічні карти 20-х років відображали розвиток соціологічного напрямку в історіографії. Вони носили навчально-агітаційний характер і відрізнялися схематизмом, але мали і позитивне значення. В серії карт перших радянських атласів відмічається бессистемність, що пов'язана з відсутністю єдності між шкільними програмами і підручниками. Фактично в 30-ті роки вітчизняна історія була замінена суспільствознавством. Зникло викладання в захоплюючій формі найважливіших історичних подій у хронологічній послідовності та характеристики історичних діячів, а замість цього з'явилися описи суспільно-економічних формацій, що важко засвоювалися учнями. В таких умовах складання історичних карт скорочувалося, бо школа не була в них зацікавлена. З семи навчальних карт, виданих до 1938 р., чотири були з давньої історії, дві — з середньої і лише одна з історії СРСР. Проте з 1939 по 1945 рр. їх співвідношення різко змінилося: 40 учбових карт різноманітної тематики, в тому числі 20 — з історії СРСР.

У 1945 р. вийшов у світ атлас з історії давнього світу на 16 сторінках, складений за програмою і підручником для середньої школи. В 1948 — 1950 рр. опублікований єдиний за змістом і оформленням атлас історії СРСР в трьох частинах: перша частина — з давніх часів до XVII ст. — 26 карт; друга — з початку XVIII ст. до кінця XIX ст. — 18 карт і третя частина — з початку XX ст. до 1950 р. Цей атлас був складений відповідно до підручника з історії СРСР для середньої школи під редакцією академіка О. Панкратової.

Сучасні шкільні історичні атласи відображають в узагальненій формі історичні події та явища відповідно до вимог підручників. Постійно друкуються атласи з історії СРСР для 4-, 7-, 8-, 9- і 10-х класів. Їх слід розглядати як єдине видання застійних часів, складене за загальними принципами, що існували в 60 — 70-х роках, яке має єдину мету і призначення, кольорове оформлення й умовні позначення. Вони нецікаві учням, бо часто історично помилкові і показують лише досягнення і перемоги в будівництві соціалізму, веденні війн та ін. Ці карти далекі здебільшого від реальної дійсності при висвітленні історичного процесу, де поруч з великими досягненнями мали місце, на жаль, і значні помилки, замовчування і перекручування фактів.

А поки що вчені й громадськість висловлюють незадоволеність пробними підручниками і програмами для середньої школи, які, незважаючи на певну доробку, не є новим кроком у розвитку історичної і педагогічної науки.

Треба так скласти шкільну програму з історії, щоб прищепити учням любов до предмета, до рідного краю, до самостійної роботи

з картами. Для цього можна широко впроваджувати виготовлення картосхем краєзнавчого змісту, з кросвордами і чайнвордами на полях карти по її темі, або так будувати умовні позначення, щоб через них одержувати відповідь на цікаві запитання, заковані в легендах карт (наприклад, такого плану: які визначні архітектурні пам'ятники першої половини XVIII ст. збереглися в Києві, на Україні, в Радянському Союзі і т. д.). Принципи видання картографічних джерел для школярів в СРСР треба переглянути з тим, щоб видавати їх в захоплюючій формі на високому науковому та поліграфічному рівні, з цікавими текстами (наприклад, про наших видатних полководців, народних героїв і т. д.). Шкільна реформа сьогодні потребує ефективного наукового забезпечення проблеми, направлена на вдосконалення методів і якості навчання і патріотичного виховання учнів на історичному матеріалі.

Необхідно створити систему оригінальних атласів історії України для середньої школи у світлі реформи і вимог громадськості щодо знання справжньої історії республіки і українського народу в цілому. Нові шкільні історичні атласи повинні повністю відповідати новому ставленню до вивчення рідної історії. Наукова розробка головних принципів підготовки включає: різнобічну характеристику явищ з показом зв'язків і суперечностей; повноту і цілісність змісту карт з підручником; призначення карт і характер їх використання вчителями і учнями; сучасність джерельної бази; науково обгрунтовані хронологічні рамки розділів і кожної карти; обгрунтування показників змісту кожної карти, за допомогою яких трактується її тема; оформлення всіх елементів карт в єдиних умовних позначеннях в одному атласі і з показом на першому плані — головних; вибір назви карти з метою відображення території, чітко сформульованої теми, дати, на яку подаються історичні події; використання художніх, графічних, текстових матеріалів, кросвордів; збереження простоти, наочності, виразності при виборі зображувальних засобів і умовних позначень; складання простої (без зайвих елементів) історико-географічної основи; систематизацію умовних позначень у легенді за певними принципами; вимоги підготовки невеликих за обсягом і форматом історичних атласів; узгодження карт між собою і підручником за змістом; необхідність дешевого видання і оновлення шкільних атласів через два-три роки.

Карта — не тільки малюнок в підручнику чи в атласі. Карта — це джерело знань, тому вона може мати додаткові до програми матеріали, що задовольняють допитливість учнів. Звичайно, на картах для молодших класів треба давати менше додаткового матеріалу. Так, наприклад, можна показати цифрою час заснування населених пунктів, хоча цього немає в підручнику. Ці цифри також покажуть і початок освоєння конкретної території. Але карту не треба первантажувати інформацією і перетворювати в схему, в якій нічого не можна розібрати взагалі.

Питання транскрипції назв для шкільної історичної картографії має дві сторони: принципову політичну і методичну. Практика будівництва Радянської держави привела до змін багатьох назв населених пунктів (наприклад, Унгвар — тепер Ужгород, Львув — Львів і т. д.). Взагалі для учнів шкіл, як правило, давались сучасні назви об'єктів, за винятком загальновідомих, таких, наприклад, як населений пункт Петербург — Петроград — Ленінград. Визначення найбільш точної і правильної транскрипції назв для конкретного історичного періоду і регіонів і спряженість їх між собою в історичній послідовності — важлива і копітка робота. Але ми стоїмо на позиції подачі історичної транскрипції, особливо назв держав, міст, великих річок та ін., хоча ця еволюція і не вивчається в підручниках історії.

Обов'язково треба удосконалювати і умовні позначення: натуралістичні художні на картах для молодших класів і геометричні — для старших. Велике значення ми надаємо також коментарям до карт. Вони необхідні для того, щоб попередити учнів від непорозуміння при користуванні атласами. Для підготовки першого варіанта Атласу історії УРСР для середньої школи нами детально вивчалися програми і підручники з історії СРСР і історії УРСР за 1986 — 1989 рр. З цього аналізу випливає, що історія республіки вивчалася в тісному зв'язку з загальним курсом історії СРСР, але час на вивчення УРСР становить приблизно 40 годин у сьомому класі і тільки 20 — в десятому. Цього часу зовсім не вистачає, щоб розібрати важливі специфічні історичні події і явища, що відбувалися саме в тому чи іншому регіоні нашої країни.

В програму, а може бути, що їх буде не одна, а декілька альтернативних, треба включати уточнення з урахуванням актуальних проблем сучасності, особливо у зв'язку з гуманітаризацією шкіл, збільшення годин на викладання особливостей рідної історії. Якщо вивчати сучасні програми і підручники для 4-, 5-, 6-, 8-х класів, то виходить, що атласи з історії УРСР складати немає потреби, тому що українська тематика займає в них незначне місце. А атлас історії УРСР для 7-х класів складати потрібно, бо з 85 годин більше як 40 присвячені подіям, що відбувалися саме на Україні з давніх часів до кінця XVIII ст. Якщо урахувати, що учень може за один урок вивчати тільки одну чи максимум дві карти, то вийде, що в такому атласі не може бути більше 20 — 25 карт. Тобто серйозно постає проблема відбору кожної теми і конкретних показників для її висвітлення.

З метою посилення патріотичного та духовного виховання школярів, формування в них цілісного уявлення про давню і сучасну історію в кожному атласі історії УРСР слід показувати на картах розширення кордонів держави, події класової боротьби і воєн, соціально-економічний розвиток, кількість населення і його національний склад, зайнятість, історію розвитку освіти і культурні процеси, інтернаціональні зв'язки, а також інші питання, яким не приділялося уваги в історії. Ми вважаємо, що підготовка і складання

атласів історії УРСР для середньої школи можуть мати велике загально-носупільне значення, особливо для такого історично складного регіону, яким є Україна. Картографічні посібники, що відображають кількісні й якісні сторони історичного процесу, істотні ознаки суспільних явищ, їх розвиток, відіграють роль засобів конкретизації і виступають як джерело нових знань.

Одержано 12.10.1989 р.

В статті обобщен позитивний опыт составления учебных атласов дооктябрьского и советского периодов, сформулированы принципы подготовки новой серии региональных атласов УССР для средней школы.

В. І. Наулко

З ІСТОРІЇ ШВЕДСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ

У статті розглянуті шведсько-українські зв'язки, особливості господарської діяльності і етнодемографічних процесів серед шведського населення України.

Сивої давнини сягають взаємини Скандинавії й слов'янського світу¹. На Русі в епоху вікінгів норманські воїни — предки шведів та інших скандинавських народів — були відомі під назвою «варяги». Навіть абстрагуючись від ідей поширеної в минулому норманської теорії походження давньоруської держави, не можна не згадати перебування варязьких воїнів у стані давньоруських князів, діяльність скандинавських купців на «шляху з варяг у греки», династичні зв'язки київських князів із скандинавами: Ярослав Мудрий був одружений з дочкою шведського короля Олафа — Інггердою, а його дочка Єлизавета Ярославна стала дружиною іншого скандинава — норвезького короля Геральда Суворого. Останнім часом національну символіку, поширену в минулому на Україні, порівнюють з символікою різних народів, у тому числі скандинавських. Зокрема, зазначається, що зображення тризуба знайдено на плитах Успенської церкви у Володимирі Волинському (друга половина XII ст), на цеглинах деяких інших церков, а також на варязькому мечі, в гербі французької королеви Анни (дочки великого князя Ярослава Мудрого), на надгробку святого Еріка (Швеція), спорідненого з династією Володимира Святославовича. Одночасно підкреслюється, що зображення тризуба у значенні символу влади могло виникнути в різні часи і у різних народів².

У різні часи багато шведів перебувало на Україні. Зокрема, в хроніці (1648 — 1657 рр.) дипломатичної служби Богдана Хмельницького зазначалося, що 28 червня 1654 р. Богдан Хмельницький, прийнявши під Білою Церквою посланця шведської королеви Христини ігумена Данила, відправив з ним до Стокгольма свого посла Івана Макарова. В листі до королеви гетьман висловлював задоволення, що нарешті вдалося встановити відносини, і просив не затримувати у Швеції козацьких послів. Він писав колишньому підканцлеру Ієроніму Радзейовському, що на Україні підтримують проект спільного виступу шведських і козацьких сил проти Польщі. Посли мали передати в Стокгольмі усну подяку гетьмана за те, що Швеція не допомагала Польщі у війні проти козаків, і запевнити, що

© В.І. Наулко, 1991

вони ніколи не помиряться з шляхтою, а будуть підтримувати добрі стосунки з Швецією, «на Україні хотіли б бачити добросусідськими відносинами між Швецією і Росією»³.

8 липня того ж року Богдан Хмельницький написав російському царю Олексію Михайловичу про те, що польський король хоче порозумітися з кримським ханом і турецьким султаном; гетьман зазначав, що тепер, на його думку, слід скористатися пропозицією Швеції взяти участь у війні «противно неприятелей ляхов з войсками королевое шведское нам на помощь итит мает, з многими ратми, осемдесятьми тысящми людей, через Пруси и Лифлянти»⁴.

В описах подорожей шведських дипломатів, які перебували на Україні, містяться цікаві відомості про природні умови, культуру та побут населення. Серед інших можна назвати повідомлення про перебування у 1656 – 1657 рр. у резиденції Богдана Хмельницького шведського посла Готгарда Велінга. Цю подорож описав член шведського посольства Я. Гільденбрандт. Його працю було передруковано в «Записках Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка» (Львів, 1937. — Т. 154. — С. 41 – 67). Вона має певне пізнавальне значення. В описі містяться відомості про маршрут шведського посла по Україні. Він проходив через бессарабські міста Бельці та Сороки, а також населені пункти центральної України: Косниця, Вільшанка, Ободівка, Сумівка, Янів, Умань, Звенигородка, Костянтинівка, Суботів до Чигирини, де був «двір гетьмана Богдана Хмельницького». Вже в «першому козацькому місті» шведи знайшли добре обладнані укріплення (шанці). Сільські хати були досить бідні, вкриті очеретом, в інтер'єрі житла привертала увагу велика піч, на якій спала «на овечих шкурах» сім'я. Коли дім розпалювали, відсували у стелі кілька отворів для входу диму, а потім ці отвори щільно закривали для збереження тепла. Вікна замість скла були вкриті свинячим бурдюком. У хаті вздовж стін розташовувалися широкі лави. Козацькі церкви були збудовані з дерева і мали круглі бані.

Я. Гільденбрандт зазначає, що козаки носили довгі кожухи без покриття з великим коміром чорного смушку. Одяг втілював ознаки військового побуту: вони завжди носили шаблю, прив'язану ремнем, рушницю, пістоль, нагайку для того, щоб підганяти коня. Обов'язковою ознакою козака були довгі вуса і «оселедець». Жіночий одяг — довгий кожух, червона запаска, хустка, чоботи.

Слід зауважити, що серед певних верств населення України побували види одягу, в яких виявилася західноєвропейська мода. В описі Чернігівського намісництва А. Шафонського згадується, наприклад, про поширення «німецького» (в розумінні європейського) костюму. Зокрема, один з видів верхнього одягу типу кафтана — «шведка». Як і деякі інші види європейського одягу, він був порівняно коротким, про що в народі іронічно казали: «Нам короткі шведки, повідмерзали литки»⁵.

Цікаво, що мовою дипломатичного спілкування шведів з козаками була латинська⁶.

Багато відомостей про Україну міститься в спогадах шведської старшини про полтавську битву (так звані «Дневники каролинських воинов») (Karlinska Krigares Dagböcker. — Lund, 1907). В них йдеться не лише про військові події, а й про географічні особливості України, господарську діяльність, промисли, побут, «вдачу» українців.

Серед етнімічних назв населених пунктів України з шведами пов'язано принаймні сім (Шведи, Шведівка, Старошведівка та ін.), що розкидані без певної локалізації⁷. Досить часто зустрічається прізвище з коренем «швед», зокрема в реєстрі Рійська Запорозького⁸. В багатьох народних оповіданнях йдеться про ватажка опришків Олексу (Уласія) Шведа (Шведюка), який діяв на Покутті в 30–40 роках XIX ст.⁹ В українській народно-поетичній творчості відбилися події, пов'язані з Північною війною та її кульмінацією — Полтавською битвою, боротьба проти шведської навали, поразка і втеча Карла XII: «Загинув без слави як швед під Полтавою», «Пропає як швед під Полтавою»¹⁰. Відомо, що народ веде свою хронологію від найважливіших подій, нерідко воєн. Не випадково у фольклорі України можна зустріти «літообчислення» від «шведського року» — Полтавської битви. Шведи прийшли на Україну як загарбники. Тому цілком зрозуміло, що деякі прислів'я та приказки, пов'язані з шведами, мають негативний відтінок: «Очнувсь дурень у Шведчину», «Як дурень у Шведчину», «Добувсь як швед під Полтавою»¹¹, «Звіркує шведин вовком там»¹².

Досить широко висвітлені події шведсько-російської війни в українській художній літературі, перш за все в творчості Тараса Шевченка. На відміну від офіційної історіографії XIX ст., що виславляла імперську зброю в Полтавській битві, ідеалізувала дії царя, всіляко підкреслювала його «великодушність» і «любов» до ворогів¹³, Т. Г. Шевченко в своїй творчості розглядав перемогу над шведами з точки зору можливостей впровадження царським урядом загальноімперських адміністративних порядків, дальшого посилення соціального та національного гноблення. Поет неодноразово звертається до подій, пов'язаних з шведською навалою (1708 – 1709 рр.) і знищенням Запорозької Січі (так званої Старої Січі) військами Петра I. Він рішуче осуджує жорстокість царського самодержавства:

Розказали кобзарі нам
Про війни і чвари,
Про тяжкеє лихоліття...
Про люті кари,
Що ляжи нам завдавали, —
Про все розказали.
Що ж діялось по Шведчині!
Той вони злякались!
Оніміли з переляку
Сліпі небораки¹⁴.

Т. Г. Шевченко із співчуттям ставився до запорожців, які опинилися під ханською владою. Разом з тим висловлював протест Петру I та його воеводам за жорстокість, соціальне й національне гноблення, за те, що на будівництві Петербурга і його укріплень, у війні з шведами загинуло багато козаків. Гнівним осудом самодержавства звучать слова з поеми «Великий льох»:

А з вольними козаками
Що я виробляла?
Кому я їх не наймала,
Не запродавала?
Та й живуці ж, проклятуці!
Думала, з Богданом
От-от уже поховала,
Ні! Встали, погані,
Із шведською прибудую...
Та й тойді ж творилось!
Аж злішаю, як згадаю...
Батурин спалила,
Сулу в Ромні загатила
Тільки старшинами
Козацькими ... а такими
Просто козаками
Фінляндію засіяла¹⁵

Дійсно, нічим не можна виправдати жорстоке знищення царськими військами Батурина і багатьох інших селищ, які належали Мазепі. Т. Г. Шевченко висловлював справедливе обурення з приводу того, що царизм, дворянство, козацька старшина скористалися воз'єднанням України з Росією і перемогою над шведами для дальшого посилення гноблення народу.

Цікаві історичні, етнографічні та географічні відомості про Україну містяться в щоденнику А. Крмана, який під час Полтавської битви був словацьким послом у ставці Карла XII. В його описі йдеться про конфесійний і етнічний склад, мову, топоніміку, норми етикету різних верств населення¹⁶.

На Україні існували постійні поселення, засновані шведами. Шведи, як і більшість інших іноземних поселенців, з'явилися на півдні після маніфесту Катерини II 1762 р., за яким вони одержували величезні земельні наділи, значні кошти для господарських робіт і будівництва, звільнялися від податків і рекрутчини. Перше з цих селищ — с. Старошведське — було засноване у 1782 р. в нижній течії Дніпра, навколо колишньої турецької фортеці Кизи-Кермен, у районі м. Берислава. Ось що з цього приводу писав А. Скальковський: «Шведи переселилися з о. Даго (тепер — естонський острів Хийумаа. — В. Н.) на Балтійському морі в кінці XVIII ст. До середини XIX ст. жили в двох селах (близько 900 чоловік): Старошведське і Клостендорф»¹⁷.

За даними ґрунтового аналізу метричних церковних книг і російських ревізських сказів, проведеного сучасним шведським

дослідником А. Лойтом, у переселенні з острова Даго 1781 р. взяло участь близько 1200 шведських селян. Однак через дев'ять місяців після прибуття в Новоросію чисельність їх набагато скоротилася. Одні померли на шляху до Новоросії, інші — внаслідок інфекційних захворювань (чума, лихоманка, тиф) і незвичних кліматичних умов на новому місці. Приблизно через два роки після початку переселення залишилося 150 чоловік. У майбутньому за рахунок достатньо високого природного приросту (18,5 %) чисельність населення шведських колоній поступово стабілізувалася¹⁸.

Після російсько-шведської війни 1708 — 1709 рр. у зазначених селах осіло кілька десятків шведських військовополонених. У 40-х роках XIX ст. чисельність шведських колоністів в обох селах досягла 900 чоловік¹⁹.

Шведські поселення на півдні України з самого початку були етнічно неоднорідними. Ще А. Скальковський відзначав, що вони частково склалися з німців. За даними інших дослідників, там були також фінни, литовці, поляки, представники різних віросповідань²⁰. У 1815 — 1818 рр. сюди потрапляють учасники так званого Російсько-Німецького легіона, які воювали проти наполеонівських військ у складі російської армії. Враховуючи їх злиденний стан, російський уряд видав їм як виняток грошову позику. Вони відгукнулися на відозву російського командування до німецьких солдат, яке запропонувало їм обернути зброю проти Наполеона і обіцяло допомогу²¹. Проте, як показав аналіз етно-статистичних даних переписів населення, шведський компонент у зазначених селах виявився найбільш стійким.

Шведи відіграли значну роль у господарському освоєнні краю. Їх основними галузями було землеробство і скотарство, останнє на базі тонкорунного вівчарства. Однак важливе місце в господарській діяльності шведів посідало також садівництво. Дослідники відзначають і їх роль у поліпшенні екологічних умов. Зокрема, О. І. Дружиніна пише: «Невідомо, коли саме з'явилися виноградники на піщаних берегах Дніпра в колонії шведській. Повідомляючи про них, К. Ліндеман (дослідник колоній у Росії. — В. Н.) підкреслював їх важливе значення для зміцнення ґрунту і зменшення небезпеки піщаних заметів, від яких дуже страждало населення навколишніх місцевостей»²². Дослідники відзначали також помітну роль шведів у розведенні шовковиці й виготовленні шовку-сирця. Незважаючи на несприятливі природні умови та інші труднощі, вже у 1811 р. шовковиця вирощувалась у 30 іноземних колоніях, зокрема в шведських.

Це мало величезне значення, оскільки шовк, як і бавовна, до того привозився з-за кордону. У звіті Херсонського губернатора за 1810 р. зазначалось, що загальна кількість шовку-сирця, що вироблявся у Григоріополі, Одесі та деяких інших пунктах, спочатку обчислювалася тільки фунтами. У 1811 р. обсяг виробництва зріс до

3 пуд., причому така кількість забезпечувалася виключно болгарськими (с. Паркани, Катаржина, В. Буялик, М. Буялик, Терновка), німецькою (Страсбург) і шведською колоніями. В наступні роки тут спостерігалось ще більше піднесення обсягу виробництва шовку-сирця. У 1828 р. його вже виробляли до 6 пуд.²³

В наступні десятиліття чисельність шведського населення зростає набагато. В цілому, за даними перепису населення 1926 р., на Україні нараховувалося 965 шведів, з них 133 чоловіка жило в містах і 832 — в селах. За районами шведське населення розподілялось таким чином: у Степовому районі — 853, на Правобережжі — 45, Лівобережжі — 28, в Гірничому — 14, Дніпровському — 13, на Поліссі — 5²⁴. У двох названих вище селах налічувався 621 швед (всього населення — 682 чол.), в другому — 200 (з 209)²⁵.

Компактні шведські поселення на півдні України проіснували до 1929 р., тобто періоду колективізації, коли органи Радянської влади розпустили старе управління поселеннями. Тоді ж більша частина шведів висловила бажання повернутися на батьківщину в Швецію, і згідно із спеціальним договором між СРСР і Швецією їх бажання було задоволено²⁶. Відомо також, що і після 1929 р. колонія Старошведська продовжувала існувати: з 884 осіб, які виїхали до Швеції, 237 повернулися на Україну. На думку деяких дослідників, шведи проживали в зазначених місцевостях принаймні до кінця 1950-х років²⁷.

Привертає увагу досить стійке збереження шведськими переселенцями етнічної самосвідомості, незважаючи на багаторічне проживання їх поза батьківщиною в інонаціональному оточенні і етнічно мішаний склад поселень (близько 10 % становили представники інших народів). Серед шведів України 89,5 % назвали рідною мову своєї національності²⁸, практично не було етнічно мішаних шлюбів²⁹. Слід також відзначити високий освітній рівень шведів: з 965 чоловік письменних було 741.

Незважаючи на перешкоди етнічним процесам з боку соціально-етнічних факторів (згадаймо хоча б зазначені вище привілеї), контакти шведів з іншими народами дедалі більше розвивалися. Про це свідчить досить поширене серед шведів явище багатомовності, при високій, як зазначалось, етнічній самосвідомості. Наприклад, серед чоловіків 14 % становили особи письменні мовою своєї національності (серед жінок — 23,7 %), 69,3 % — двома мовами своєї національності і російською, 6,8 % — російською, 4,0 % — українською та російською³⁰.

Спеціальних досліджень вимагають взаємини між Україною і Швецією у сфері культури³¹. Можна згадати плідну діяльність шведського славіста і поета Альфреда Енсена, який працював на Україні, вивчаючи українську літературу, зокрема творчість Т. Г. Шевченка, надрукував ряд праць («Український національний скальд» (1909), «Тарас Шевченко. Життя українського поета» (1916), «Україна

ХІХ ст.» (1920) та ін.), листувався з І. Я. Франком, дружив з М. М. Коцюбинським³².

Серед осіб шведського походження — відома громадська діячка і педагог С. Ф. Русова (дівоче прізвище — Ліндфорс), український радянський письменник і теоретик літератури Майк (Михайло) Йогансен, який жив і працював у Полтаві та Харькові. Нащадком шведського генерала, учасника Полтавської битви, В. А. Шліппенбаха, по материнській лінії, був один з піонерів розробки ракетної техніки і теорії космічних польотів О. Г. Шаргей (Ю. В. Кондратюк).

Дослідження скандинаво-слов'янських, і зокрема шведсько-українських, зв'язків показує, що вони мали важливе значення в контексті загальноісторичного процесу. З іншого боку, дослідження шведських поселень викликає значний інтерес з точки зору адаптації етнічних спільностей, в даному випадку шведів, в інонаціональному середовищі, характеру розвитку їхніх культурних традицій і взаємин з іншими народами. Поза сумнівом, шведи внесли певний вклад у господарське і культурне освоєння південної України.

¹ Див.: Славяне и скандинавы. — М., 1986.

² Мельник А. Г. Національна символіка на Україні // Трибуна лектора. — 1989. — № 9. — С. 21 — 24; Сивокін Г. Про національну символіку України // Літератур. Україна — 1989. — 6 лип; Національна символіка України (редакційна стаття) // Вечір. Київ. — 1989. — 30 черв.

³ Цит. по: Сергієвич В. Дипломатична служба Богдана Хмельницького // Жовтень. — 1989. — № 6. — С. 99.

⁴ Там же. Див. також: Коваленко Г. М. Из истории шведско-украинских отношений середины XVII в. // Вопросы истории Европейского Севера. — Петрозаводск, 1979. — С. 144 — 149.

⁵ Головацкий Я. Ф. Народные песни Галицкой и Угорской Руси. — М., 1878. — Т. 2. — С. 109.

⁶ Див.: Донесение Готгарда Веллинга королю Карлу XII Густаву о дипломатических переговорах с Богданом Хмельницким и неудачном их окончании (начало февраля 1657) // Архив Юго-Западной России. — Киев, 1908. — Ч. 3, т. 6. — С. 201 — 207.

⁷ Дяченко В. Д. Про назви населених пунктів України етнічного походження // Питання топоніміки та ономастики. — К., 1962. — С. 163.

⁸ Шевченко Ф. П. Участь представників різних народів у визвольній війні 1648 — 1654 рр. на Україні // Укр. іст. журн. — 1978. — № 11. — С. 19.

⁹ Гнатюк В. Народні оповідання про опришків // Етнограф. зб. — Львів, 1910. — Т. 26. — С. 174 — 177.

¹⁰ Українські прислів'я та приказки. — К., 1984. — С. 365; Історичні пісні. — К., 1961. — С. 306 — 327.

¹¹ Грінченко Б. Д. Словарь української мови. — К., 1909. — Т. 4. — С. 489.

¹² Котляревський І. Енеїда. — Ч. 4. — К., 1980. — С. 12. — Факс. вид.

¹³ Див., наприклад: Ключевский В. О. Сочинения. — М., 1989. — Т. 4. — С. 52.

¹⁴ Шевченко Т. Кобзар. — К., 1983. — С. 360.

¹⁵ Там же. — С. 259.

¹⁶ Крман Д. Подорожний щоденник // Жовтень. — 1988. — № 1. — С. 91 — 100; № 2. — С. 94 — 103; № 3. — С. 86 — 103.

¹⁷ Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края. — Одесса, 1850 — 1853. — Ч. 1 — 2. — С. 264.

- ¹⁸ Лойт А. Переселение шведов из Эстонии на Украину в конце XVIII века // Скандинав. сб. — Таллин, 1988. — Т. 32. — С. 104 — 115.
- ¹⁹ Державин Н. С. Болгарские колонии в России // За народни умотворения и народопись. — София, 1914. — Кн. 29, т. 1. — С. 8.
- ²⁰ Дружинина Е. И. Южная Украина, 1800 — 1825 гг. — М., 1970. — С. 140; Лойт А. Указ. соч. — С. 109.
- ²¹ Дружинина Е. И. Указ. соч. Див. також: Освободительная война 1813 года против наполеоновского господства. — М., 1965. — С. 115 — 116; 269 — 271.
- ²² Дружинина Е. И. Указ. соч. — С. 230.
- ²³ Там же. — С. 307.
- ²⁴ Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня року 1926 // Статистика України. — Харків, 1927. — № 124, т. 5, сер. 1, вип. 2. — С. 4 — 9.
- ²⁵ Архів АН СРСР (Ленінград), ф. 135, оп. 3, № 614.
- ²⁶ Лойт А. Указ. соч. — С. 106.
- ²⁷ Utas J. Svenskbybörna: Historia och ode fran trettonhundra till nu. — Stockholm, 1959. — С. 291, 296.
- ²⁸ Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня року 1926. — С. 27.
- ²⁹ Лойт А. Указ. соч. — С. 112.
- ³⁰ Короткі підсумки перепису ... року 1926. — С. 66.
- ³¹ Наслідки цих взаємин багатогранні. Навіть суто слов'янське слово «скомо-рохи», на думку В. І. Даля, шведського походження (Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. — М., 1980. — Т. 4. — С. 203). Досить сказати, що лише на Тернопільщині було кілька пунктів під цією назвою.
- ³² Шевченко Т. «Заповіт» мовами народів світу. — К., 1989. — С. 240.

Одержано 12.10.1989 р.

В статті розглянуті шведсько-українські зв'язи, особливості господарської діяльності та етнодемографічних процесів серед шведського населення України.

Н. Г. Ковальська

НАРОДНЕ ЖИТЛО УГОРЦІВ ЗАКАРПАТТЯ (до питання про географію угорського житла на землях України)

Автор статті досліджує основні типи житла угорців Закарпаття та традиції їх будівництва в різних регіонах.

На Україні поряд з українцями, що становлять основну масу населення, проживають (подекуди суцільними поселеннями) різні народи. При вивченні окремих регіонів Української РСР цьому аспекту слід приділяти певну увагу. На Закарпатті протягом багатьох століть у ряді місцевостей проживають угорці. Їх характерні національні особливості знайшли свій виразний прояв у мові, культурі та побуті. В цій невеликій за обсягом статті звернуто увагу на специфічні риси народного житла угорського населення Закарпаття у минулі часи. Відбуваються зміни у цій галузі й у наш

але їх характер і значення можна належним чином оцінити у порівнянні з минулим.

Матеріальна культура угорців Закарпаття в минулому являла собою мало вивчену галузь етнографії угорців. Лише одна праця містить нечисленні етнографічні дані про угорське населення одного з районів Закарпаття (Береговського) — це «Історія Береговської жупи»¹ Т. Легоцького. В ній можна знайти цифрові дані, що характеризують господарство угорського селянина кінця XIX ст.

Комплексне вивчення карпатського населення почалося після приєднання Закарпаття до УРСР. Експедиція Інституту етнографії АН СРСР у 1945 р. розпочала роботу по збиранню етнографічного матеріалу в українських районах краю².

Будівельна техніка, конструкція дому. Будівельний матеріал угорських народних жител на Закарпатті зумовлювався географічним положенням регіону, його сировинними ресурсами, а також традиціями, досить схожими на традиції деяких районів Угорщини, зокрема Альфельда й східної частини Задунайського краю. Тут були будинки з земляними стінами або з суміші глини та соломи. Техніка побудови таких стін була нескладною: між двома дошками набивали глину, давали просохнути, а потім дошки піднімали вище й робили наступну кладку³. В селах Ужгородського району (Тарновці, Галоч, Деревці) збереглося декілька подібних старих глинобитних хат⁴.

Зрубні будинки, складені з горизонтальних дубових брусів, зв'язаних по кутах у «німецький замок» (або «риб'ячий хвіст»), обмазаних поверх глиною та побілених, трапляються на Закарпатті тільки у чотирьох селах: Дрисино, Ракошино Мукачівського району. Текове Виноградівського району та Вшикове Хустського району. Цим будовам понад 150 років⁵. Така техніка будівництва була поширена у передгірних районах, куди легше було доставити ліс. У Виноградівському та Хустському районах зустрічаються житла, близькі сусіднім гуцульським будовам. У передгірних селах Тячівського та Хустського районів жителі пам'ятають ще про будинки стовпової конструкції, але зараз вони не збереглися.

Для угорських будов кінця XIX — початку XX ст. характерною була каркасна техніка (зустрічається в селах Ужгородського району). Тут каркас заповнювався плетивом з лози (с. Яворове) або саманом, а потім обмазувався глиною та білівся. З початку XX ст. житла в основному будують із саманної цегли. У деяких селах для більшої міцності саманну цеглу чергують з обпаленою.

Саман-вайок (valyok) виготовлявся у спеціальному місці, найчастіше на березі річки чи ставу, де змішували глину з соломою та водою (нерідко використовуючи при цьому худобу), потім месиво висувували у формах. Ця технологія збереглася, і на виробленні саманної цегли спеціалізуються цілі села, розташовані по берегах річок та ставків, наприклад с. Яворове Ужгородського району. Ця ж

© Н. Г. Ковальська, 1991

технологія виготовлення саману дуже поширена по всій Україні, Молдавії, а також у низинних районах Угорщини. Саманні житла будувалися на початку ХХ ст. у степовій частині України росіянами та українцями⁶.

Стелі в житлах угорців усіх районів робилися однаково. На стіни клалася несуча поздовжня чотирикутна балка-мештергеренда (mestergerenda — головна балка), поверх якої укладалися балки меншого розміру — геренди (gerenda), що виступали з широкої сторони дому ззовні на 50–60 см (іноді й більше), утворюючи таким чином піддашся — ерес (eres). Зверху на ці балки укладали у два ряди пласкі стругані дошки, а щілини між ними замазувалися глиною. Така ж техніка відома по всій Україні, у східних районах Угорщини та Словачії⁷. Інші конструкції стель, поширені на Угорщині, в угорців Закарпаття відсутні.

Дахи в угорських оселях на Закарпатті зустрічаються трьох типів: двоскатні (найбільш поширені), чотирискатні та начелкові (напіввальмові). Важко виділити якусь закономірність у розміщенні тої чи іншої форми даху по районах. У кожному районі, та й у кожному селі, трапляються дахи різного типу. Тільки начелкові дахи поширені лише у деяких селах Мукачівського, Береговського та Виноградівського районів, де традиційно цей тип даху зберігається і в старих і в нових будовах.

Найдавнішим матеріалом для покриття даху у низинних районах, особливо серед біднішого населення, були солома та очерет. Зрідка солом'яні дахи трапляються в Ужгородському та Виноградівському районах. Відомо два типи технології солом'яного покриття на Закарпатті: внатруську (Ужгородський та Мукачівський райони) та пучками-жупфедями (szupfedely) (Виноградівський та Береговський райони). Дахи під соломою у старих угорських житлах були чотирискатні.

З відкриттям у середині ХІХ ст. у Мукачеві черепичного керамічного заводу з'являються черепичні покриття дахів. Вони й зараз поширені скрізь по області. Крім черепиці, використовуються шифер, етерніт, рідше — жерсть. На передгір'ї у Хустському та Тячівському районах здавна використовують дранку.

У сучасних житлах, побудованих за типовими проектами, існують ті ж форми дахів.

Навіс над входом у будинок — він у деяких селах Закарпаття зберігає свою старовинну назву «готар» (gatar), що походить, очевидно, від слова «гот» (gat — тінь)⁸, — пройшов кілька ступенів розвитку. Спочатку це був вузький відкритий навіс над входом у дім — готар або ж пізніше ерес (вільний навіс); ще пізніше він став ширше й спирався на два стовпи. З часом цей навіс стали робити на вузькій фронтонній частині будинку, він зберігається вже понад п'ять чи шість століть і має назву торнац (tornac) — крита галерея. Нижня частина торнацу відгороджується дошками, за допомогою чого ут-

ворюється веранда, «гонг» (gong), точно як у словаків⁹ (близьке до українського «ганок», поширеного у гірських районах східних Карпат). Згодом у типових житлах гонг перетворився у засклену терасу. Водночас традиція залишати бодай невелику частину тераси відкритою зберігається. Спочатку призначення навісу полягало не тільки у захисті від сонця, а й у запобіганні шкоди від дощу та снігу. Здавна він мав і господарське призначення — тут сушили фрукти, перець, кукурудзу, зберігали різне хатне начиння та продукти.

Старі угорські житла будувалися, як правило, без фундаменту, такі будинки можна ще й зараз знайти в угорських селах Ужгородського району на сухих низинних місцях, де їх не зруйнували річкові повені та зливи. Для сел, розташованих у поймах річок, спорудження глинобитних жител без фундаменту завжди було під загрозою зруйнування від повені, тому їх збереглося небагато. Дім без фундаменту будувався на добре утрямбованому глиняному майданчику, такий самий майданчик лаштували й під навісом та входом у дім.

Спорудження жител на фундаменті розпочалося на Закарпатті приблизно з середини ХІХ ст. спочатку серед заможнішої частини населення. Висота фундаменту залежала від рельєфу місцевості. У селах низинних районів фундамент невисокий — 30–40 см над поверхнею ґрунту і приблизно такий самий углиб. Лише поява льохів під житлами — «пінцерів» (pincer) — послужила причиною спорудження у низинних районах фундаментів із значним заглибленням та високою (близько 1 м та більше) наземною частиною. Будівництво льохів на Закарпатті розпочалося приблизно у 30-х роках ХХ ст. Такі житла є у селах північної частини Ужгородського району та у деяких селах Виноградівського (Шаланки, Юльівце). Чим вище місцевість, чим ближче до річок та гір, тим вище фундамент. Найбільш високі фундаменти зустрічаються у передгірних районах (Хустський, Тячівський) та подекуди у Береговському районі. Фундамент дому робили з каменів, скріплених глиною. У наші дні його будують з обпаленої цегли та обмазують цементним розчином.

Розмір вікон залежав від достатку господаря. Заможні селяни робили більші вікна, бідніші намагалися зробити вікна менших розмірів, щоб тепло не покидало дім й менше витрачалось палива. За традицією на вузькій, торговій стороні дому, що виходила на вулицю, робили два вікна. Форма старих вікон всюди приблизно однакова: прямокутне вікно розділене одним поздовжнім та двома поперечними брусками. У сучасних типових будинках форма вікон зовсім інша — застосовуються широкі великі вікна, як правило, стандартні.

Двері в угорських житлах різні за розмірами, висота їх залежить від розмірів дому. У селах Ужгородського району двері робили з суцільних дощок, часом прикрашали різьбленням. Перед дверима вішали ще одні двері, впововину нижчі за основні, вони нагадували огорожу із збитих окремо дощечок й призначалися для того, щоб

птиця не потрапляла у дім під час провітрювання. Зустрічаються двері такого ж призначення, але іншої форми — вони такої ж висоти, як і основні, і розрізані впоперек з тим, щоб дві половини відкривалися нарізно: при провітрюванні відкривалася верхня частина. Двері у сучасних угорських житлах найчастіше засклені.

Типи селянських будинків. Розвиток внутрішнього планування. Спочатку угорське стаціонарне житло було однокамерне з пристінним вогнищем і мало давньоугорську назву «хаз» (ház — «дім») ¹⁰. Таких жител на Закарпатті не збереглося, але вони існували ще наприкінці XIX ст. у найбільшій частині населення, і про них пам'ятають літні жителі Ужгородського та Виноградівського району. Однокамерний дім за своїм плануванням нагадує сучасні літні кухні: невелика прямокутна у плані будова з пристінним вогнищем служила і спальнею, і кухнею, узимку тут нерідко тримали худобу. Пристінне вогнище — «тюз» (tüz) розташовувалося праворуч від двері. Над входом обов'язково був навіс, який створював тінь та захищав вхід у негоду.

Розвиток планування угорського житла на Закарпатті, очевидно, відбувався тим же шляхом, що й в Угорщині. Навіс над входом поступово перетворювався на холодні сіни. Спочатку він розширювався і до нього добудовувалася задня стінка. Частина його потім відгороджували, влаштовуючи темну комору, передня ж частина навісу залишалася неогородженою. Пізніше, а, траплялося, й водночас, йшло перетворення всього навісу у самостійне закрите приміщення сіни-«півтор» (pitvar). Ця назва, ймовірно, походить від слов'янського «притвор» ¹¹. У с. Лискове Мукачівського району зберігся такий дім Сита Іференца, побудований на початку XX ст., двороздільний у плані: хаз та півтор з відкритим навісом над входом.

Подальше перетворення житла у трикамерне йшло за рахунок прибудови праворуч від «півтору» або ще однієї камери холодного приміщення, яке спочатку служило темною коморою, а потім стало спальнею для дорослих дітей. Ці житла характерні для кінця XIX ст., але в селах Ужгородського району (наприклад, с. Деревці) їх будували і у 30-х роках XX ст. Є такі будівлі й у с. Малі Гаєвці. У цьому ж селі зустрічаються житла з закритим «півтором», розділеним на дві частини. У деяких селах Ужгородського району третє приміщення під одним дахом з домом — це стійло для худоби з окремим ходом з галереї. Один з варіантів розвитку трьохроздільного дому — це поступове розділення «півтору» на дві закриті частини. Спочатку відділяється комора, котра потім перетворюється на кухню, а пізніше добудовується стіна до відкритого простору, перетворюючи його на сіни (будинок № 25 Митра Іштвана у с. Солонці Ужгородського району). Так сформувався класичний тип угорського житла: спочатку «хаз — півтор — комора», а пізніше «хаз — півтор — киш хаз

* Будинок № 183 Демеша Яноша.

** Наприклад, будинок № 195 Вайса Ференца в с. Великі Гаєвці.

(kis ház — темна кімната-спальня для дорослих членів сім'ї); цей тип був вельми поширений на Закарпатті.

Розвиток угорського житла був пов'язаний із змінами у системі опалення дому. Для однокамерних будов було характерне пристінне вогнище, яке розташовувалося праворуч від входу — для цього місця існувала і спеціальна назва «тюзхей» (tűzhely — «місце для вогнища»). В угорців на Закарпатті, як і в Угорщині, піч з'явилася у середині XVIII ст. Вона мала вигляд трапеції, витягнутої у висоту, і походила, як зовні, так і своєю назвою, на словацьку — «кеменце» (kemenec) ¹². Іншою, характерною для східних районів Угорщини, була піч круглої або овальної форми, так звана стогоподібна — вона на Закарпатті не була поширена. Зараз невеличкі пічі такої форми зустрічаються тільки у Береговському районі. Вони використовуються для випікання хліба, влаштовуються у дворі під навісом. Винос з дому хлібної печі «кеняр кемеце» (kenyer kemenec) — пізніє явище для Закарпаття. Ймовірно, що це одна з початкових стадій розвитку літньої кухні. Перед піччю довгий час зберігалося відкрите вогнище для приготування їжі. Устя піч була повернута до вузької фронтонної частини дому.

Топлення «по-чорному» поступово зникало. У середині XIX ст. з'явився підвищений димовідвід «кош» (kos), через який дим виводився у сіни, а звідти — у великий відкритий димохід у формі зрізаної піраміди «собот кемінь» (szabat kemény), що проходив крізь горище. Остов димоходу сплітався з лози й обмазувався глиною.

Поступово удосконалювалася система опалення житла. З середини XIX ст. устя печі переноситься з кімнати у «півтор». Таким чином, холодні сіни перетворюються на опалювану кухню. Відтоді з'являється назва «коньга» (konyha — «кухня»), але назва «півтор» існує подекуди й нині. В кімнату виходить задня стіна печі. У житлах, де «півтор» не був розділений на дві частини, після виносу устя печі такий розділ відбувається: задня частина відгороджується легкою перегородкою або найчастіше напівкруглою аркою і здобуває функції кухні, за передньою ж частиною зберігається функція прихожої — сіней. Це сталося десь у середині XIX ст. Піч у кімнаті надалі зазнає значних змін. Це, вже, як правило, вузька та висока опалювальна піч, обкладена керамічною плиткою або побілена. У другій, задній, кімнаті з часом також з'являється опалювальна піч або плита.

Старі угорські житла фундаменту були з ґрунтовою або глинобитною підлогою. Потім з'являється дерев'яна дощата підлога, зрозуміло, тільки у заможних сім'ях.

Виділення спочатку аркою, а потім легкою перегородкою задньої частини сіней, перетворення її на кухню — це перехід вже до чотирикамерного житла. Воно зустрічається тільки у Мукачівському, Ужгородському, Береговському та Виноградівському районах. Заможніші селяни мали можливість розширити свій дім

за рахунок допоміжних прибудов й, отже, виділення не тільки кухні, а й комори.

Збільшення чисельності сім'ї, зростання достатку сприяли дальшому розширенню та розвитку угорського житла. На початку ХХ ст. з'являються у селах нинішнього Ужгородського району (Великі Геєвці, Малі Геєвці, Галоч та інші) п'ятироздільні житла, де п'ятим приміщенням був «іштало» (istálló) — хлів під одним дахом з оселею. Отже, п'ятикамерний дім мав такі приміщення: 1) парадна кімната «елшо соба» (első szoba) — у минулому «хаз»; 2) «кіш хаз», що змінює назву на «хатшо соба» (hátsó szoba) — задня кімната [ще мала назви — «белшо соба» (belső szoba) та «соба вегі» (szoba végi)]; 3) коньга; 4) комора; 5) іштало. Такі будинки зустрічаються у північній частині Ужгородського, а також двох селах Виноградівського районів — Шаланки та Юльівце. До цього ж часу у житлах багатих сімей піч старої форми замінюється все частіше плитою, глинобитною або фабричною залізною, яка топилася дровами або вуглем.

За законами Австро-Угорщини, з виділенням сімей дорослих синів останні додаткового наділу не одержували і тому могли будувати дім тільки у межах батьківської садиби. Намагаючись раціонально використати землю, новий дім будували під одним дахом з батьківським. Так з'явилися довгі будинки, характерні для Закарпаття та Угорщини¹³. Два дво- або трикамерних житла під одним дахом утворювали чотири- та шестироздільні будівлі. Такі оселі зустрічаються у більшості сіл Береговського та Виноградівського районів.

Ужгородські житла розрізняються не тільки за внутрішнім плануванням, розмірами, але також і за функціональним призначенням приміщень. Головним чином це стосується кухні. У селах Ужгородського, Береговського та північно-західної частини Виноградівського району — кухня вузька та, як зазначалося, тільки задня її частина була власне кухнею, передня ж залишалася сіньми. На кухні готували їжу, зберігали продукти. Обідали у кімнаті.

В селах Хустського та Тячівського районів кухня вважалася головним приміщенням у хаті. На кухні готували їжу, обідали, тут же стояли кроваті та лежанки для нежонатих дітей, тут приймали близьких родичів. Кухня робилася великою, була майже квадратною у плані.

З установленням Радянської влади все частіше оселі стали будуватися за типовими проектами. У 50-х роках з'явилися перші житла, побудовані за типовими проектами. Вони були дуже схожими на традиційні угорські житла. П'ятироздільність у плануванні досягалася за рахунок додавання до трьохроздільного житла ще двох кімнат. Типові проекти 60 — 70-х років вже істотно відрізняються за плануванням від традиційного житла. Збереглося лише використання старого будівельного матеріалу — саманної

цегли. Населення охоче переїжджає у більш пристосовані до сучасного побуту нові будинки. У кожній сільраді є 10 — 12 типових проектів багатокімнатних жител, розроблених спеціально для Закарпаття з урахуванням клімату та рельєфу. Найулюбленішим є проект дому квадратного у плані (10×10 м). Піч ставиться у центрі дому для рівномірного обігріву всіх приміщень. У таких будинках передбачено також місце для ванної кімнати, великої кухні, спальні, дитячої кімнати, ідальні-вітальні і т. д. Ванни з гарячою водою — не рідкість у багатьох будинках сільських жителів. Навіть у тих селах, де нема центрального водопостачання, місцеві жителі влаштовують свій водопровід на одну-дві садиби, часом три. З цією метою риють два колодязі у різних боках ділянки та встановлюють два насоси, один з яких качає воду до дому, а другий з нього. Для підігрівання води використовують високі круглі печі, верхня частина яких заповнюється водою, а знизу розміщується топка. Все частіше використовуються електронагрівальні пристрої.

Старі будинки, що добре збереглися, також змінюються. Замість печі з'являється плита, що опалюється дровами чи вуглем, або газова. У деяких старих житлах зберігається собот-кемінь, проте він уже не виконує колишніх функцій: зрідка через нього виводять додаткову трубу від печі або плити, а частіше ця старовинна димова витяжка зашивається дошками. Функції кімнат у старих будинках традиційні: «елшо соба» — вітальня, найліпша кімната; «хатшо соба» — спальня. Нові житла різко відрізняються від старих своїми плануванням та конструкцією, однак традиційний поділ кімнат за їхнім призначенням та відповідні назви зберігаються.

У деяких селах Ужгородського та Береговського районів можна знайти Т-образні та Г-образні у плані житлові будинки, але зустрічаються вони рідко і не є типовими для угорських сіл області.

З точки зору планування угорське житло на Закарпатті розвивалося так же, як і житло в самій Угорщині. Тут існували ті ж самі етапи розвитку внутрішнього планування:

1. Однокамерна будова з відкритим пристінним вогнищем та відкритим навісом над входом у дім.

2. Двокамерна будова: перетворення частки або всього навісу у закрите самостійне неопалюване приміщення — холодні сини. З середини ж ХІХ ст. цей тип уже мав варіанти: а) відгороджується половина пітвору, вхід у кімнату веде з відкритої частини; б) виділення всього пітвору у відокремлене холодне приміщення.

Істотні зміни відбувалися внаслідок виносу устя печі з кімнати у пітвор та утворення таким чином у задній частині пітвору теплої кухні.

3. Класичний угорський трироздільний дім: хаз — пітвор — комора (утворена завдяки прибудові до сіней). Перехід до опалюва-

ної кухні викликав інший варіант цього ж таки типу: хаз — коньга — комора.

4. Чотирикамерне житло з кількома варіантами: а) утворення з частини комори кімнати для нежонатих дітей; б) виділення частки пітвору у самостійне приміщення — кухню; в) виділення у задній частині пітвору самостійного приміщення — комори-шпайз (тільки у с. Лискове Мукачівського району); г) прибудова комори за задньою кімнатою з окремим входом з галереї; д) перетворення прибудованої до задньої кімнати комори у літню кухню.

5. П'ятироздільний угорський дім, поширений у селах Ужгородського району, де п'ятим приміщенням є стійло.

6. Так звані довгі дома — об'єднання двокамерних, частіше трикамерних будинків під одним дахом. Такі подвоєні будинки утворювали чотири- (зустрічається рідше) та шестироздільний (що був найбільш поширеним) дім.

7. У роки Радянської влади — масове будівництво багатокімнатних особняків за типовими проектами.

Що стосується регіональної традиції, у плануванні мають місце дві тенденції: а) у північній частині Ужгородського району, в Мукачівському, Береговському та на північному заході Виноградівського району переважають північно- та центральноугорський типи дому¹⁴ з характерним плануванням: «елшо соба» — «коньга» — «хатшо соба». Головне приміщення — «елшо соба» — парадна кімната. Кухня вузька і використовується тільки для приготування їжі. Вхід у дім та кімнати з кухні; б) в селах Тячівського, Хустського та подекуди у Виноградівському районі поширений тип дому, що наближається як до південноугорського, так і південнослов'янського типу¹⁵. Тут головним приміщенням є велика кухня-їдальня, де переважно зосереджується життя сім'ї. Кімнати мають окремі входи з галереї.

У складі Радянської України угорці, як і інші етнічні групи, зберегли багато традиційних національних рис у будівництві. Проте в останні десятиліття сам дім, його типологія, форми та конструкції зазнають корінних змін: дім розвивається у напрямку багатокамерності та поліпшення комфортності. Зараз зберігаються тільки народні будівельні терміни, традиційні назви та функції приміщень.

В історичних джерелах є відомості про найдавніші житла угорців, які кочовики-завойовники принесли з собою. Це був тип юрти з войлочним покриттям та криті намети. Такі житла були поширені ще у X — XIV ст. В цей період угорці, що населили Дунайську рівнину, вже жили у землянках, однокамерних хатах-мазанках та конічних за формою куренях з очерету, що нагадували сибірський чум. Безперечно, що стаціонарне угорське житло цього часу розвивалося під слов'янським впливом. Про це свідчать як термінологія, так і дані археологічних розкопок¹⁶. Техніка будування стін, планування

житла, піч мають багато спільних рис з житлом слов'ян, насамперед західних та південних.

Із східними слов'янами контакти угорців на закарпатських землях ведуть свій початок з XI ст. Після приєднання Закарпаття до угорської держави угорське населення краю одразу було нечисленним і складалося зі знаті, купців, чиновників, про що свідчать археологічні та письмові джерела¹⁷.

Перша велика хвиля угорських колоністів на Закарпаття прийшла після монгольського нашествия, коли були вщент знищені численні слов'янські села. Ймовірно, протягом XIII — XVI ст. виникло багато угорських сіл Закарпатської області. В документах XIV ст. є відомості про сучасні села, що зберігають досі старі слов'янські назви: Гать, Чапа, Дідове, Іванівка, Мочола, Нове село, Попове, Дякове, Петрове, Чемонін, Текове, Саловка, Соломонове, Струмківка, Тарновці та ін.¹⁸ Після загарбання Угорщини Османською імперією у XVI ст. угорські селяни, рятуючись від сваволі поневолювачів, тікали у віддалені від центру області, у тому числі й на Закарпаття. Угорські селяни охоче переселялися у південні райони краю переважно туди, де вже існували до того угорські села. Переселення угорських селян з різних історико-етнографічних областей Угорщини особливо активно відбувалося у XVI — XVII ст. й стало причиною яскраво виражених розбіжностей у матеріальній та духовній культурі угорців Закарпаття, що зберігаються донині¹⁹.

Географічне розташування Угорщини на межі двох культур — германської та слов'янської, а також те, що Угорщина довгий час перебувала у складі Австрії, не могло не відбитися на матеріальній культурі угорців. Так, для угорського житла спочатку були характерні типові для слов'ян холодні сіни. У середині XIX ст. в угорському житлі з'являються теплі сіни, які вважаються відмінною рисою жител германських народів, вони характерні для середньонімецького та франковського дому²⁰. Німецьким впливом пояснюється і поява стійла під одним дахом з житловим приміщенням у деяких селах Ужгородського та Виноградівського районів. Тривалі контакти з німцями позначилися і на термінології. Комору у деяких закарпатських селах стали називати не слов'янським терміном «комора», а німецьким — «шпайз». Спільним у житлі закарпатських угорців та українців є те, що в основі його знаходиться давньослов'янський тип житла і розвиток планування дому йшов одним шляхом, в українців також поширена «хата на дві половини». Головна відмінність — піч, її форма та система опалення. Угорська піч була рано запозичена у слов'ян; зокрема, про це свідчить її назва — «кеменце», але за типом ця піч ближче до західнослов'янської, вона помітно відрізняється від української печі-лежанки і довгий час зберігає у своїй передній частині відкрите вогнище, як у словаків. В українців Закарпаття до наших днів збереглися холодні сіни; перетворення сіней у кухню, як в угорців, що живуть з ними на тій самій території, не відбулося. Про

стійке збереження етнічних особливостей угорських русинів ще у кінці XIX ст. писав Деволян: «Легко побачити, яка живуча є руська основа на ґрунті угорської держави»²¹.

В українців дім ставився широкою стороною до вулиці, в угорців — вузькою, по-різному прикрашалося житло ззовні, різним був інтер'єр. У гірських та передгірних районах області — в Хустському та Тячівському — угорці перейняли у гуцулів способи утеплення дому, прикрашення зовнішніх стін фігурними дощечками — гонтом, а також форму дахів та їх покриття. Можна знайти спільні риси з секлерським та румунським житлом. Це пояснюється тісними контактами населення карпатського ареалу, що породили багато спільних рис в їхніх культурах. Утворилась так звана культурна спільність народів, що населяють Карпати. Обмін досвідом у будівництві в угорців тісно пов'язаний із слов'янськими народами. Розташування господарських будов у дворі також походить від слов'янських традицій, особливо сильно воно нагадує словацький тип однорядного зв'язку²². В селах Хустського та Тячівського районів, частково Виноградівського, де поширені житла південноугорського типу, останні мають багато спільних рис з житлом південних слов'ян, насамперед сербів та хорватів²³.

Зміна життєвого укладу спричинює у першу чергу зміни у плануванні та конструкції дому, оскільки саме вони визначають побутові вигоди. Прийоми ж художнього оформлення житла, особливо його інтер'єру, що відповідають народним художнім стилям, є найбільш стійкими і змінюються значно повільніше. У сучасних будинках зберігаються елементи традиційного оздоблення, усталене розташування меблів. Не зникають традиції художнього ткацтва та вишивки. Народна декоративно-прикладна творчість не тільки зберігає багатство місцевих традиційних форм, але й вбирає у себе елементи художніх надбань сусідніх народів. Цей процес спільний для всіх народів, що населяють Закарпаття.

У побут сучасного селянства ввійшли найкращі традиції минулого. У типових проектах сучасного сільського житла Закарпаття знаходять відображення не тільки вимоги, що забезпечують необхідний рівень комфорту сучасного житлового будинку, але й особливості організації житла, побутові звички та естетичні уявлення сільського населення, які сформувалися у процесі історичного розвитку. Це досягається шляхом уважного ставлення до народної архітектурної спадщини, у якому сконцентровано досвід багатьох поколінь народних зодчих та художників.

¹ *Leboczky T.* Beregvármegye monográphiája. — Ungvar, 1881 — 1887. — Köt. I-III.

² *Симоненко И. Ф.* Быт населения Закарпатской области: По материалам экспедиции 1945 — 1947 гг. // Сов. этнография. — 1948. — С. 63 — 69; *Грацианская Н. Н.* Конференция по изучению культуры и быта населения Карпат // Сов. этнография. — 1968. — № 3. — С. 128 — 130; *Історія міст і сіл УРСР.* Закарпатська область. — К., 1969; *Наушко В. И.* Развитие межэтнических связей на Украине. — Киев, 1975; Закарпатський музей народної архітектури та быта: Справ. по музею в Ужгороді. — Ужгород, 1972; *Драгуш В. І.* Житло угорців Закарпаття кінця XIX — поч. XX ст. // Культура та побут населення Українських Карпат: Матеріали респ. наук. конф. — Ужгород, 1972; *Гошко Ю. Г., Федака П. М.* Поселення // Народна архітектура українських Карпат XV — XX ст. — К., 1987. — С. 14 — 26; *Гроздова И. Н., Филимонова Т. А.* Венгры и немцы советского Закарпатья: (По материалам полевых исследований 1968 — 1969 гг.) // Сов. этнография. — 1970. — № 1. — С. 135.

³ Про подібну техніку в угорців див.: *Народы зарубежной Европы.* — М., 1964. — Т. 1. — С. 704.

⁴ *Гроздова И. Н.* Этническая специфика венгров Закарпатья // Карпатский сборник. — М., 1972. — С. 101.

⁵ *A magyarorszag népraja.* — Budapest, 1938. — Köt. 1. — Old. 130 — 131; *Шухевич В.* Гуцульщина. — Львов, 1908. — Т. 1. — С. 90 — 95.

⁶ *Блохвист Е. Э., Ганицкая О. А.* Типы русского крестьянского жилища середины XI — начала XX вв. // Русские: Ист.-этнограф. атлас. — М., 1967. — С. 131 — 133; *Юрченко П. Г.* Народное жилище Украины. — М., 1941. — С. 42.

⁷ *Грацианская Н. Н.* Жилище и хозяйственные постройки словацкого крестьянства в XIX — начале XX вв. // Славянский этнографический сборник. — М., 1980. — С. 215 — 216.

⁸ *Гроздова И. Н.* Сельское жилище венгров // Типы сельского жилища в странах зарубежной Европы. — М., 1968. — С. 62.

⁹ *Грацианская Н. Н.* Указ. соч. — С. 226.

¹⁰ *Балаша И.* Венгерский язык. — М., 1951. — С. 16.

¹¹ *Грацианская Н. Н.* Указ. соч. — С. 197.

¹² *Там же.* — С. 221 — 223.

¹³ *A magyarorszag népraja.* — Köt. 1. — Old. 176.

¹⁴ *Гроздова И. Н.* Сельское жилище венгров. — С. 65 — 67.

¹⁵ *Там же.* — С. 67 — 68.

¹⁶ *Археологичні пам'ятки УРСР.* — К., 1958. — С. 120 — 121, 158 — 159.

¹⁷ *Історія міст і сіл УРСР.* Закарпатська область. — С. 150 — 151, 165, 242, 244,

694.

¹⁸ *Там же.*

¹⁹ *Гроздова И. Н.* Этническая специфика венгров Закарпатья. — С. 99 — 102.

²⁰ *Листова Н. М.* Крестьянское жилище Германии, Австрии и Швейцарии. —

С. 198.

²¹ *Деволян Г. А.* Угорская Русь: Ист. очерк. — М., 1878. — С. 16 — 17.

²² *Грацианская Н. Н.* Указ. соч. — С. 250.

²³ *Гроздова И. Н.* Сельское жилище венгров. — С. 67.

Одержано 12.10.1989 р.

Автор статті досліджує основні типи жилищ венгров Закарпаття та традиції їхнього будівництва в різних регіонах.

О. Ф. Сидоренко

ТОРГІВЛЯ ЛІСОМ ТА ЇЇ ВПЛИВ
НА ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО СЕРЕДОВИЩА НА УКРАЇНІ
(за актовими джерелами XVI – XVII ст.)

Автор статті на основі історичних джерел досліджує торгівлю лісом в XVI – XVII ст.

На формування екологічної обстановки справила значний вплив участь України у зовнішній торгівлі деревиною і продуктами деревообробних промислів — «лісовими товарами», за термінологією джерел. Ця торгівля була одним з явищ формування європейського ринку, пов'язаного із становленням буржуазних відносин у західноєвропейських країнах. Міжнародна економічна спеціалізація поділила Європу на східну і західну економічні зони з кордоном по Ельбі, товарообмін між якими з часом неухильно розширювався. Основним товаром, що йшов з Заходу на Схід, було сукно. Про ввіз на Україну іпрського, турнейського, поперінгського, бругтського сукна джерела згадують починаючи з 1320 р.¹ Натомість зі сходу Європи, зокрема з України, у швидко зростаючих кількостях вивозили хліб, худобу і деревину. Остання використовувалась у різноманітних цілях, але насамперед йшла на корабельне будівництво, оскільки з XV ст. морська торгівля в Європі досягла небувалого розквіту.

Серед маси деревини сучасники особливо відзначали високоякісні корабельні дошки — «ванчос», що у величезних кількостях заготовлявся на Україні. На ринок йшло щоглове дерево, а також букові й дубові клепки, з яких виготовлялися бочки для транспортування суходромом і водою зерна, борошна, оселедців, солі та інших товарів; васильки, з яких робили бочки для рідин — вина, пива, олії, а також карпатський тис для виробництва середньовічної зброї. Великого значення для текстильної промисловості Заходу набув вивіз із Східної Європи поташу, що використовувався також у виробництві скла й мила. Митні книги міжнародних європейських торговельних центрів, а також спогади сучасників свідчать, що ці товари знаходили покупців в Англії, Шотландії, Нідерландах, Фландрії, Франції, Португалії та Італії².

Найдавніші згадки про експорт у напрямку Балтики деревини з віслінського басейну, у тому числі й з українських земель, нале-

© О. Ф. Сидоренко, 1991

жать до XIV ст., коли Нижнє Повісляннє входило до складу рицарської Пруссії³. З часом вивіз деревини і продуктів деревообробних промислів став настільки значним, що «дерев'яне мито володимирське», за свідченням грамот на оренду луцьких і володимирських мит початку XVI ст., вже за часи великого князя литовського і короля польського Казимира IV (1440 – 1492) перетворилося на поважну статтю державних прибутків⁴.

Значним поштовхом для торговельних зв'язків через Балтику стало приєднання до Польщі, за Торунським миром 1466 р., після Тринадцятилітньої її війни з Тевтонським орденом Східного Помор'я. Головним центром польсько-європейської торгівлі на Балтиці відтоді став Гданськ, який за допомоги у боротьбі з орденном одержав від польського королівського уряду низку торговельних привілеїв, зокрема на вільну торгівлю у Польській державі, а отож — і на українських землях, що входили до її складу⁵.

Висока прибутковість експорту «лісових товарів» зумовила активну участь у ньому ще у XV — першій половині XVI ст. державних скарбових установ. Про це свідчать люстрації королівських маєтків, яким належали величезні лісові площі на Україні. Докладно про давню інтенсивну експлуатацію лісів розповідають люстрації волинських маєтків 1564 – 1565 рр., в яких виділено окремі розділи під красномовною назвою «лісові товари»⁶. Для прикладу наведемо лише кілька рядків з опису Любомльського староства: «Валентин, вїт березецький, котрий здавна робить лісові товари, визнав під присягою... що за небіжчика пана графа, старости любомльського, випалив попелу ... лаштів 800, а ванчосу 2 захцики, тобто 12 тис. ... виробив ком'ят 200 ... За небіжчика пана Станіслава Матейовського ... Валентин виробив ванчосу 6 захциків, тобто 36 тис., а клепок 4 захцики, тобто 24 тис., попелу близько 13 сотень лаштів. За того ж пана вироблено ком'ят дуже багато ... Всі ліси Любомльського староства ... дуже спустошено і дуже мало дерева, придатного на лісові товари вже знайдеться»⁷.

Вказані люстрації свідчать, що з обох староств Віслою до Гданська сплавлялися різноманітні види деревини. Крім того, тут масово вироблялися півфабрикати для будівництва ком'ят — річкових суден, що служили для сплаву не лише деревини, а й інших товарів з усієї території України. Ком'яти продавалися до бузьких річкових портів, з яких найбільшим був Устилуг. У матеріалах люстрацій привертає увагу величезна кількість випалюваного з деревини поташу. У Ратненському старостві один власник буди за рік випалював від 50 (1562 р.) до 100 (1563 р.) лаштів⁸. Реальні масштаби нищення волинських лісів лише за рахунок випалювання поташу можна усвідомити, коли взяти до уваги той факт, що на вироблення лашту поташу використовувалося близько 30 лаштів деревини⁹. Ще енергійніше винищувалися на поташ ліси інших регіонів України, аж

до Лівобережжя, що пов'язане з простішим його транспортуванням на зовнішній ринок у порівнянні з деревиною.

Намагаючись найефективніше використовувати лісові багатства країни, уряд Великого князівства Литовського, до складу якого до Люблінської унії 1569 р. входили Волинь, Київщина та Брацлавщина, вдався навіть до вилучення лісового господарства з відання державців і тивунів і зосередження його в руках спеціальних скарбових агентів, відповідальних за лісорозробки і продаж їхньої продукції¹⁰. Більше того, великокнязівський скарб спробував оволодіти і приватною торгівлею: за рішенням сейму, у 1547 р. влаштовано державні лісові комори-склади, до яких повинні були продаватися «лісові товари» з метою подальшого, вже під егідою скарбу, транспортування їх до Гданська¹¹. Ця монополія носила відверто грабіжницький характер, оскільки деревина скуповувалася скарбом за дуже низькими розцінками, і тому викликала запеклий опір з боку шляхти. Сеймова боротьба навколо лісової монополії вже невдовзі призвела до її скасування: на сеймах 1551 і 1554 рр. ухвалено рішення про вільне пропускання з шляхетських маєтків на зовнішній ринок «лісових товарів», вироблених на їх власний кошт і транспортованих власними засобами¹². А пануюча в державі шляхетська демократія дозволила панству також добитися права на безмитну торгівлю «лісовими товарами», що було затверджене статтею «Про надання мита шляхті»¹³ Литовського статуту 1566 р.

Втягненню українського панства у торгівлю «лісовими товарами» сприяли, по-перше, пануюча феодальна власність на землю, у тому числі й на ліси, і, по-друге, швидке піднесення цін на деревину й поташ на міжнародному ринку (за даними українських джерел, від 34 злотих у Гданську за лашт поташу у 1562 р. до 576 злотих на Подніпрів'ї у 1620 р.)¹⁴. Про масову участь у цій торгівлі українського шляхетства свідчить актовий матеріал, що фіксує різноманітні угоди на виробництво і продаж «лісових товарів» і судові конфлікти, що виникали у ході підприємницької діяльності. Документи показують, що найбільшими експортерами протягом досліджуваного періоду залишалися магнати Острозькі, Курбські, Четвертинські, Любомирські, Конецпольські, Вишневецькі¹⁵. Наслідком цього стало усвідомлення правлячим середовищем матеріальної цінності лісу і звідси ставлення до лісів як до важливої складової частини феодальної власності. Як джерело торговельних прибутків, що дуже цінилося при великокнязівському дворі, постає ліс в уставі короля Сигізмунда I, даній урядникам і державцям скарбових маєтків у 1542 р.: «Теж при котором кольвек дворе нашом суть пожитки в купов, в лесы то есть: смоль, ванчосы, попелы, клепки — то зупелано на нас зоставуем»¹⁶. У жалуваній грамоті 1632 р. Сигізмунда III скарбовому писарю Філону Петру Мировицькому на Глинське і Більське городища над Ворсколю під Полтавою згідно з формуляром подібних грамот широко описуються

багатства цих земель, у тому числі бори і ліси. Але саме відносно них грамота застерігає: «Лісові товари ... без особливого дозволу нашого вироблятися не можуть»¹⁷.

З середини XVI ст. зростає увага до лісу як до матеріальної цінності й у документах про передачу права на земельну власність, а також в угодах на оренду. У дарчих на маєтки вміщуються спеціальні вказівки на форми експлуатації лісів — аж до спалення на поташ. У довгому ряді «пожитків» з дарованого маєтку знаходять місце «запусти, вироблення поташу, пущі»¹⁸. При укладенні угод на оренду подекуди спеціально зазначається заборона користування лісами: «У діброву, запусти й ліси пан Колачковський ніякого вступу не повинен мати в тих 3 роках держави своєї оренди, і хто б інший вступатися»¹⁹. Іноді у таких угодах зазначається можливість обмеженого користування лісом для торгівлі «лісовими товарами». Так, князь Ян Курцевич-Булига, віддаючи у 1598 р. Оврану Якубовичу в оренду на п'ять років села Турани, Вербне і Новоселки, дозволив «дерева с пущи наше на две комяги ... вывезти до Устилога albo до Коритницы», а також споряджати деревиною з пущі інші бузькі ком'яги, що належали Якубовичу²⁰.

З розвитком зовнішньої торгівлі «лісовими товарами» все частіше, однак, укладаються угоди на оренду лісів саме з метою їх торговельної експлуатації. А з початку XVII ст. стає нормою підписання угод на оренду лісів для випалювання поташу. Так, 30 вересня 1630 р. Адам Новаковський покликав до суду Владислава-Домініка Заславського, котрий не дозволив в орендованім лісі виробляти поташ і розгромив буди, влаштовані Новаковським²¹. Спалюються на поташ і заставлені ліси. Як вказується в одному із записів житомирської актової книги 1586 р., в овуцьких лісах, відданих у заставу дружині брацлавського хорунжого Дешковського корецькому війту Томилу Манцевичу, вироблявся поташ, що вивозився Манцевичем у Гданськ²².

На рубежі XVI — XVII ст. в експлуатацію лісових багатств України втягувалися різні прошарки пануючого класу феодалів (від магнатів до дрібної незаможної шляхти). Тому, гадаємо, звичайним явищем став перерозподіл лісових багатств між феодалами різного майнового стану і продаж лісів для вироблення «лісових товарів», зокрема й для виробництва поташу. 15 січня 1609 р. Стефан Немирич продав Левківський і Хотинівський ліси на Київщині Мартину Міховському на поташ²³. Причому до судових книг згадка про цей звичайний на той час факт потрапила лише тому, що з умовами цієї трансакції не погодився київський писар Василь Воронич, співвласник Немирича. З кінця XVI ст. на Україні виробництво поташу поступово перетворювалося на одну з найважливіших галузей феодального господарювання. Освоюючи землі на Київщині, шляхтич Глебович, наприклад, вніс у київську актову книгу запис про

те, що він «осадив на грунтах Перецьких 4 слободи ... поставив над річкою Виром млин, буду і корчму»²⁴.

Серед джерел з історії торгівлі «лісовими товарами» особливий інтерес становить актовий матеріал, що фіксує факти порушень феодального права власності на ліси. Документи відображають явища, характерні для «шляхетської вольниці»: захоплення лісів, порубки, випалювання поташу в чужих маєтках — і на Волині, і на Житомирщині, і на Київщині. Вони свідчать і про масштаби лісорозробок, і про інтенсивність торгівлі лісоматеріалами, і про природні зміни, до яких призвело спустошення лісів на величезних просторах України. У луцьких і житомирських актових книгах у 80-х роках XVI ст. і на початку XVII ст. зустрічаються згадки про масову «самовільну» порубку лісів (по «кілька тисяч дубів», «до ста тисяч пнів дубового, березового та іншого лісу», «більш як 2000 дерев», «до 2500 свіжозрубаних пнів»²⁵), частина з яких, очевидно, йшла на продаж. У грудні 1581 р., наприклад, Іван Хрінницький вивіз з діброви Габріеля Прусиновського близько 100 возів награваних лісоматеріалів²⁶.

У київських джерелах подібні дані зустрічаються з 70-х років XVI ст. Так, 24 червня 1579 р. Тетяна Вороничова звинуватила Яцька Бутовича у порубці Корчовської пуші²⁷. Однак, як і в луцьких книгах, ці факти помітно частішають з початку XVII ст., а з другого десятиріччя XVII ст. стають масовими. Причому характерною рисою судових позовів вже тоді стає визначення грошового еквівалента зазначених збитків. 11 жовтня 1619 р., наприклад, адміністрація київського Пустинно-Микільського монастиря звинуватила Андрія Пересецького у спустошенні літківських лісів і вчиненні шкоди на 1000 злотих²⁸.

Подібні масові скарги (про «спустошення лісів і дерева», «вирубування запустів», «наслання на ліси і бори», «вирубування лісів до взяття», а іноді конкретно — «про взяття 500 тартиць», «про порубку 1000 дубів») подавалися феодалами всіх рангів, у тому числі й великими, хоч останні часто виступали у цих справах як позвані, тобто відповідачі. Вирубування лісів стає невід'ємною частиною звичайних для феодального побуту України другої половини XVI — першої половини XVII ст. «наїздів» і посідає в їх розбійницькій «програмі» провідне місце. Так, 5 березня 1646 р. Увильський звинуватив Феліціана Тишкевича, що той вчинив «наїзд на маєток Червоне і порубку червонських лісів, і відбиття башти в тому ж м. Червоному, і випущення невільників, і побиття червонського вїта, і приневолення підданих до роботи на себе, і осаду хуторів на червонському ґрунті, і забрання підданих»²⁹.

Активну участь у наїздах на ліси беруть орендарі шляхетських маєтків, які особливо інтенсивно експлуатують їх. 20 січня 1633 р. у Миргороді Іван Драбович порушив справу проти миргородського орендаря Мошка Зрайловича, звинувативши останнього у порубці

лісів над річками Орель, Орчик і Сквиря у «диких полях»³⁰. Показово, що Драбович підкреслив торговельну вартість пограбованого лісу, наполягаючи на виплаті йому 3 тис. злотих відшкодування³¹. У спустошенні лісів і вирубці хащів у своїх тимчасових маєтках у с. Строков звинувачувалася посесорка Ходкевичова³².

Дані київських актових матеріалів свідчать, що з початку XVII ст. феодали активізують наступ на ліси, які «з віку» перебували у користуванні міщан. У 1619 р., звернувшись до суду, намагаються захистити свої ліси міщани Житомира³³. У 40-х роках XVII ст. овруцький староста спустошує чернігівські ліси³⁴. Шляхта вступає у церковні лісові маєтки³⁵, намагається хазайнувати навіть у лісах королівщин. «Має те староство ліси чималі, в які пани сусіди вриваються і великі шкоди чинять», — читаємо, наприклад, в люстрації Житомирського староства 1622 р.³⁶

У масі свідчень про наїзди на ліси привертають увагу факти особливо великих спустошень. Наприклад, за розпорядженням князя Владислава Домініка Заславського, у 1643 р. було вирубано й вивезено кілька десятків тисяч дерев з Троянівської пуші на р. Крута, внаслідок чого пуща перетворилася на поле³⁷. Не відомо, як використовувалася награвана деревина і чи йшла вона у продаж, проте її кількість дозволяє припустити можливість торгівлі нею. Відомо, однак, що феодали, причетні до наїздів на ліси, як правило, брали участь у торгівлі «лісовими товарами». Серед них з 70-х років XVI ст. до середини XVIII ст. на Київщині згадуються, зокрема, Вороничі, Вишневецькі, Стрибили, Фірлеї, Тиші-Биковські, Ходкевичі, Увильські³⁸.

Виразну «товарну» спрямованість мали наїзди, в яких метою пограбування був поташ. Велику кількість свідчень про подібні наїзди знаходимо в джерелах київського походження. Іноді це глухе повідомлення такого типу: «Скарга князя Януша Острозького на п. Фридриха Тишкевича про наслання на дідківські ліси і забрання попелу»³⁹. Частіше ж увага акцентується на факті зруйнування буди (спаленні або «розкиданні дощенту»), подекуди визначається вартість збитку. Пан Халецький вимагав, наприклад, від пана Чернишевича тисячу злотих за буди, спалену у 1619 р. у ржищівських лісах⁴⁰, а Данило Стрибиль визначив розмір втрат від наїзду на буди його родича Петра Стрибиля у 5 тис. злотих⁴¹.

Актовий матеріал, пов'язаний з виробництвом поташу у феодальному господарстві (для Волині й Житомирщини з 70-х років XVI ст., а для Київщини й Лівобережжя — з другого десятиліття XVII ст.), стає масовим, що дозволяє картографічно зобразити лісорозробки на величезній території України. Можна твердити, що вони велися суцільним масивом на землях України від Володимира до Миргорода і від Чернігова до Чигирина. Причому з кінця XVI ст., за даними джерел, неухильно зростала

інтенсивність експлуатації лісових багатств і густина осередків лісорозробок. Внаслідок цього вже з початку 80-х років XVI ст. у західному регіоні досліджуваної території траплялися випадки захоплення лісів з метою випалювання поташу. Як свідчить луцька актова книга 1581 р., за наказом Костянтина Острозького, наприклад, підлягала спаленню Огавчицька пуща, що належала Миколі Монвиду-Дорогостайському⁴². Скарги про вторгнення на територію чужих лісів з метою вироблення поташу потрапляли до київських судів починаючи з більш раннього часу, що можна пояснити менш щедрими у порівнянні з Волинню лісовими запасами Київщини (наприклад, спалення пущі Лісовщини Сингаївських у 1571 р. і Голубіївського лісу Солтанів у 1578 р.⁴³).

З початку XVII ст. випадки спустошення чужих лісів на Київщині значно частішають⁴⁴, що відповідає розширенню торгівлі «лісовими товарами».

Факти порушення феодальної власності на ліси яскраво свідчать про варварський характер експлуатації природних багатств України в досліджуваний період. Матеріали показують, що ліси нищилися аж до зони «дикого поля». Оцінюючи значення наведених даних, слід мати на увазі, що це лише надводна частина айсберга, оскільки легально ліси нищилися для продажу за кордон у незрівнянно ширшому масштабі. Окремі сумарні цифри вивозу з України «лісових товарів» виводяться з митних книг, що збереглися, на жаль, у фрагментах. За даними берестейської митної книги 1688 р., лише за один місяць з 14 квітня по 13 травня було вивезено з українських земель, переважно з Волині, 1213 лаштів поташу⁴⁵. За даними ж відомого дослідника економіки Речі Посполитої Р. Рибарського, з усієї її території у той час експортувалося щорічно 5 – 10 тис. лаштів⁴⁶.

Значні кількості поташу ввозилися, крім того, по Дніпру через Білорусію, зокрема Могильов, до Риги, яка з кінця XVI ст. стала суперницею Гданська у вивозі «лісових товарів»⁴⁷. Найбільшими експортерами на цьому напрямку були магнати Вишневецькі, що послуговувалися у торгівлі цілим флотом ком'яг. Староста канівський і черкаський Костянтин Вишневецький у 30-ті роки XVII ст. відправляв поташ на зовнішній ринок навіть з лісостепової придніпровської зони, де були розташовані його маєтки, по сотні бочок за один рейс⁴⁸.

Велику активність у лісорозробках на Придніпров'ї виявила церква. Кілька буд в околицях с. Прохорів належали Переяславському єзуїтському колегіуму⁴⁹. Києво-Печерський монастир вів виробництво поташу у доглядівських маєтках⁵⁰. У той же час ченці якогось київського монастиря, очевидно, Печерського або Микільського, який теж згадується в джерелах як власник великих лісів⁵¹, захопили й привласнили буду, що належала Канівському ста-

росту⁵². Поташним промислом займалися у 30-х роках XVII ст. ченці Овруцького монастиря⁵³.

Продовжувалося спалення лісу на поташ і у державних маєтках Подніпров'я, в Овруцькому, Канівському, Корсунському і Білоцерківському староствах⁵⁴. Люстрації королівських маєтків, як правило, вказують суму «провенту» — грошового прибутку від торгівлі «лісовими товарами», що було метою існування цих господарств. Їхні лісові багатства експлуатувалися всіма доступними засобами: з північних овруцьких лісів вивозився не лише поташ, а й деревина, а з південних — білоцерківських, канівських, корсунських — тільки поташ, оскільки ці ліси не могли постачати високоякісну, відповідну до гданських і ризьких стандартів деревину. Внаслідок цього ліси південної лісостепової зони зазнали найвідчутніших збитків: «Є в тому старостві поташна буда, в якій поташ може вироблятися кілька років. За виробленнями вже досить перебраного лісу вона має бути знесена», — читаємо в канівській люстрації 1622 р.⁵⁵.

Досліджений матеріал свідчить, що у зв'язку із зовнішньою торгівлею «лісовими товарами» ліси України швидкими темпами нищилися майже на всій її території — від Волині до Лівобережжя. Крім того, в умовах піднесення зернового господарства, також пов'язаного з торгівлею, ліси знищувалися й для розчищення площ під рілля, про що за першу половину XVII ст. існують дані навіть для Подніпров'я, а не лише для землеробської Волині⁵⁶. Гадаємо, що розбійницькі напади на чужу лісову власність свідчили також і про виникнення вже у першій половині XVII ст. певного дефіциту ресурсів у лісовому господарстві.

Маючи на увазі долю лісів Речі Посполитої, що, перероблені, щедро продавалися в Європу запозятливими шляхетськими купцями, відомий польський поет Ян Кохановський писав:

«Де погляну — там рубають або бук до гуги,
Або сосну на смолу, або дуб до шкути», —

внаслідок чого ліси було спустошено так, що навіть бог Сатир,
вигнаний з найгустіших хащ, мусив

«Шукать собі на старості іншого мешкання,
Де б у людях не було такого старання
Про мізерні ті гроші»⁵⁷.

Ці вірші Кохановського цілком стосуються й України XVI — XVII ст. Залишається сподіватись, що ніколи не збудеться сумне пророцтво давнього поета: «Отож, скоро й дров не знайдуть хату обігріти»⁵⁸.

¹ Доби́рку публікацій див.: *Торговля на Україні в XIV — середині XVII ст.*: Зб. документів. — К., 1990. — Док. № 2, 4 — 7.

² *Rutkowski J.* Zagys gospogarczych dziejow Polski w czasach przedrozbiorowych. — Poznan, 1923. — S. 84 — 86; *Rybarski R.* Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu. — Warszawa, 1958. — Т. 1. — S. 49.

³ *Malowist M.* Podstawy gospodarcze przywrocenie jednocisci panstwowej Pomorza Gdanzkiego z Polska w XV wieku // *Przegląd historyczny.* — 1954. — Т. 45, z. 2/3. — S. 150.

⁴ *Zrodla dziejowe / Jablonowski A.* — Warszawa, 1877. — Т. 6. — S. 151.

⁵ *Korzon T.* Historia handlu w zagysie. — Warszawa, 1914. — S. 96.

⁶ *Архив Юго-Западной России*, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. — Киев, 1890. — Ч. 7, т. 2. — С. 317, 351 — 352. — (Далі: Архив ЮЗР).

⁷ *Там же.* — С. 351. На лашт рахувалося 12 бочок, близько 2 т поташу.

⁸ *Там же.* — С. 317.

⁹ *Zródla dziejowe / Jablonowski A.* — Warszawa, 1877. — Т. 5. — S. 119.

¹⁰ *Акты*, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. — Спб., 1848. — Т. 2. — 184. — (Далі: Акты ЗР).

¹¹ *Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского / М. Оболенский, И. Данилович.* — М., 1843. — Кн. 1: (1545 — 1572). — С. 36 — 39.

¹² *Акты Западной России* — Спб., 1848. — Т. 3. — С. 29, 54.

¹³ *Временник Московского общества истории и древностей российских.* — М., 1855. — Кн. 23. — Разд. 2. — С. 28 — 29.

¹⁴ *Архив ЮЗР.* — Ч. 7, т. 2. — С. 317; *Zrodla dziejowe.* — Т. 5. — S. 120.

¹⁵ *ЦДАУРСР*, ф. 25, спр. 8, арк. 19; спр. 16, арк. 15, 15 зв.; спр. 25, арк. 243; ф. 11, спр. 2, арк. 35 зв.; спр. 8, арк. 148; *ЦНБ*, 1 — 4104, арк. 53, № 690; арк. 130 зв., № 1517; *Архив ЮЗР.* — Киев, 1911. — Ч. 8, т. 6. — С. 411 — 412.

¹⁶ *Архив ЮЗР.* — Киев, 1876. — Ч. 6, т. 1. — С. 14.

¹⁷ *Там же.* — С. 487.

¹⁸ *Там же.* — Киев, 1886. — Ч. 7, т. 1. — С. 422.

¹⁹ *Там же.* — Ч. 6, т. 1. — С. 481.

²⁰ *Там же.* — С. 268.

²¹ *ЦДАУРСР*, ф. 11, спр. 8, арк. 787 зв. — 788, Житомирська актова кн. 1630 р.

²² *Там же*, спр. 1, арк. 210 — 213 зв.

²³ *Там же*, спр. 5, арк. 27 зв. — 28.

²⁴ *ЦНБ*, 1 — 4104, арк. 179, № 2234; 1643 р.

²⁵ *ЦДАУРСР*, ф. 25, спр. 25, арк. 396; ф. 11, спр. 6, арк. 160, 161, 226, зв., 227.

²⁶ *Там же*, ф. 25, спр. 25, арк. 396.

²⁷ *ЦНБ*, 1 — 4104, арк. 264 зв., № 3575.

²⁸ *Там же*, арк. 307 зв., № 4113.

²⁹ *Там же*, арк. 145, № 1668.

³⁰ *Там же*, арк. 31, № 435.

³¹ *Там же*, арк. 35 зв., № 494.

³² *Там же*, арк. 55, № 705.

³³ *Там же*, арк. 315, № 4213.

³⁴ *Там же*, арк. 366 зв., № 715.

³⁵ *Там же*, арк. 307 зв., № 4113.

³⁶ *Архив ЮЗР.* — Ч. 7, т. 1. — С. 332; Див. також: *ЦНБ*, 1 — 4104, арк. 46, № 621.

³⁷ *ЦДАУРСР*, ф. 11, спр. 10, арк. 108 зв.

³⁸ *ЦНБ*, 1 — 4104, арк. 264 зв., № 3575; арк. 256, № 3428; арк. 348 зв., № 362; арк. 350 зв., № 393; арк. 364, № 670; арк. 74 зв., № 914; арк. 30, № 425; арк. 40 зв., № 556; арк. 49 зв., № 657; арк. 35, № 703, 705; арк. № 1668.

³⁹ *Там же*, арк. 340 зв., № 218. Див. також: 42 зв., № 579; арк. 46, № 620; арк. 51, № 672; арк. 313, № 4147; арк. 390, № 602.

⁴⁰ *Там же*, арк. 296 зв., № 3948.

⁴¹ *Там же*, арк. 312 зв., № 4172.

⁴² *ЦДАУРСР*, ф. 25, спр. 45, арк. 243 — 244 зв.

⁴³ *ЦНБ*, 1 — 4104, арк. 243, № 3195; арк. 250 зв., № 3330.

⁴⁴ *Там же*, арк. 281, № 3827; арк. 312 зв., № 4172; арк. 313, № 4177, 4178; арк. 348, № 358; арк. 360 зв., № 596; арк. 130 зв., № 1517.

⁴⁵ *Археологический сборник документов*, относящихся к истории Северо-Западной Руси. — Вильно, 1867. — Т. 4. — С. 260 — 289.

⁴⁶ *Rybarski R.* Op. cit. — S. 247.

⁴⁷ *ЦНБ*, 1 — 4104, арк. 379, № 946; *Rybarski R.* Op. cit. — S. 51; *Historia Polski.* — Т. 1, cz. 2. — S. 462 — 464.

⁴⁸ *ЦНБ*, 1 — 4104, арк. 53, № 690.

⁴⁹ *Zrodla dziejowe.* — Т. 5. — S. 220.

⁵⁰ *ЦНБ*, 1 — 4104, арк. 40, № 551; 1633 р.

⁵¹ *Там же*, арк. 307 зв., № 4113.

⁵² *Zrodla dziejowe.* — Т. 5. — S. 218.

⁵³ *ЦНБ*, 1 — 4104, арк. 40, № 551.

⁵⁴ *Zrodla dziejowe.* — Т. 5. — S. 119 — 120, 131 — 132, 133, 136, 137.

⁵⁵ *Ibidem.* — S. 131.

⁵⁶ *ЦНБ*, 1 — 4104, арк. 51, № 670.

⁵⁷ *Kocbanowski J.* Satyr. Zgoda. Muza // Biblioteka szkolna. — В. d. — N 23. — S. 9.

⁵⁸ *Ibidem.*

Одержано 12.10.1989 р.

Автор статті на основі історических джерел досліджує торгівлю лесом в XVI — XVII вв.

С. І. Васюта

ЛІСОКОРИСТУВАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТАХ: ЕТАПИ, ТЕНДЕНЦІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

Автор наголошує, що тільки оптимізація лісокористування, формування нового екологічно орієнтованого господарського механізму в країні приведе до зміни соціоecологічної функції лісів Українських Карпат.

Карпатський регіон — територія Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької областей — здавна привертає увагу численних дослідників, любителів незайманої краси лісів і гір, майстрів пензля й художнього слова. Багатим і різноманітним є і його природно-ресурсний потенціал. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною у складі Союзу РСР, проведення тут індустріалізації та інших перших соціалістичних перетворень у повоєнні роки відіграли велику політичну і соціально-економічну роль у його розвитку.

Найважливішим природним багатством Українських Карпат є ліси. Вони становлять 14,9 % площі та 32,4 % запасів деревини УРСР, займають у цілому 40,2 % території регіону. Тут ростуть найбільш продуктивні в Європі смерекові, ялицеві й букові ліси, зосереджена майже половина видів рослин республіки, багата фауна. Рослинний покрив Українських Карпат має велике ґрунтозахисне, водорегулю-

© С. І. Васюта, 1991

юче та кліматорегулююче значення. На їх територію випадає близько 33 млрд кубометрів опадів на рік¹. Ведучою та традиційною галуззю є лісова й деревообробна промисловість.

Аналіз тенденцій лісокористування у регіоні Українських Карпат свідчить про наявність у ньому якісно різних етапів, соціально-економічні основи яких формувались протягом тривалих історичних періодів. Вони мають загальне значення для будь-якого лісового регіону країни, не збігаючись у часі й темпах. Їх ретроспективне дослідження сприяє осмисленню не тільки історії та сьогодення, але і перспективних тенденцій лісокористування в Карпатах.

У досоціалістичний період сировинна база лісової промисловості регіону була значно виснажена. Наприклад, на Буковині за 1847 — 1929 рр. лісистість зменшилась з 43,4 до 24,6 %. За цей період тут було вирубано 150 тис. га насаджень, а посаджено лише 1,0 тис. га лісокультур. За 17 років (1919 — 1936 рр.) інтенсивної експлуатації лісів Закарпаття їх площа скоротилася на 180 тис. га². На території західних областей України хазяйнували польські, румунські та угорські лісопромисловці. Так, у колишньому Станіславському воєводстві в руках приватних власників напередодні возз'єднання перебувало 385 тис. га лісів, або 59,6 % загальної лісової площі³. Ліси Карпат підпадали під посилені вирубки, особливо смерекові насадження, які давали лісопромисловцям високі прибутки. На території західних областей УРСР за період 1923 — 1938 рр. лісова площа зменшилась на 60 тис. га. У гірські райони шаблонно переносились методи рівнинного лісокористування, що не забезпечували розширеного відтворення лісових багатств Українських Карпат⁴.

Хижацьке знищення карпатських лісів продовжувалось і в роки німецько-фашистської окупації цих земель. У цей важкий для країни час лихоліття лісовому господарству й лісовій промисловості краю було завдано колосальної економічної та екологічної шкоди.

Труднощі відбудови народного господарства у повоєнні роки зумовили значну потребу у деревині, джерелом якої, в основному, стали ліси регіону. В результаті інтенсифікації розробок лісосировинних ресурсів Карпат, які компенсували нестачу багатьох необхідних матеріалів, народне господарство України за період 1944 — 1953 рр. одержало 150 млн кубометрів деревини. За ці роки обсяг лісозаготівель у Закарпатській, Івано-Франківській та Львівській областях досяг 70,1 млн кубометрів, що склало 46,8 % потреб у деревині по республіці⁵. Недосконалою була і технологія відновлення лісів. Невраховання особливостей монокультурного лісівництва у Карпатах призвело до появи масових вітровалів, від яких лише за 1957 — 1964 рр. загинуло понад 20 млн кубометрів хвойних лісів на площі близько 520 тис. га⁶.

Поліпшення процесу лісокористування ускладнювалось і недосконалою структурою його організації, відсутністю у Карпатському

лісі єдиного дбайливого господаря. Наприклад, у середині 1950-х років у лісах Івано-Франківської області крім лісгоспів та ліспромгоспів, що займалися відповідно питаннями відновлення та заготівлі деревини, діяло 165 різних лісозаготівельних організацій, підпорядкованих 42 союзним і республіканським міністерствам і відомствам⁷. Вони не несли відповідальності за стан лісів після закінчення в них робіт, у результаті яких, за підрахунками дослідників, на кожній лісосіці, не беручи до уваги відходів, залишалось на гниття понад 10 — 15 % заготовленої високоякісної деревини⁸. А лісгоспи, не маючи достатньої кількості техніки й кадрів, не могли справитися після цього з лісовідновленням на величезних площах. Лісове господарство, лісозаготівельна та лісопереробна галузі розвивалися порізно. Така організаційна форма лісокористування в Українських Карпатах була частково історично виправданою, зумовлювалась масштабами і темпами післявоєнного відновлення, що призвело ліси регіону в кінці 1950-х років до вкрай незадовільного стану, порушень вікової та породної структур, значних площ вітровалів, масових осередків короїдів тощо.

Таким чином, у період другої половини 1940 — кінця 1950-х років лісокористування в Українських Карпатах характеризується екстенсивним, нераціональним підходом до використання деревини, високими темпами зростання обсягів лісозаготівель, що значно перевищували науково обґрунтовані розміри, в найбільш доступних лісових масивах при неефективній структурі виробництва. Такий стан лісокористування в Карпатах був зумовлений необхідністю повоєнної відбудови народного господарства.

Загострення протиріч між постійно зростаючими потребами народного господарства у лісосировинних ресурсах та можливостями їх задоволення, з одного боку, й методами впливу на природу — з другого, зумовило необхідність зміни форм і характеру лісокористування у Карпатському регіоні та означало початок якісно нового, другого етапу в розвитку лісової індустрії краю — кінець 1950 — середина 1980-х років. У цей період спостерігався поступовий перехід до більш раціонального характеру використання всіх видів лісосировинних ресурсів, намагання трудових колективів досягти високих кінцевих результатів при відносній стабілізації, а потім і значному скороченні обсягів лісозаготівель. Водночас у цей період проявилися і застійні явища, загальні для народного господарства країни.

У кінці 1959 р. ініціативою ЦК Компартії України та Ради Міністрів республіки на території Закарпатської, Івано-Франківської та Чернівецької областей було проведено «Карпатський експеримент»: вперше в країні утворилися комплексні лісові підприємства — лісокомбінати Міністерства лісової й деревообробної промисловості УРСР, що об'єднали весь технологічний процес, починаючи з посадки лісу і закінчуючи його глибокою переробкою⁹.

Перед їх колективами постало питання приділити особливу увагу відтворенню лісових багатств Карпат і на основі випереджаючого розвитку комплексної глибокої переробки деревини забезпечити зростання випуску промислової продукції при значному скороченні обсягу лісозаготівель. Науково обгрунтоване поєднання лісогоподарської, лісозаготівельної та деревообробної галузей виробництва у єдиному лісопромислому комплексі створило організаційно-економічні передумови для більш раціонального використання і розширеного відтворення лісосировинних ресурсів Українських Карпат на основі розвитку трудової ініціативи й творчої активності трудящих.

Колективи лісокомбінатів розпочали свою діяльність перш за все із створення технічних основ комплексного використання лісових ресурсів. Вже на початку 1960-х років у розвитку лісової та деревообробної промисловості Карпатського регіону сталися зрушення. Були впроваджені досконалі, високопродуктивні види техніки, створювалися потужності по виробництву прогресивних деревних матеріалів, утилізації та використанню відходів для виготовлення промислової продукції та товарів народного споживання. На лісозаготівлях електричні пили, у більшості іноземного виробництва, були замінені вітчизняними легкими бензомоторними пилами «Дружба». Більш пристосованими до умов гірських карпатських лісів виявилися дизельні трактори. Виробничники високо оцінили переваги систем повітряного трелювання заготовленої деревини. Наприклад, якщо в 1960 р. у лісокомбінатах Івано-Франківської області працювало 68 повітряно-трелювальних систем, то вже у 1962 р. їх нараховувалося 104¹⁰. У лісокомбінатах Закарпаття в 1960 р. такими установками було спущено 1066 тис. кубометрів заготовленої деревини, в тому числі 56,4 % її загального обсягу — найбільш досконалими на той час системами ВТУ-3¹¹. Починаючи з 1961 р. з метою уникнення вітровалів у Карпатах лісозаготівельники почали застосовувати прогресивні поступово-вибіркові рубки лісу, що сприяло його природному відтворенню та збереженню біологічних властивостей захисту від постійно зростаючого антропогенного впливу. З весни 1962 р. лісівники почали створювати змішані лісонасадження, які є нині окрасою гірських лісів Українських Карпат.

Важливою складовою діяльності колективів лісокомбінатів регіону у цей період було створення та впровадження різних видів ресурсозберігаючої техніки і технології, прогресивних економічних матеріалів, зменшення витрат високоякісної деревини за рахунок розширення використання відходів. На Закарпатті в 1964—1965 рр. у цьому напрямку працювало 205 творчих комплексних бригад, які впровадили 646 робіт і окремих пропозицій¹². Питання раціонального використання деревини перебувало, наприклад, постійно в центрі уваги колективу раціоналізаторів Хустського меб-

левого комбінату. Громадське конструкторське бюро, 15 комплексних творчих бригад наполегливо займалися пошуком резервів удосконалення технології виготовлення меблів за рахунок комплексного використання лісосировинних ресурсів¹³.

Поряд з механічною обробкою деревини значна увага приділялась комплексній хіміко-механічній та хімічній переробці, зокрема, розвитку першого соціалістичного підприємства післявоєнного Закарпаття — Рахівської картонної фабрики, Велико-Бичківського, Перечинського, Свалявського лісохімічних комбінатів. У роки семирічки трудівники Берегометського лісокомбінату на Буковині вперше в республіці створили цех по виробництву хвойно-вітамінного борошна¹⁴. Колектив Перечинського лісохімічного заводу на Закарпатті у ці роки ввів до ладу другу в країні реторту безперервної дії по перевуглюванню деревини з автоматичним управлінням всім технологічним процесом¹⁵. У наступні роки трудівники галузі посилили увагу до використання місцевих лісових ресурсів, їх більш поглибленої комплексної переробки на основі технічного переоснащення виробництва. Вагоме значення у цьому зв'язку мали практичні результати проведених у цей період Всесоюзних і республіканських оглядів, конкурсів, місячників по впровадженню засобів механізації та автоматизації, досягнень науки й техніки у лісопромислому виробництві, економії деревних ресурсів у народному господарстві. Так, у 1966 р. під час Всесоюзного огляду виконання планів науково-дослідних робіт та впровадження досягнень науки й техніки у народне господарство в організації республіканського науково-технічного товариства лісової промисловості та лісового господарства за станом на 1 січня 1967 р. надійшло 4170 пропозицій технічного переоснащення лісопромислового виробництва та лісокультурних робіт, економічна ефективність яких становила 1982,4 тис. карбованців¹⁶. Зокрема, у колективах галузевих підприємств Івано-Франківської області в цей період діяло 40 творчих комплексних бригад, 14 громадських конструкторських бюро, 31 бюро і група економічного аналізу, 20 бюро технічної інформації та інші громадські науково-технічні об'єднання, які впровадили 328 робіт та окремих пропозицій по технічному переоснащенню лісопромислового виробництва. Запропонований у колективі лісокомбінату «Осмолода» спосіб механізованого сортування короткомірних сортиментів на нижніх складах був рекомендований до впровадження в усіх лісгоспзагах Мінлісгоспу України¹⁷. Діяльність громадських творчих об'єднань на виробництві, хоча і не вирішувала всіх назрілих проблем, однак реально сприяла технічному оновленню та піднесенню ефективності комплексного використання лісосировинних ресурсів.

У справі розв'язання актуальних проблем соціалістичного лісокористування в регіоні Українських Карпат поширювалися творчі стосунки виробничників і науковців. Починаючи з восьмої

п'ятирічки такі контакти міцніють, на лісокомбінатах регіону складають договори про їх науково-технічну співдружність. Започаткували цей процес трудівники об'єднання «Закарпатліс». Вони спільно з кафедрою автоматизації виробничих процесів Львівського лісотехнічного інституту виступили з ініціативою, яку в жовтні 1968 р. схвалило бюро Закарпатського обкому Компартії України. Науковці зобов'язалися на громадських засадах здійснювати дослідження, спрямовані на піднесення рівня механізації та автоматизації технологічних процесів, скорочення витрат сировини, а колективи підприємств об'єднання — своєчасно виготовляти згідно з проектною документацією відповідне устаткування та впроваджувати його на виробництві. Ефективність передбачених договором заходів складала більш як 400 тис. карбованців. Вже у серпні 1968 р. згідно з ним колектив Рахівського лісокомбінату впровадив розбірник стовбурів «Трембіта», а колектив Ужгородського фанерно-меблевого комбінату — нову технологію прискореного фотохімічного сушіння поліефірної поверхні меблів¹⁸. Розширення творчих контактів виробників і науковців сприяло поповненню лісової індустрії регіону ресурсозберігаючою технікою й технологією, вирішенню актуальних еколого-економічних проблем розвитку Карпатського лісопромислового комплексу.

Важливим аспектом дальшого вдосконалення лісокористування у регіоні було залучення максимально можливої кількості лісосічних відходів до технологічного процесу, забезпечення їх комплексної переробки безпосередньо на місці або вивезення на спеціалізовані підприємства, створення для цього необхідного устаткування. У 1965 р. в об'єднанні «Прикарпатліс» вперше у республіці починає розвиватися виробництво технологічної щепи¹⁹. А в 1969 р. колективом Ворохтянського лісокомбінату вперше на Україні сконструйована і створена пересувна рубильна установка «Карпати» для одержання технологічної щепи з лісосічних відходів²⁰. Розширення випуску технологічної щепи на підприємствах об'єднання «Прикарпатліс» дало можливість заощадити їм тільки за роки восьмої п'ятирічки не менш як 190 тис. кубометрів високоякісної деревини²¹. Значному скороченню промислових рубок у регіоні Українських Карпат сприяло введення у дію та скорочення строків освоєння промислових потужностей по випуску прогресивних деревних матеріалів з відходів. Так, трудівники Свалявського лісокомбінату ім. 50-річчя Великого Жовтня першими в країні освоїли проектну потужність цеху деревностружкових плит на вітчизняному устаткуванні²², а в 1967 р. її перекрыли²³. У процес піднесення технічного рівня комплексного використання лісосировинних ресурсів та відходів вагомий внесок зробили і трудівники Рожнятівського лісокомбінату. В 1968 р. вони достроково ввели та освоїли новий цех деревностружкових плит²⁴. У квітні 1975 р. дав першу продукцію найбільший у республіці завод по виробництву деревностружкових

плит, який було споруджено силами колективу Надвірнянського лісокомбінату²⁵. Піднесення трудової активності робітників, розвиток соціалістичного змагання дозволили на тринадцять місяців раніше строку освоїти його проектну потужність. Творча бригада раціоналізаторів заводу запропонувала закріплювати витяжну систему стружкових верстатів, що дозволило повторно залучити до технологічного процесу більш як 4 тис. кубометрів деревного пилу та стружки. По суті, на цьому підприємстві вперше у галузі практично створено маловідходне виробництво²⁶. У роки десятої п'ятирічки цей колектив повністю перейшов на випуск плит пониженої товщини, що дало змогу щорічно економити не менше 7,8 тис. кубометрів деревини, або десятки гектарів незрубаних лісів²⁷. У ці роки було введено до експлуатації також і завод деревноволокнистих плит на Вигодському лісокомбінаті, суттєво реконструйовано Брошнівський завод деревностружкових плит тощо. Лише нарощування промислових потужностей по випуску деревних плит з лісосировинних відходів дозволило колективу об'єднання «Прикарпатліс» щороку заощаджувати народному господарству 840 тис. кубометрів високоякісної ділової деревини²⁸. Більшість підприємств об'єднання «Прикарпатліс» за роки десятої п'ятирічки впровадила маловідходні технології, що дало змогу лише за цей період використати 2,5 млн кубометрів деревних відходів та зекономити 1,3 млн кубометрів ділової деревини. На 12 % зменшилися питомі норми витрат лісоматеріалів за рахунок впровадження процесу зрощування короткомірних деталей, використання прогресивних матеріалів і конструкцій, деревних плит пониженої товщини тощо²⁹.

У серпні 1980 р. ЦК КПРС схвалив досвід роботи об'єднання «Прикарпатліс» по раціональному використанню місцевих лісосировинних ресурсів³⁰. За період 1959 — 1981 рр. колектив об'єднання «Прикарпатліс» збільшив виробництво промислової продукції у 3,5 рази при скороченні обсягу лісозаготівель в 5,5 рази. За ці роки запаси лісу в Івано-Франківській області зросли більш як на 30 %, а його середньорічний приріст досяг 5,1 кубометра на гектар. Це найвищий у країні показник³¹. Бережливе ставлення до природних ресурсів краю притаманне і діяльності колективу об'єднання «Закарпатліс». Ліси Закарпатської області займають майже 700 тис. га, що становить 36 % площі та близько 55 % загальних запасів лісових ресурсів Українських Карпат. Тому дуже важливо їх зберегти, раціонально використовувати й відтворити. За 1961 — 1988 рр. колектив об'єднання скоротив об'єм рубок головного користування у 3 рази, а випуск товарної продукції збільшив майже втриє. По продуктивності та породному складу ліси Закарпаття нині є найбільш цінними не тільки у республіці, але й у країні³². Створення та розвиток у регіоні Українських Карпат виробництв по випуску прогресивних деревних матеріалів, застосування технології глибокої комплексної переробки лісових ресурсів сприяли докорінному

поліпшенню використання всіх видів місцевої сировини та відходів, забезпеченню зростаючого випуску промислової продукції при одночасному скороченні тут обсягів лісозаготівель.

Значне місце в структурі соціалістичного лісокористування в Українських Карпатах зайняв розвиток лісового господарства, впровадження інтенсивних методів вирощування лісів на сучасній агроіндустріальній основі. При цьому особлива увага приділялась реконструкції малоцінних молодняків, перетворенню їх у високопродуктивні насадження. Чільне місце в діяльності лісокомбінатів регіону займали питання створення швидкоростучих і технічно цінних лісових культур, організації постійної лісонасінневої бази на селекційній основі. Цілеспрямована робота трудівників об'єднань «Прикарпатліс», «Закарпатліс» та «Чернівецьліс» по розвитку лісівництва на сучасному агроіндустріальному рівні дозволила посадити в період 1960 — 1981 рр. у гірських умовах Українських Карпат 230 тис. га лісокультур, більш як 8 тис. га лісів на кам'янистих гірських схилах, які довгий час вважалися «мертвими», реконструювати близько 23 тис. га малоцінних та непродуктивних насаджень³³.

Трудівники лісокомбінатів регіону у цей період створили охоронні та кормові умови лісовій фауні, підвищили її мисливський потенціал, зокрема зросла кількість оленів, козуль, кабанів, фазанів та іншої лісової дичини. Наприклад, колективи господарств «Буковинське» і «Зубровицьке» успішно займалися акліматизацією в Карпатах вимираючих патріархів лісу — зубрів, яких було завезено сюди з Окського заповідника та Біловезької пуші³⁴.

Одним із суттєвих аспектів соціалістичного лісокористування у регіоні було поліпшення використання недеревних продуктів Карпатських лісів як значного резерву збільшення виробництва ряду продовольчих товарів. Їх використанням у промислових масштабах колективи лісокомбінатів регіону почали займатися з кінця 60-х років³⁵. Наприклад, у роки одинадцятої п'ятирічки на Прикарпатті з одного гектара лісів одержували 10 ц сіна, 60 кг малини, 150 кг чорниць та інших ягід, 20 кг грибів, 16 кг лікарських рослин, 100 л березового соку та ін.³⁶ Більша частина зібраної продукції перероблялася силами самих лісокомбінатів у створених ними спеціалізованих цехах. Випуск плодоовочевих консервів тут порівняно з дев'ятою п'ятирічкою зріс у 2,5 рази й досяг близько 30 найменувань³⁷. Трудові колективи комплексних лісових підприємств регіону Українських Карпат і надалі вносять суттєвий вклад у виробництво цих видів необхідної населенню продовольчої продукції.

Здобутки трудівників зеленої ниви Українських Карпат були високо оцінені на Всесоюзній нараді з питань поліпшення роботи лісозаготівельної промисловості, що відбулась у ЦК КПРС у лютому 1982 р. Була підкреслена, зокрема, необхідність широкого впрова-

ження досвіду колективу об'єднання «Прикарпатліс» по комплексному, маловідходному й безвідходному використанню всіх видів лісових ресурсів³⁸. У 1981 р. промислове використання деревини тут становило 94 %, а у передових колективах — 96 %³⁹. Трудівники об'єднання «Прикарпатліс» стали ініціаторами соціалістичного змагання в республіці під девізом «Одинадцятій п'ятирічці — безвідходне виробництво»⁴⁰. На базі цього об'єднання було проведено Всесоюзний семінар і засідання Ради уповноважених країн — членів РЕВ і СФРЮ по проблемі «Комплексне використання деревної сировини»⁴¹. У постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 9 серпня 1984 р. «Про поліпшення використання лісосировинних ресурсів» була зосереджена увага на необхідності дальшого піднесення ефективності розвитку соціалістичного лісокористування, доцільності розширення мережі комплексних лісових підприємств, які поєднують у своїй діяльності функції використання, охорони й відтворення лісових ресурсів⁴². Виробничі лісозаготівельні об'єднання «Прикарпатліс» і «Закарпатліс», як кращі в СРСР, закріплені шефами створюваних нині комплексних підприємств в об'єднаннях «Карелліспром», «Ленліс», «Новгородліс», «Пермліспром», «Свердліспром», «Томліспром» та «Іркутськліспром»⁴³.

Таким чином, аналіз другого етапу розвитку соціалістичного лісокористування в Українських Карпатах, що охоплює кінець 1950 — середину 1980-х років, свідчить про те, що його характерною рисою став випереджаючий розвиток глибокої комплексної переробки всіх видів місцевих лісосировинних ресурсів на основі економічної інтеграції всіх видів виробництва лісового комплексу, поступового підпорядкування лісоексплуатаційних інтересів завданням розширеного відтворення лісових багатств краю.

Створений протягом тривалого історичного періоду відповідний техніко-економічний потенціал та зазначені вище принципові зміни, які відбулися в результаті його функціонування у цей період, дозволяють зробити висновок, що у середині 1980-х років в історії соціалістичного лісокористування в Українських Карпатах починається принципово новий, третій етап його розвитку з характерним для нього переходом до постійного (невиснажливого) лісокористування на основі перебудови та створення в регіоні регіонального, маловідходного й безвідходного екологізованого галузевого виробництва.

Разом з тим в останні десятиріччя на стан лісів та характер їх використання в регіоні Українських Карпат вплинули надмірне нагнітання індустріального потенціалу та його екстенсивний розвиток без поглибленого наукового аналізу та врахування реальних еколого-економічних можливостей західних областей республіки. У 1988 р. питома вага промислової продукції Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської та Чернівецької областей

перевищила 10 % загальнореспубліканського обсягу, а частка машинобудування в структурі промисловості цього регіону досягла 30 %⁴⁴. Особливо перевантажена промисловістю Львівщина, де її в 2,5 рази більше, ніж в середньому по республіці⁴⁵. В результаті поступового зростання народногосподарських диспропорцій значно погіршилась і загальна екологічна ситуація у Карпатському регіоні. Посилення антропогенного впливу на ліси зумовлено як глобальними факторами, так і вкрай недостатньою природоохоронною роботою багатьох колективів підприємств регіону, зокрема його ведучих галузей — приладо- й машинобудівної, хімічної, будівельних матеріалів, промисловості по видобутку та переробці нафти та газу, калійних, сірчаних і деяких інших видів місцевих корисних копалин. Значні промислово-транспортні забруднення вже сьогодні фактично призвели до деградації соціоecологічного середовища ряду індустріальних міст та районів регіону, досить несприятливі для здоров'я населення, а в окремих випадках, на думку вчених, вже критичні й відчуваються далеко за їх межами⁴⁶. Це зумовлює зростання потреби людей у екологічно здоровому середовищі, розширенні можливостей рекреації в лісах поблизу міст та в Карпатах. Технологічна недосконалість накопиченого у регіоні промислового потенціалу, вирубка лісів, нераціональне впровадження у сільське господарство меліорації та хімізації, недостатня кількість спеціалізованої техніки, максимально пристосованої до ведення землеробства в передгірних та гірських умовах, інтенсивна ерозія ґрунтів та ряд інших факторів зумовили загальне погіршення екології Карпат, зменшення лісистості в цілому майже вдвоє, продуктивності рослинного покриву — на 25 — 30 %, запасів рослинної маси — в 4 — 5 разів і водночас збільшення в 2,8 рази поверхневого стоку, який нині тут досягає 5 млрд кубометрів на рік, трансформації, переважно в колгоспних лісах, значних площ високопродуктивних гірських лісонасаджень у сільськогосподарські угіддя — луки, ріллю, рідколісся і чагари, призвели до значних збитків від повеней та селів і в результаті цього безповоротної втрати загалом територією Українських Карпат 3,5 % сонячної енергії щорічно, значного зменшення випаровування та інших регіональних кліматичних змін⁴⁷. Щоб це не закінчилось природним зубожінням гір та передгірних районів, соціоecологічний імператив обумовлює нині необхідність розробки та реалізації принципово нової концепції народногосподарського розвитку краю на основі визнання об'єктивних, науково обґрунтованих перспектив і пріоритетів створення збалансованого територіального еколого-економічного комплексу в регіоні Українських Карпат, визначення тут загальних і специфічних рис структурної та інвестиційної політики, виходячи з курсу на перебудову суспільного виробництва.

Елементи нового підходу до розвитку краю в умовах перебудови вже починають формуватися. Зокрема, оптимізація

лісокористування та розширення мережі заповідних територій у регіоні Українських Карпат нині великою мірою залежать від раціонального розміщення продуктивних сил, орієнтації на невеликі, екологічно чисті підприємства. У зв'язку з цим Львівський обком Компартії України у 1987 р. прийняв рішення про припинення нового промислового будівництва у Львові та значне обмеження його в області⁴⁸. В 1988 р. завдяки принциповій позиції обласних органів було відмовлено різним міністерствам і відомствам у розширенні 20 львівських промислових підприємств⁴⁹, зокрема у розширенні потужностей заводу технічного вуглецю в Дашаві та у будівництві підприємства по виробництву капролактаму в Яворівському районі. В 1989 р. на території Львівщини вперше в країні проводився експеримент по введенню плати за природо-користування та забруднення оточуючого середовища, значно зросли санкції до підприємств та громадян, які порушують діюче законодавство⁵⁰. З відратувань підприємств-забруднювачів необхідно створити фонд охорони навколишнього середовища регіону. З 1988 р. на території держлісфонду Львівщини ведеться авіаційна охорона лісів⁵¹.

У відповідності з принциповим курсом на оздоровлення навколишнього середовища Політбюро ЦК КПРС у квітні 1987 р. запропонувало підготувати довгострокову комплексну програму вирішення екологічних проблем в країні⁵². У березні 1989 р. ЦК КПРС прийняв постанову про переорієнтацію регіону Українських Карпат з індустріального у лікувально-рекреаційний та оздоровчий з обмеженим будівництвом промислових підприємств⁵³. Вже сьогодні тут функціонує один з найперспективніших рекреаційних гірських районів країни, де щорічно відпочиває близько 3 млн чоловік і в найближчі роки їх чисельність зросте в кілька разів⁵⁴. Українські Карпати нині щорічно приймають 5 % туристів, 4 % хворих, що потребують санаторно-курортного лікування та оздоровлення, понад 1 % відпочиваючих на базах та в будинках відпочинку. На долю регіону припадає 12,2 % кількості турбаз у республіці⁵⁵. Поряд з організованою рекреацією значного поширення набув самодіяльний короткочасний туризм і відпочинок. За оцінками спеціалістів, у регіоні Українських Карпат природно-ресурсний потенціал щорічного санаторно-курортного лікування складає понад 9 млн чоловік, довготривалого відпочинку й туризму — близько 13 млн, короткочасного — 50,3 млн чоловік⁵⁶. Дальший розвиток рекреаційного та курортного комплексів у гірських та передгірних районах дозволить підвищити їх соціально-економічний рівень. У регіоні нараховується майже 800 різноманітних і унікальних за своєю лікувальною дією джерел мінеральних вод. А окремі гірські масиви за рельєфом і кліматом сприятливіші від альпійських і можуть бути включені до міжнародної системи гірськолижного спорту, туризму та відпочинку⁵⁷.

Таким чином, подальша оптимізація лісокористування в регіоні Українських Карпат можлива за умов реалізації тенденції розвитку Карпатського лісопромислового комплексу, формування нового екологічно орієнтованого господарського механізму в країні, відновлення повновладдя місцевих Рад народних депутатів, встановлення пріоритету територіального управління з питань природокористування та охорони навколишнього середовища, активізації природоохоронної діяльності трудящих. Поступово це неодмінно приведе до зміни соціоекологічної функції лісів Українських Карпат, які виключно з джерел сировини (на першому етапі) перетворяться на вирішальний фактор стабілізації навколишнього середовища регіону, один з найбільш перспективних в СРСР районів рекреаційного природокористування, разом з тим продовжуючи активно впливати на соціально-економічний розвиток краю. Дальше вивчення та узагальнення досвіду діяльності трудових колективів комплексних лісових підприємств, що працюють у регіоні Українських Карпат вже майже тридцять років, сприятимуть процесу соціоекологічної оптимізації лісокористування в інших регіонах країни в умовах перебудови та прискорення соціально-економічного розвитку.

¹ Голубець М. Майбутнє Українських Карпат // Вільна Україна. — 1988. — 26 квіт.

² Украинские Карпаты: природа, история, экономика, культура. — Киев, 1988. — Кн. 3. Экономика. — С. 149.

³ Лесное хозяйство и лесная промышленность западных областей УССР / В. П. Чекин, З. Ю. Герушинский, Э. Я. Оксанич, А. П. Ивашова. — Львов, 1967. — С. 23.

⁴ Там же.

⁵ Лесной комплекс в Карпатах. — М., 1983. — С. 10.

⁶ Генсірук С. А. Рациональное природопользование. — М., 1979. — С. 256.

⁷ Нариси історії Івано-Франківської області партійної організації. — Ужгород, 1979. — С. 121.

⁸ Генсірук С. А. Ліси Українських Карпат та їх використання. — К., 1964. — С. 209.

⁹ Партархів Інституту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 31, спр. 3032, арк. 25.

¹⁰ Бумажная и деревообрабатывающая промышленность. — 1960. — № 3. — С. 13; Прикарпатська правда. — 1963. — 16 січ.

¹¹ Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади та державного управління УРСР, ф. 4645, оп. 1, спр. 280, арк. 30. — (Далі: ЦДАЖР УРСР).

¹² Об'єднаний архів Закарпатської облпрофради, ф. 18, оп. 1, спр. 122, арк. 7.

¹³ Там же, арк. 15, 40.

¹⁴ Лісове господарство, лісова, паперова і деревообробна промисловість. — 1967. — № 1. — С. 2.

¹⁵ Бумажная и деревообрабатывающая промышленность. — 1964. — № 3. — С. 47 — 48.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 4645, оп. 1, спр. 390, арк. 78.

¹⁷ Там же, арк. 64 — 65, 79.

¹⁸ Партархів Закарпатського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 29, арк. 12 — 13, 41, 42 — 43.

¹⁹ Партархів Івано-Франківського обкому Компартії України, ф. 5028, оп. 2, спр. 277, арк. 27.

²⁰ Прикарпатська правда. — 1970. — 29 лип.

²¹ Об'єднаний архів Івано-Франківської облпрофради, ф. 331, оп. 1, спр. 554, арк. 98, 99.

²² Партархів Закарпатського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 291, арк. 9.

²³ Об'єднаний архів Закарпатської облпрофради, ф. 18, оп. 1, спр. 158, арк. 7, 8, 29.

²⁴ Державний архів Івано-Франківської області, ф. 331, оп. 1, спр. 465, арк. 43. — (Далі: ДАІФО).

²⁵ Партархів Івано-Франківського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 38, спр. 432, арк. 4 — 6.

²⁶ Экономическая газета. — 1979. — № 40. — С. 7; Лесная промышленность. — 1981. — 10 февр.; Робітнича газета. — 1976. — 20 жовт.; Прикарпатська правда. — 1975. — 1 трав.

²⁷ Деревообрабатывающая промышленность. — 1981. — № 7. — С. 16.

²⁸ Об'єднаний архів Івано-Франківської облпрофради, ф. 331, оп. 1, спр. 721, арк. 6; Робітнича газета. — 1976. — 20 жовт.

²⁹ Лесная промышленность. — 1980. — 30 авг.

³⁰ Правда. — 1980. — 2 сент.

³¹ Комуніст України. — 1982. — № 10. — С. 86; Прикарпатська правда. — 1980. — 31 серп., 17 жовт.

³² Украинские Карпаты: природа, история, экономика, культура. — Киев, 1989. — Кн. 2. История. — С. 213.

³³ Деревообрабатывающая промышленность. — 1982. — № 5. — С. 3.

³⁴ ДАІФО, ф. 296, оп. 2, спр. 6879; арк. 10, 11; Лісове господарство, лісова, паперова і деревообробна промисловість. — 1976. — № 2. — С. 14, 15.

³⁵ ДАІФО, ф. 40, оп. 1, спр. 59, арк. 114.

³⁶ Природа и человек. — 1982. — № 8. — С. 10.

³⁷ Лісове господарство, лісова, паперова і деревообробна промисловість. — 1980. — № 4. — С. 4.

³⁸ Правда. — 1982. — 14 февр.

³⁹ Деревообрабатывающая промышленность. — 1981. — № 7. — С. 16.

⁴⁰ В единому народногосподарському комплексі. — Ужгород, 1982. — С. 93.

⁴¹ Скиба Г. І. Партійне керівництво — керівництво політичне // Комуніст України. — 1981. — № 12. — С. 51.

⁴² Про поліпшення використання лісосировинних ресурсів: Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 9 серпня 1984 р. // Рад. Україна. — 1984. — 23 верес.

⁴³ Украинские Карпаты: природа, история, экономика, культура. — Кн. 3. Экономика. — С. 151.

⁴⁴ Голубець М. Вказ. праця.

⁴⁵ Львовская правда. — 1989. — 23 апр.

⁴⁶ Робітнича газета. — 1988. — 12 черв.

⁴⁷ Украинские Карпаты: природа, история, экономика, культура. — Киев, 1988. — Кн. 1. Природа. — С. 185 — 186; Голубець М. Вказ. праця.

⁴⁸ Робітнича газета. — 1988. — 12 черв.

⁴⁹ Там же. — 1989. — 19 квіт.

⁵⁰ Львовская правда. — 1989. — 4 марта.

⁵¹ Там же. — 1988. — 14 июля.

⁵² Правда. — 1987. — 19 апр.

⁵³ Львовская правда. — 1989. — 23 апр.

⁵⁴ Генсірук С., Гайдарова А. Проблеми природокористування в Західному регіоні УРСР // Економіка Рад. України. — 1989. — № 6. — С. 81.

⁵⁵ Нижник М. С. Лес и отдых. — Киев, 1989. — С. 71.

⁵⁶ *Украинские Карпаты: природа, история, экономика, культура.* — Кн. 3. Экономика. — С. 155 — 156.

⁵⁷ *Вільна Україна.* — 1988. — 26 квіт., 7 серп.

Одержано 12.10.1989 р.

Автор утверждает, что только оптимизация лесопользования, формирование нового экологически ориентированного хозяйственного механизма в стране приведет к изменению социоэкологической функции Украинских Карпат.

Ю. А. Мицик, М. О. Кулинський

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ ОПИС
СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ХРОНІЦІ НІМЕЦЬКОГО ГУМАНІСТА
ГАРТМАНА ШЕДЕЛЯ

Розповідається про творчість німецького гуманіста XV ст. Г. Шеделя, автора «Книги хронік», що містить історико-географічний опис східнослов'янських земель, зокрема «Сарматії» та «Русії».

У XV ст. у зв'язку з важливими зрушеннями у соціально-економічному, політичному та культурному житті Європи, а також великими географічними відкриттями посилилась зацікавленість європейського суспільства історико-географічними описами світу або окремих його регіонів. Були написані твори, автори яких намагалися задовольнити потреби читацької маси. Серед них важливе місце посідала хроніка німецького гуманіста Г. Шеделя, котра була спершу видрукована латинською, потім німецькою мовами, а далі була перекладена на інші європейські мови та витримала кілька видань¹.

Гартман Шедель народився 13 лютого 1440 р. у Нюрнберзі. Батьки рано померли, і його виховував рідний дядько — медик Герман Шедель. У 1456 — 1462 рр. Гартман Шедель вивчав юриспруденцію у Лейпцігському університеті. Тут він познайомився з філологом Петером Лудером — піонером німецького гуманізму, видатним борцем проти середньовічної схоластики. Очевидно, під впливом П. Лудера Шедель виявляє зацікавленість історією, філософією, збирає старовинні манускрипти. Після того як Лудер змушений був покинути Лейпціг і відправитися до Італії, слідом за ним вирушив у путь і Г. Шедель. Очевидно, за порадою дядька майбутній хроніст розпочинає з 1463 р. студіювати медицину у Падуанському університеті. До цього відомого наукового та культурного центру Європи тяжіли, між іншим, вихідці з Германії. Зокрема, тут здобув освіту енергійний борець проти Ватикану, юрист та історик Грегор фон Геймбург (1410 — 1472).

Досить довге (три роки) перебування Г. Шеделя в Північній Італії, де бурхливо розвивалася культура часу Відродження, було важливим етапом у формуванні його світогляду. Він поглиблює свої знання у галузі історії, вивчає твори античних авторів та італійських гуманістів, зокрема Енея Сільвія Пікколоміні (Пія II),

© Ю. А. Мицик, М. О. Кулинський, 1991

продовжує збирати старовинні рукописи, за прикладом італійських гуманістів розпочинає складну працю по збиранню античних написів. Закінчивши навчання у Падуанському університеті, Г. Шедель вирушає у подорож по містах Германії, Голландії та Бельгії (1466 — 1470). З 1470 р. він виконує обов'язки лікаря-фізикуса у Нордлінгені, а з 1475 р. — у Амберзі. Одночасно він обіймає посаду радника пфальцграфа Філіппа. Після смерті дядька Гартман Шедель переходить на його місце лікаря-фізикуса у Нюрнберзі. 28 листопада 1514 р. Г. Шедель помер.

Розквіт творчої діяльності Г. Шеделя припадає на 1485 — 1514 рр. Хроніст постійно спілкується з гуманістами, зокрема з видатним гравером Михаелем Вольгемутом (вчителем знаменитого Альбрехта Дюрера), Антоном Кобургером (котрий згодом видав його «Книгу хронік»), видатними німецькими гуманістами Шрклеїмерами, хроністом Конрадом Цельтсом (1459 — 1508) та ін. Г. Шедель підтримував зв'язки і з гуманістами Італії, зокрема відомим українським вченим, ректором Болонського університету Юрієм з Дрогобича. Хроніст підготував також працю про достопамятні місця Італії, головним чином про Рим та Падуку, працював над виданням зрпсу античних та середньовічних написів, що стосувалися Німеччини. На жаль, ця праця залишилася незавершеною².

Справою ж усього життя Гартмана Шеделя є, безперечно, його фундаментальна «Книга хронік...». Вона являє собою спробу, досить вдалу як на той час, висвітлити історію світу. Йдучи за середньовічною традицією, започаткованою ще ранньохристиянськими богословами Ісронімом та Августиним, Г. Шедель розповідає за біблією про створення світу. Поступово від біблійних міфів він переходить до більш-менш достовірного викладу історії людства, покладаючись на традиційну середньовічну концепцію «чотирьох монархій»: Ассіро-Вавілонської, Мідоперсидської, Греко-Македонської та Римської. Намагаючись надати своїй хроніці енциклопедичного характеру, Г. Шедель розповів про всі відомі на той час країни світу, багато важливих подій політичної та церковної історії тогочасної Європи. Так, у хроніці детально розповідається про виникнення Османської імперії, її агресивну політику, завоювання турецькими військами Константинополя у 1453 р. Г. Шедель одним з перших висунув ідею, що згодом стане популярною в європейській публіцистиці XV — XVII ст.: про необхідність об'єднаних дій європейських країн проти турецької навали.

Свою розповідь Г. Шедель часто супроводжував ілюстраціями видового гравера М. Вольгемута, котрих у хроніці налічується 1809. Серед них знаходимо карти, малюнки різних міст, портрети визначних політичних та культурних діячів, зображення біблійних персонажів тощо.

Найбільшу увагу в хроніці Г. Шедель приділяє історико-географічному опису Німеччини. Щодо інших країн середньовічної Європи, наприклад Англії, Франції, Іспанії, Швеції, Голландії, хроніст присвячує їм одну-дві сторінки. Один з винятків становить опис Італії, котрому присвячено вісім сторінок тексту: певне місце займає у «Хроніці» історико-географічний опис Східної та Південно-Східної Європи, зокрема східнослов'янських земель. Про це мова йде у розділах «Про Сарматію», «Про Русь», а деякі відомості знаходяться у розділі «Про Литву». Цінною є карта світу, що наводиться у хроніці, на котрій можна знайти зображення «Польщі», «Русі», «Москви», «Татарії», «Лівонії» та інших регіонів.

При написанні «Книги хронік» Г. Шедель використав значне коло джерел, зокрема твори античних авторів (Геродот, Страбон, Фулідід, Тит Лівій, Салюстій), середньовічних хроністів (Ісронім, Августин, Касіодор, Орозій, Ісидор Севільський, Беда, Флавіо Бйондо, Еней Сільвія Пікколоміні) та ін. Слід згадати, що саме Г. Шедель у 1502 р. скопіював молдавську хроніку часів Стефана Великого³. Використовував він особисті враження, свідчення очевидців. Щодо опису українських земель, то тут Г. Шедель ґрунтувався насамперед на космографії Енея Сільвія Пікколоміні (римський папа Пій II у 1458 — 1464 рр.). Він посилається також на свідчення античного географа Страбона та середньовічного хроніста Ісидора, тобто Ісидора Севільського (560 — 636), хоч тут і допускає анахронізми. Незначною мірою були використані свідчення очевидців. У своєму побіжному описі східнослов'янських земель автор подає не завжди достовірні повідомлення. Перш за все зазначимо, що Г. Шедель пов'язує «Сарматію» з Польсько-Литовською державою та східнослов'янськими землями. Це, безперечно, є анахронізмом. Такої помилки припускав, щоправда, не тільки Г. Шедель, але й ряд інших представників історичної думки часів середньовіччя, особливо польські хроністи та публіцисти. У XVI — XVII ст. ідеологи панівного класу Речі Посполитої з політичних міркувань будуть завзято пропагувати цю антинаукову тезу, щоб довести нібито споконвічне виключне і привілейоване становище шляхти та магнатів. Припускався помилки Шедель, коли підкреслював «варварство» русів.

У той же час достовірними є: опис медоносного Поділля; зубрів, що живуть у пущах; дані про торговельні зв'язки Русі з Німеччиною тощо. Ці відомості є важливими. Слід також відзначити, що хроніка Г. Шеделя була одним з перших друкованих історичних творів і тому її вплив на формування історико-географічних поглядів важко переоцінити. Хроніка Г. Шеделя використовувалася як джерело європейськими хроністами XVI — XVII ст. при написанні творів історичного змісту, наприклад «Хроніка всього світу» (1551) Марціна Бельського, «Хроніка Німеччини» (1558) Себастьяна Франка та ін. Історико-географічний опис «Сарматії» та «Русі» було

використано при створенні «Трактату про дві Сарматії» (1517) Мацея Меховського, «Універсальних реляцій» (1591) Джованні Ботеро⁴ та інших творів, де описувалися східнослов'янські землі. Нижче вводимо до наукового обігу найбільш важливі уривки з твору Г. Шеделя (арк. 267 зв. та 281 зв.), котрі досі не перекладалися на російську, українську або білоруську мови і лише побіжно згадувалися у працях вітчизняних істориків⁵.

Про Сарматію, регіон Європи

Оскільки про Болеслава, котрий був третім володарем Сарматії*, отримавши за згодою усіх берло цієї держави, та про саму землю сармацьку мало говорилося, то я коротко про це розповім.

Сарматія є надзвичайно великою та могутньою державою, де знаходяться нескінченні пустки, що лежать під замерзаючим снігом.

На сході цієї країни** знаходяться ріки Танаїс та Мостос***, на півдні — Дакія та Паннонія, на заході — Богемія, Моравія, Сілезія, Тевтонія. На півночі знаходиться Німецьке море та вигнутий берег (?)... Та земля, що знаходиться після Русії (Russiam), називається Поділля. Вона є випаленим та запустілим місцем. Випадковим мандрівникам, які туди потрапили, неможливо знайти яких-небудь плодів, за винятком певних диких рослин однієї висоти, що ростуть на пагорбах і дуже пахнуть бджолами і медом. [Коло них] у затишних місцях, прикритих деревами та чагарями, [мандрівники] знаходять і легко здобувають мед.

Пустки та пасовиська, котрих небагато є в Європі, проходять тут через усю Сарматію і видовжуються довкола Кракова у лісисту смугу. За нею живуть, знімаючи всім гуртом великі врожаї, ітурейці (iturgos). Вони колись мали владу у Литві та Скіфії і довго обробляли ті землі.

Це правда, що в тих місцях, які частково лежать на півночі, водяться зубри. Вони гладкі, неприборкані та надзвичайно люті. Зубри ненавидять людський рід, бо багато хто [з людей] харчується ними. Шкура у них лимонного кольору. Спереду вони мають розлогі та показні роги, котрі допомагають їм у бійках та повсякденному житті.

Сарматія небагата на свинець, немає тут металів, котрі земля тримає у собі твердими та охолодженими і які знаходяться під знаком Сатурна.

Сіль є основою всього багатства тамтешніх племен та родів, котрі здобувають її з давніх часів. Вона дає цьому краю помітні прибутки й силу, що знають державці в усіх країнах. Там під землею знаходяться надзвичайно великі брили солі. На поверхні ж землі ця сіль

* Мається на увазі польський король Болеслав I Хоробрий (992 — 1025).

** Г. Шедель має на увазі тодішню Польсько-Литовську державу.

*** Тут помилка, бо має бути «Меотос», тобто «Меотійське озеро» (Азовське море).

добувається з води. Сарматія є родючою та щедротною землею. Її засівають різноманітними плодами, всім, що ситить людське тіло.

Про Русію

Руси, котрих називають россанос (rossanos), як писав Страбон, межують з литовцями та являють собою варварський рід. Вони живуть на родючій землі, про що дивись у Ісидора кардинала сабінського, котрий раніше про це згадував. Цим родом, як розповідають, було створено сильну державу, котру називають Ногардією. Там тевтонські купці ведуть з великими труднощами торгівлю. За чутками, їхня держава багата землею та військом, а також численними сріблястими шкурами, питвом та різними товарами. Грошима у них є срібло.

Кріпосні стіни зроблені там із [тесаного] каміння квадратної форми. Це робиться для того, щоб ворог не міг вдертися на стіни, бо державцям часто доводиться боротися з нападами та придушувати бунти.

¹ *Registrum huius operis libri chronicarum* (Книга хронік, що містить у собі опис подій від створення світу). — Нюрнберг, 1493. Ми використали головним чином той екземпляр хроніки, що зберігається у відділі книгознавства Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського АН УРСР. Короткий опис ще чотирьох примірників хроніки вміщено Б. Зданевичем у книзі: *Каталог інкунабул.* — К., 1974. — С. 147 — 149.

² *Wegele F. Geschichte der deutschen Historiographie seit dem Aufstehen des Humanismus.* — Munchen, Leipzig, 1885. — S. 50 — 60.

³ *Gorka O. Kronika czasow Stefana Wielkiego Moldawskiego (1457 — 1499).* — Krakow, 1931.

⁴ *Люблинская А. Д. Источниковедение истории средних веков.* — Л., 1955. — С. 204; *Вайнштейн О. Л. Западноевропейская средневековая историография.* — М.; Л., 1964. — С. 224; *Немилов А. Н. Немецкие гуманисты XV века.* — Л., 1979. — С. 16, 69, 80, 90, 102.

⁵ *Меховский М. Трактат о двух Сарматиях.* — М.; Л., 1936; *Мицких Ю. А. Историко-географический опис Украины у творі італійського гуманіста XVI ст. Джованні Ботеро // Іст. дослідження: Вітчизняна історія.* — 1982. — Вип. 8. — С. 32 — 33.

Одержано 12.10.1989 р.

Рассказывается о творчестве немецкого гуманиста XV в. Г. Шеделя, автора «Книги хроник», содержащей историко-географическое описание восточнославянских земель, в частности «Сарматии» и «Руссии».

* «Ногардія» — очевидно, викривлене «Гардарікі», тобто Русь, як називали останню скандинавські саги. Не виключено також, що «Ногардія» є викривленою назвою Новгороду.

З ІСТОРІЇ ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ УКРАЇНИ
РОСІЙСЬКОЮ АКАДЕМІЄЮ НАУК У XVIII СТ.

Стаття присвячена діяльності М. В. Ломоносова (у 1757 — 1765 рр. очолював Географічний департамент Російської Академії наук), Х. Ейлера по вивченню України, зокрема організації експедиції.

В історії російсько-українських наукових і культурних зв'язків значне місце належить великому російському вченому М. В. Ломоносову. З його ім'ям пов'язується початок географічного вивчення України. Очолюючи в 1757 — 1765 рр. Географічний департамент Російської Академії наук, М. В. Ломоносов готував кадри географів, топографів, картографів, розробляв програми експедицій для проведення астрономічних спостережень, картографування території й географічного вивчення Російської держави, а в її межах — і України.

У зв'язку з роботою над новим «Российским атласом», що мав відобразити й територію України, протягом 1759 — 1764 рр. М. В. Ломоносов у службових поданнях, рапортах, листах та інших документах неодноразово згадує українські міста, турбується про одержання з України географічних відомостей, намічає маршрути експедицій.

26 травня 1759 р. канцелярія Академії наук приймає підготовлений М. В. Ломоносовим проект рішення «Об истребовании географических известий для исправления «Российского атласа»»¹ (укладено й надруковано 1745 р.). Цим рішенням передбачалося одержати з місць попередні дані у вигляді відповідей на запитання спеціального географічного «формуляру», чи «реестру» — цей документ поряд з президентом Академії наук графом К. Г. Розумовським (який водночас у 1750 — 1764 рр. був гетьманом України) підписав М. В. Ломоносов. Укладений за участю М. В. Ломоносова «формуляр» географічних відомостей, що складався з 30 пунктів і містив запитання статистичного, економічного та історичного характеру, надсилався «во все губернии и провинции Российского государства»², зокрема на Україну — в Київську та Білгородську губернські канцелярії (остання відала справами Слобідської України).

Однак одержання географічних відомостей йшло повільно: відповіді на місцях склалися формально, зволікалися, і це турбувало Академію. 22 березня 1761 р. М. В. Ломоносов підписує визначення канцелярії Академії наук «О посылке подтвердительного указа в Киевскую губернскую канцелярию о присылке ответов на географические запросы»³. У зв'язку з тим, що відповіді на «запросные пункты» Академії було визнано незадовільними, вирішено «в оную

Киевскую губернскую канцелярию послать е. и. в. подтвердительный указ, в котором написать, чтоб она канцелярия от толь полезного и нужного государственного дела отговорками не извинялась, а, напротив того, всякое бы старание приложила и, учиня на каждый пункт по Киевской губернии надлежащие известия, сообщила в Академию немедленно, а в противном случае с изъявлением ее отговорок имеет быть представлено Правительствующему Сенату. Что ж следует для малороссийских городов, о том должны те требуемые известия присланы быть прямо от тех городов»⁴. Подібні попередження надіслані також до Петербурзької, Московської та інших губернських канцелярій.

Справі могли зарадити лише спеціальні академічні експедиції. М. В. Ломоносов у рапорті на ім'я К. Г. Розумовського від 18 жовтня 1759 р., повідомляючи про роботу Географічного департаменту, підкреслював: «Для большей исправности «Российского атласа» неотменно должно знать долготы и широты знатнейших мест Российского государства... Того ради и по моему мнению весьма бы полезно было послать по знатным и нужным местам (которые назначить в Географическом департаменте) в государстве на то из профессоров или адъюнктов для определения долготы и широты в нужных местах астрономическими наблюдениями»⁵.

У жовтні — грудні 1759 р. М. В. Ломоносов складає спеціальне «Расписание кому и в какие места должно быть послано для чинения астрономических наблюдений», в якому намічено три експедиційні маршрути, що охоплювали територію європейської частини Росії, а також України. До першого маршруту (за нього мав відповідати ад'юнкт Географічного департаменту Андрій Красильников), за визначенням Ломоносова, входили міста: «Нарва, Псков, Великие Луки, Смоленск, Тула, Глухов, Киев, Запорожская Сеча, Бахмут, Белгород, Воронеж, Верхней Ломов, Касимов, Владимир, Москва, Тверь, Новгород»⁶. У цьому переліку М. В. Ломоносов згадує Глухів, Київ, Запорозьку Січ та Бахмут, що були розташовані у різних географічних районах України й відіграли значну роль у громадсько-політичному, культурному, військовому й економічному житті країни.

Ці українські місцевості в такій же послідовності М. В. Ломоносов включає в інші документи з питань організації географічних експедицій та визначення їх маршрутів. Серед них можна назвати: «Мнение о посылке астрономов и географов в нужнейшие места России для определения долготы и широты» (січень 1760 р.)⁷, «Об отправлении трех географических экспедиций» (11 лютого 1760 р.)⁸, «Расписание трактов, по которым должны следовать обсерваторы, отправляемые в географические экспедиции» (24 вересня 1760 р.)⁹, «Доношение Канцелярии Академии наук в Сенат об оказании содействия географическим экспедициям» (23 жовтня 1760 р.)¹⁰,

«Представление... об отправлении двух географических экспедиций» (вересень 1764 р.). В останньому документі М. В. Ломоносов підкреслює комплексне призначення таких експедицій: «Кроме астрономических наблюдений, когда облачное небо не допускает пользоваться звездами для главного дела, должно сей случай употреблять на другие топографические описания, снимать планы и проспекты городов и знатных гор или положений мест, примечания достойных, и ради лучшего состояния политической географии описывать и изведывать все, что требуется в разосланных по государству географических запросах»¹¹. Збереглася одна з карт, на якій рукою М. В. Ломоносова накреслено маршрути трьох географічних експедицій — один з них прокладено через Глухів, Київ, Запорозьку Січ та Бахмут¹².

В останні роки свого життя М. В. Ломоносов працював також над «Картою продуктов российских»¹³, що повинна була відобразити розташування й економічні можливості продуктивних сил країни. Одна з трьох частин цієї карти присвячена Україні — «Малой России со всеми заднепрскими местами и границами польскими и турецкими»¹⁴.

М. В. Ломоносов не дочекався здійснення багатьох своїх задумів, проте його діяльність як географа створила реальні передумови для проведення Академією наук великих географо-картографічних досліджень, зокрема славетних «Академічних експедицій 1768 — 1774 рр.». Програма географічних досліджень, накреслена великим ученим, була згодом повністю виконана.

Вона знайшла підтримку багатьох визначних діячів науки, зокрема Леонарда Ейлера — великого математика, фізика й механіка. Його блискуча наукова діяльність була пов'язана з Росією, де він працював у 1727 — 1741 рр. та 1766 — 1783 рр., тобто до кінця життя. У 1768 р. Леонарду Ейлеру, як члену спеціальної комісії по керуванню справами Академії наук, було доручено доглядати за Географічним департаментом, що позитивно вплинуло на діяльність цього закладу¹⁵. Можливість практичного застосування довершених математичних методів в астрономії, геодезії, картографії під час проведення комплексних географічних експедицій приваблювала вченого, і він сприяв цим дослідженням. Була у нього й інша, особиста зацікавленість у цій справі — його наймолодший, третій син Христофор Ейлер був учасником академічних експедицій, а 1770 р. очолив таку експедицію на Україну.

Христофор Ейлер народився 1743 р. в Берліні, де одержав освіту артилериста. Він добре знався на астрономії й геодезії і до 1767 р. служив поручиком у пруській королівській артилерії. На початку 1767 р. він увільнився від служби у Берліні й переїхав до Росії, де одержав призначення до артилерійського полку в Петербурзі. Очевидно, під впливом батька Х. Ейлер незабаром потрапляє до академічної експедиції, що досліджувала 1769 р. район Нижнього

Уралу і Прикаспію. Виконуючи обов'язки «астрономічного обсерватора», він визначає географічні координати багатьох міст і поселень цього краю, нотує географічні описи, провадить метеорологічні спостереження (в Орську спостерігає проходження планети Венери над диском Сонця)¹⁶. Х. Ейлер склав карту ріки Яіка (Уралу) разом з річками-притоками¹⁷. Отже, на Україну 27-річний Х. Ейлер прибув досвідченим астрономом, метеорологом, картографом.

В архіві та бібліотеці Академії наук СРСР у м. Ленінграді нам довелося розшукати і переглянути документи академічної експедиції 1770 р. на Україну: «Подорожню книгу»¹⁸, журнали наукових спостережень¹⁹, донесення учасників до Академії²⁰, картографічні матеріали тощо. Більшість документів написані Х. Ейлером німецькою мовою — у той час він, очевидно, ще недостатньо володів російською, щоб користуватися нею для наукових записів, однак це не вплинуло на наслідки експедиції. Згадки про подорож Х. Ейлера на Україну зустрічаються й у листах його батька, Леонарда Ейлера. Ці документи висвітлюють діяльність експедиції.

На Україні докладні дослідження експедиції Х. Ейлера розпочалися у Кременчуці, куди вона прибула на початку травня 1770 р. після тривалого подорожі з Уралу через Дон і Слобожанщину, де були визначені географічні координати Азова, Черкаська, Бахмута та інших міст.

До складу невеликого експедиційного загону, крім його керівника, «артиллерии бомбандирского полку поручика» Х. Ейлера, ввійшли «морского корабельного флота штурман» Василій Кіпріанов, «часовой мастер», який слідкував за астрономічними й геодезичними приладами, та кілька солдатів, які виконували обов'язки служників та охоронців. Завданням експедиції було визначення географічних координат певних населених пунктів України, проведення астрономічних і метеорологічних спостережень, складання й уточнення карти ріки Дніпра з прилеглими районами від Запорозької Січі до Києва тощо.

Обставини не сприяли науковій роботі — невдовзі перед тим над Україною прогула Коліївщина, а потім розпочалася російсько-турецька війна 1769 — 1774 рр. Татарські напади сягали фортеці Св. Єлисавети й докочувалися до Лівобережжя. Уздовж Української лінії, у Подніпров'ї, на Запорозжі провадилися фортифікаційні роботи, пересувались військові колони з довгими валками обозів. Поява в цих краях легких візків експедиції з тендітними астрономічними й геодезичними приладами була несподіваною й викликала подив і зацікавленість у місцевих жителів і військових. Однак дослідження провадилися і в цих умовах.

Леонард Ейлер у листі з Петербурга від 11 червня 1770 р. до польського короля Станіслава-Августа (який був почесним іноземним членом Російської Академії наук) повідомляє про

експедиційну подорож свого сина на Україну (L'Ukraine)*, наводить географічні координати Кременчука (Krementschuck), визначені Х. Ейлером, а також сповіщає про маршрут експедиції — до фортеці Св. Єлисавети (fort St. Elisabeth), Запорозької Січі (Sietscha les Gosaques Sarogoguer), а потім на Київ (Kiew) та Смоленськ (Smolensk). У листі наводяться також уточнені й нововизначені географічні координати Риги, Ревеля, Петербурга, Казані, Коли, Емби, Оренбурга, Гур'єва та Якутська²¹ (деякі з них визначив Х. Ейлер). Станіслав-Август невдовзі відповів А. Ейлеру: дякуючи за надіслані географічні відомості, що були використані при укладанні нового географічного атласу Польщі, він просив і надалі повідомляти результати спостережень, які провадилися у Росії²². Згодом до Варшави надійшли відомості про координати інших міст Росії та України, серед них і ті, що були одержані Ейлером-сином²³.

Але повернемося до експедиції. Після відпочинку та наукових спостережень у Кременчуці 13 травня 1770 р. вона вирушила до фортеці Св. Єлисавети, куди прибула через кілька днів. Шлях пролягав через Крюків, Золотарівку, Федорівку, Красний Кут та слободу Чернігівську. У фортеці експедиція затрималася, а 20 червня вирушила до одного з головних пунктів свого маршруту — Запорозької Січі.

Попередньо Х. Ейлер повідомив запорозьку старшину про прибуття експедиції на Січ. У травні 1770 р. військовий суддя М. Тимофіїв сповіщає кошового отамана П. Калнишевського, який перебував з козацьким військом у діючій армії: «Сегодня от поручика артиллерии Ейлера прислан нарочный, морского флота штурман Василий Киприанов с тем, что оной Ейлер теперь находится в крепости Св. Елисаветы и вскорости сюда прибудет в Сечь, для примечания в Солнце Венеры под здешним градусом. Тот же присланный требует подвод 20 для поездки ему, Ейлеру, около города для просмотра также расположения рек и днепровых гирл, и всякого во всем удовольствия»²⁴. Кошовий, посилавшись на труднощі воєнного часу, просив переказати Ейлеру, що «войска запорожского все казаки в походе находятся, потому подвод и провожатых поручику давать не можна. А что требует отводу квартиры такой, на коей поместилсь бы палаток 8, то надобно знать, что в Сечи таких дворов не имеется. А если пространного места потребно, то по теперешнему летнему времени то стал бы за городом»²⁵.

1 липня 1770 р. експедиція була в Січі, де відразу розпочала наукові спостереження. Очевидно, у запорожців вона знайшла підтримку, оскільки після закінчення досліджень Ейлеру видано почесний «атестат», що свідчив: «Астрономической экспедиции главный предводитель, артиллерии бомбардирского полку господин

поручик Христофор Леонтевич Ейлер в приезд свой в нынешнее время в Сечь Запорожскую, по его прошению в Войско Запорожское в число куреня Кущовского товарищем принят, 4 августа 1770 года»²⁶.

Під час перебування в Січі експедиція здійснила важливі астрономічні, метеорологічні й інші спостереження, а також ряд картографічних зйомок.

Для визначення географічних координат Січі Х. Ейлер з 2 липня по 4 серпня провадив відповідні астрономічні спостереження²⁷. Щоденно з 1 липня по 4 серпня провадилися метеорологічні спостереження: вимірювалась температура повітря (о 5 год. ранку, 3 год. 30 хв. дня та 11 год. вечора — час середньоевропейський); визначався барометричний тиск та напрямок вітру (о 3 год. 30 хв. дня); коротко нотувались особливості атмосферних явищ — хмарність, дощ, гроза тощо. Так, наприклад, 10 липня 1770 р. Х. Ейлер відзначив, що температура в Січі була ранком 128°, вдень 122°, увечері 126°, барометричний тиск — 27 — 11½ (ми не займалися визначенням температурної та барометричної шкал, якими користувався дослідник), вітер східний, атмосферні явища — «гроза з дощем, проти ночі ясно». 19 липня температура сягала відповідно 133°, 119°, 127°, тиск 27 — 9, вітер західний, «гроза і буря протягом усього дня»; 31 липня — температура 136°, 118°, 127°, тиск 28 — 1½, вітер західний, «ясно і тихо»²⁸. Це, мабуть, єдиний відомий зараз документ, що фіксує протягом тривалого часу метеорологічні спостереження на півдні України у XVIII ст. Він, безумовно, становить значний інтерес для спеціалістів-метеорологів.

5 серпня 1770 р. експедиція залишила Січ і, рухаючись правим берегом Дніпра, 7 серпня прибула в Нові Кодаки (зараз у межах м. Дніпропетровська). Далі перебралася на лівий берег і дісталася Самари — козацького містечка й фортеці на однойменній річці (поблизу сучасного м. Новомосковськ). 15 — 20 серпня експедиція перебувала в Переволочній — фортеці й містечку біля впадіння Ворскли в Дніпро. Звідси 17 серпня Х. Ейлер надіслав до Академії наук у Петербург докладний рапорт про виконану роботу, в якому між іншим виправдовував свою поїздку до Самари, відвідання якої не було передбачено експедиційною програмою²⁹.

21 серпня загін через Келеберду й Потоки виїхав до Кременчука, куди прибув наступного дня. У Кременчуці експедиція перебувала до 27 серпня, а потім вирушила до Києва, куди дісталася 31 серпня. З Києва виїхали 6 вересня 1770 р. і досить швидко, 9 вересня, через Борзну й Батурич прибули до Глухова. В адміністративній столиці Лівобережної України Х. Ейлер залишався до 17 листопада. Можливо, штурман В. Кіпріанов ще продовжував у той час складати карту Дніпра.

* Лист написано французькою мовою.

До Петербурга експедиція повернулася 5 грудня 1770 р., відвідавши перед тим Тулу, Москву і Новгород. 10 грудня Х. Ейлер доповів в Академію: «Сим имею честь объявить, что я 5 числа сего месяца ввечеру с приданным мне в экспедицию штурманом, часовым мастером и 4 солдатами, из коих трое из крепости Св. Елисаветы и один из Оренбурга, прибыл сюда благополучно и теперь ожидаю приказанія, когда и как должен я здать порученную мне экспедицію»³⁰.

Незабаром після повернення експедиції наукові спостереження на Україні були систематизовані у величезній (розміром 264×157 см) карті, що зображує Середнє і Нижнє Подніпров'я від Києва до Чорного моря. Вміщений у документі заголовок-анотація докладно пояснює характер зображень та умови складання карти: «Карта пограничная к реке Днепру и протчим во оную впадающим речкам и около оных лежащим знатным городам, крепостям и прочим местам, из которых по астрономическим наблюдениям в Сеченской ретранжамент, Самарской ретранжамент, крепости Святыя Елисавет, Переволочная, города Киев и Глухов обсерватором артиллерии бомбардирского полку поручиком Христофором Эйлером в настоящее место поставлены, а реку Днепр от Запорожской Сечи вверх по оной до Киева помощником морского корабельного флота штурманом Васильем Киприяновым в проезд его по реке и по берегу також и жительства по компасу положены, а в растоянии по объявлению жителей антрентном. Которая опись значит здесь от Сечи до Киева то зеленую полосою. А Новороссийская губерния и часть Малороссии и Польши взято вновь описанной карте 1764 году, а протчие с печатных карт... Делал морского корабельного флота штурман Василей Киприянов»³¹.

Масштаб карти — 10 верств в 1 дюйм (1:42000), градусна сітка нанесена через 10', довгота вказана від Ферро, проекція конічна. Рельєф не показано, за винятком долини Дніпра, де позначено відмивкою. Карта ілюмінована аквареллю у кілька кольорів. Вона охоплює величезну територію, але особливо ретельно відбито на ній район Надпорожжя та Запорожжя, де пролягали головні маршрути експедиції. Тут вказані численні населені пункти, фортеці, польові укріплення, шляхи, річки, кордони. Зображено Українську лінію з її фортецями й прилеглими селами та містечками, позначено Кременчук, Переволочну, Мишурич Ріг, численні села й слободи в районі фортеці Св. Елисавети, Старий і Новий Кодаки та багато безіменних поселень і запорізьких зимівників. На річці Самара біля гирла на лівому боці позначено «прежде бывшой Самарской ретранжамент, а ныне пустой» — тобто колишню фортецю Усть-Самару, а вище по течії на правому березі — «ретранжамент Самарской, Богородичной тож», далі розташовано Самарський монастир Війська Запорозького.

На карті показано дніпровські пороги і острови: «Кайдацкой, Сурской, Лаханской, Стрелчой, Звонецкой, Кьягинской, остров

Козлов, Ненасытецкой — оной порог больше всех, Воронова Забора, Волны, Будильской, Волжаной, Лычной, Вильны». Зображено острів Хортицю, вгору від неї, на Кічкаському мисі позначено «фарпост Кичкасы», а проти острова на правому березі Дніпра — річки Верхню, Середню та Нижню Хортиці з розташованими на них поселеннями. Від Хортиці до Січі на правому березі Дніпра й окремих його островах позначено понад 20 поселень, серед них «Белянки, Тарасовской, Перебоины, Голои, Никитинской, Никитин Перевоз». Проти останнього поселення на лівому боці ріки вміщено напис: «В оном месте к Никитину в мирное время с Нагайской стороны был перевоз на паромах». В околицях колишньої Старої (Чортотлицької) Січі зображено три козацькі поселення, а поблизу Нової (Підпільненської) — чотири.

Експедиція не займалась картографічними роботами на південь від Січі — на це вказує карта, а також відсутність позначок поселень і укріплень у цьому районі, хоч вони там існували. Тому карта має неточності й помилки в зображенні течії Нижнього Дніпра та його приток, що тяглися в європейській картографії ще з часів Боплана і були виправлені лише наприкінці XVIII ст. Згадана карта становить значний інтерес для вивчення умов заселення Півдня України в 70-ті роки XVIII ст.

Наукові досягнення експедиції Х. Ейлера на Україні були значними. Вони знайшли відображення у першому вітчизняному географічному словнику, надрукованому в Москві в 1773 р., — «Географическом лексиконе Российского государства» Федора Полуніна; в ньому вперше наведені географічні координати багатьох міст Російської держави, а серед них українських — Глухова, Києва, Елисаветграда, Кременчука, Запорозької Січі, Самари, Переволочни, Бахмута, Харкова та інших³², більшість з яких були визначені Х. Ейлером. Сукупність нових географічних відомостей та астрономічних спостережень, одержаних цією й іншими академічними експедиціями, дала матеріал для складання і видання «Новой Генеральной карты России» 1773 р.³³ та наступних картографічних праць Академії наук.

Академічна експедиція на Україну 1770 р. пройшла маршрутами, визначеними колись М. В. Ломоносовим; вона не тільки здійснила задуми великого вченого, а й розширила їх.

¹ Ломоносов М. В. Полное собрание сочинений. — М.; Л., 1955. — Т. 9. — С. 193 — 194; Архив АН СРСР, ф. 3, оп. 1, № 470, арк. 163. — (Далі: ААН).

² Ломоносов М. В. Указ. соч. — С. 199 — 205; ААН, ф. 3, оп. 1, од. зб. 18, арк. 24 — 36.

³ Ломоносов М. В. Указ. соч. — С. 245 — 246; ААН, ф. 3, оп. 1, од. зб. 472, арк. 66 зв.

⁴ Там же.

⁵ Ломоносов М. В. Указ. соч. — С. 207; ААН, ф. 20, оп. 1, од. зб. 1, арк. 313 зв.

- ⁶ Ломоносов М. В. Указ. соч. — С. 208; ААН, ф. 20, оп. 1, од. зб. 1, арк. 313 зв.
⁷ Ломоносов М. В. Указ. соч. — С. 211 — 215; ААН, ф. 20, оп. 1, од. зб. 1, арк. 312 — 313 зв., 358 — 359 зв.
⁸ Ломоносов М. В. Указ. соч. — С. 218 — 220; ААН, ф. 3, оп. 1, од. зб. 471, арк. 38.
⁹ Ломоносов М. В. Указ. соч. — С. 235 — 236; ААН, ф. 20, оп. 1, од. зб. 1, арк. 318 — 319.
¹⁰ Ломоносов М. В. Указ. соч. — С. 238 — 241; ААН, ф. 20, оп. 1, од. зб. 1, арк. 315 — 319.
¹¹ Ломоносов М. В. Указ. соч. — С. 310 — 312; ААН, ф. 20, оп. 1, од. зб. 1, арк. 350 — 351.
¹² Ломоносов М. В. Указ. соч. — С. 240 — 241.
¹³ Гнучева В. Ф. Географический департамент Академии наук XVIII века. — М.; Л., 1946. — С. 84.
¹⁴ Данилевский В. В. Ломоносов на Украине. — Л., 1954. — С. 115 — 116; ААН, ф. 20, оп. 1, од. зб. 2, арк. 135 — 136.
¹⁵ Гнучева В. Ф. Указ. соч. — С. 88 — 89.
¹⁶ Про Христофора Ейлера див.: *Энциклопедический словарь*. — Спб., 1904. — Т. 79. — С. 202; *Эйлер* Леонард. Переписка, аннотированный указатель. — Л., 1967. — Док. № 577, 849, 1022 — 1024, 1734, 1796, 1797, 2072, 2074, 2126, 2197, 2211.
¹⁷ Гнучева В. Ф. Указ. соч. — С. 89, 403.
¹⁸ ААН, ф. 3, оп. 26, од. зб. 1.
¹⁹ Там же, од. зб. 2.
²⁰ Там же, од. зб. 4.
²¹ Там же, ф. 136, оп. 2, од. зб. 34.
²² *Эйлер* Леонард. Переписка, аннотированный указатель. — С. 274.
²³ Там же.
²⁴ Цитуємо за: Скальковский А. Астроном Эйлер в Сечи Запорожской в 1770 г. // Киев. старина. — 1891. — Октябрь. — С. 118.
²⁵ Там же.
²⁶ Там же. — С. 119.
²⁷ ААН, ф. 3, оп. 26, од. зб. 2, арк. 42 зв.
²⁸ Там же, арк. 42.
²⁹ Там же, од. зб. 4, арк. 10 — 11.
³⁰ Там же, арк. 16.
³¹ Библиотека АН СРСР. Відділ рукописів, збір. рукоп. карт і планів, од. зб. 652.
³² *Географический лексикон Российской государственной... из достопамятных известий, собранный Федором Полунинным*. — М., 1773. — С. 471 — 478.
³³ Гнучева В. Ф. Указ. соч. — С. 90.

Одержано 12.10.1989 р.

Статья посвящена деятельности М. В. Ломоносова (в 1757 — 1765 гг. возглавлял Географический департамент Российской Академии наук), Х. Эйлера по изучению Украины, в частности организации экспедиций.

Є. П. Степанович

ДОКУМЕНТИ ДО ІСТОРІЇ ВИЩОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ НА УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

В статті аналізуються звіти вищих спеціальних учбових закладів, листування, протоколи засідань учбових рад вузів, правила і програми занять та інші документи з історії вищої спеціальної освіти на Україні в кінці ХІХ — на початку ХХ ст.

© Є. П. Степанович, 1991

Важливим питанням в історії культури України в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. є створення і розвиток системи вищої спеціальної освіти. Перші спроби написання історії окремих вищих спеціальних навчальних закладів у цей період були зроблені ще в дореволюційній Росії. Автори розвідок і статей вивчали лише деякі питання, що стосувалися створення вузів чи системи викладання в них і не мали узагальнюючого характеру¹. Одними з перших були публікації та альбоми, присвячені історії створення Київського політехнічного інституту². Ґрунтовним дослідженням з цієї проблематики є праця Н. Г. Рубіна, викладача Катеринославського вищого гірничого училища (КВГУ). Вона присвячена десятиріччю діяльності училища і містить значний фактичний матеріал³. Згодом вийшло ще кілька праць з історії створення різних вузів⁴. У переважній більшості цих невеликих за обсягом книжок не порушуються проблеми створення системи вищої спеціальної освіти, хоча і міститься важливий фактичний матеріал. У зв'язку з цим вони потребують критичного ставлення.

Вивчення історії створення вищих спеціальних навчальних закладів по-справжньому розгорнулося тільки в роки Радянської влади⁵. Питання діяльності вузів дістали відображення у фундаментальних дослідженнях: «Історія Української РСР», «Історія міст і сіл Української РСР». Деякі інститути видали звіти та ювілейні збірники, що містять певний фактичний матеріал про організаційний етап і діяльність інститутів у дореволюційний час. В повоєнні роки опубліковано працю В. М. Коропова, присвячену питанням розвитку ветеринарної освіти в Росії⁶. Окремим розділом подано історію Харківського ветеринарного інституту, діяльність якого простежується з часу його створення і до 40-х років ХХ ст.; широко показано роботу провідних професорів і викладачів; проведено аналіз складу студентства. В тому ж 1949 р. було опубліковано збірник статей і матеріалів, присвячений діяльності Дніпропетровського гірничого інституту⁷, що містить матеріал і про дореволюційний період його діяльності. В 1959 р. на сторінках «Вестника высшей школы» обговорювалося питання створення наукової історії вузів країни⁸. У зв'язку з цим було підготовлено збірники з історії окремих інститутів країни⁹.

Однак досі немає спеціальної наукової праці, де розглядалися б процеси, пов'язані з розвитком перших вищих спеціальних навчальних закладів на Україні, створенням науково-допоміжних закладів при них; їх роль у системі спеціальної освіти в країні; участь студентів цих закладів у дореволюційних подіях. В даній статті проаналізовано документальну базу — архівні матеріали, більшість з яких вперше вводиться у науковий обіг. Документи поділяються на такі групи:

1. Звіти вищих спеціальних навчальних закладів, які щорічно надсилалися в міністерство народної освіти та в ті міністерства, що

фінансували їх. Наприкінці кожного навчального року звіти, крім того, надсилалися попечителям учбових округів і зберігалися в архівах інститутів.

2. *Офіційні документи внутрішнього характеру* — розпорядження, постанови міністерства народної освіти і попечителів учбових округів, що дають можливість прослідкувати правовий стан вищих спеціальних навчальних закладів у дореволюційний час.

3. *Листування*. Ця численна категорія документів є дуже цінною. Нами віднесені до цієї групи матеріали з пропозиціями про відкриття вузів, підготовку професорських кадрів, зміну програм і т. ін.

4. *Журнали протоколів засідань учбових рад вузів* — одне з важливих джерел, в яких містяться свідчення про внутрішнє життя інститутів — розширення курсів лекцій, реорганізацію вузів та ін.

5. *Правила і програми занять у вузах і науково-допоміжних закладах*. Крім проектів статутів вищих спеціальних навчальних закладів, що зберігаються в архівах, до цієї категорії належать затверджені та видані учбові плани відділень існуючих інститутів. Провідні вчені, декани факультетів складали та видавали окремі збірники правил, програми навчання з різних розділів теоретичного курсу і практичного проходження занять в лабораторіях та на підприємствах під час практичних занять.

6. *Матеріали про участь студентів у революційному русі*. До цієї групи документів віднесені опубліковані та архівні матеріали, що містять відомості з даної теми. Крім того, сюди ж належать документи про студентські виступи і участь прогресивної молоді в революційному русі. В період революційного піднесення директори вузів щодня надсилали до міністерства народної освіти телеграми, повідомляючи про події в інститутах та резолюції студентських сходок.

Охарактеризуємо докладніше документи, що віднесені до перелічених шести груп.

Звіти вищих спеціальних навчальних закладів зберігаються переважно в Центральному державному історичному архіві СРСР (ЦДА СРСР), ф. 733 (фонд Департаменту освіти міністерства народної освіти) та в Державному архіві Харківської області (ДАХО), ф. 770 (фонд попечителя учбового округу). Документи містять цінний матеріал як про організаційний період діяльності вузів, так і про хід занять у них. Фонд ЦДА СРСР¹⁰ містить документи про діяльність найстарішого на Україні спеціального навчального закладу — Харківського ветеринарного інституту (ХВІ) — з 1850 р. по 1916 р. Із звітів ми дізналися про поступове розширення учбових програм та реорганізацію цього закладу в інститут у 1873 р. Водночас є чимало документів про створення нових кафедр, організацію клінік¹¹, введення до програм курсів нових лекцій¹².

Звіти, що надсилалися до міністерства народної освіти, відрізнялися від тих, що подавалися попечителям учбових округів. Звіти попечителям містять більше фактичного матеріалу. В них висувалися пропозиції про зміни планів навчання, організацію практики для студентів, розширення викладацьких штатів, є дані про поведінку студентів та діяльність учбових комітетів тощо.

Для прикладу розглянемо деякі звіти Харківського технологічного інституту (ХТІ) попечителю округу. В 1897 р. на засіданні учбової ради кілька разів обговорювалося питання запровадження курсу фабричної гігієни у план занять¹³. Наприкінці XIX ст. заводи, фабрики, гірничі розробки швидко зростали. Власники гірничих підприємств у гонитві за наживою майже не дбали про матеріальне забезпечення робітників, про їхнє здоров'я і побут. Через це кількість нещасних випадків на заводах і шахтах невпинно зростала. Тільки у Катеринославі на Брянському заводі протягом 1898 р. сталося 2336 нещасних випадків¹⁴. Переважна більшість з них були наслідком обвалу породи. За статистикою, з 1880 р. по 1900 р. на всіх гірничих і гірничо-заводських підприємствах сталося 1102 випадки. Від обвалів і поганого кріплення постраждало 5488 чоловік, з них убито 1862 чоловіка¹⁵. Нещасних випадків з робітниками, що працювали при металургійних печах, сталося 338.

Громадськість була стурбована збільшенням смертності серед робітників заводів і шахт. Прагнучи зменшити розміри травматизму, Гірнична вчена рада послала лікаря А. Б. Бертенсона обстежити санітарний стан гірничих заводів. Лікар засвідчив, що «за роки 1887 — 1889 всього на гірничих заводах, рудниках і промислах постраждало 3769 чоловік, в тому числі 707 вбитих»¹⁶. Через неправильне ведення гірничих розробок і відсутність медичних пунктів страждали перш за все робітники. Вивчення санітарного стану гірничих підприємств і статистичні дані про нещасні випадки показали, що необхідно розпочати підготовку спеціальних кадрів, які б стежили за санітарним станом підприємств і могли подати необхідну допомогу. Передова громадськість вимагала включення до програми вищих спеціальних навчальних закладів курсу лекцій «Подання допомоги при нещасних випадках»¹⁷. Під тиском прогресивних гірничих інженерів та викладачів у 1892 р. було прийнято закон «Про заходи охорони життя і здоров'я робітників», але читання курсу з техніки безпеки не було розпочато.

У звіті ХТІ за 1897 р. попечителю округу повідомляється, що на одному із засідань учбового комітету обрано комісію для розгляду конспекту курсу фабричної гігієни. До її складу ввійшли професори І. П. Пономарьов, В. А. Гемільон, Є. М. Зубашов і викладачі А. П. Комаров та І. І. Бабариков¹⁸. В архіві зберігається програма курсу лекцій з фабричної гігієни¹⁹. Сту-

денти мали навчитися прийомам подання першої медичної допомоги потерпілим.

Розпорядження, постанови міністерства народної освіти, як правило, публікувалися, хоча нині перебувають переважно в архівних фондах. Так, наприклад, «Положення про Харківський і Дерптський ветеринарні інститути»²⁰ містять відомості про їхній статус, правила прийому студентів. Всі вузи мали свої статuti. Статут ХТІ був прикладом для створення статутів інших вузів, зокрема КПІ. Показовим є те, що всі товариства при вузах — наукові, музичні, взаємодопомоги та інші — обов'язково видавали свої статuti²¹.

До Департаменту освіти міністерства народної освіти надсилалися листи на так звані «прошення». З них ми дізнаємося про намагання введення нових курсів лекцій. Відомо, що наприкінці ХІХ ст. та на початку ХХ ст. Росія експортувала чимало м'яса, зокрема м'ясо птиці на 40 млн крб. В 1870 р. було вивезено птиці на суму 109 320 крб., 1880 р. — 3 433 735 крб., у 1890 р. — майже на 13 млн крб., в 1895 р. — 27 405 тис. крб.²² Власники птахоферм у той час втрачали чималі прибутки через хвороби птиці й тому неодноразово порушували питання про дослідження причин хвороб та про можливі заходи їх запобігання. У 1903 р. харківські губернські збори обговорювали ці питання²³. Учбова рада ХВІ в 1906 р., відгукнувшись на потреби життя, виступила з клопотанням перед попечителем Харківського учбового округу, а той, у свою чергу, перед міністерством народної освіти про створення у вузі кафедри патології птахів²⁴.

Частина професорів до початку занять в інститутах викладала дисципліни на підприємствах, де спостерігала життя робітників. У вузах передові професори виступали за впровадження курсу фабричного законодавства, який тоді так і не було впроваджено «через відсутність інтересу»²⁵. Тільки в 1901 р. цей курс читав у КПІ викладач А. А. Мікулін²⁶. А з 1908 р. його викладав у КВГУ Я. М. Должанський.

Наступний предмет, за введення якого ратували професори ряду спеціальних вузів Росії, була холодильна справа. В архівах зберігається листування з цього приводу. Читання курсу зумовлювалося рівнем розвитку промисловості й торгівлі, що потребували холодильних установок. У 1911 р. комітет у холодильній справі в Петербурзі розглядав програму необов'язкового курсу з холодильних машин²⁷. В 1912/13 навчальному році планувалося читання цього курсу у Київському комерційному інституті²⁸. Із звіту попечителю Харківського учбового округу ми дізналися, що у 1913 р. професори ХТІ також обговорювали питання про читання курсу лекцій з холодильної справи²⁹. Його почали читати у 1915 р.³⁰ Такий курс було введено того ж року у КПІ³¹.

Дослідження одного з важливих джерел — журналів засідань учбових рад вузів — дає матеріал про відкриття нових кафедр, затвердження щорічних конкурсних тем студентських праць, розподілу стипендій, порядку проведення випускних екзаменів та ін. Так, для кращої підготовки спеціалістів учбовий комітет ХІ влаштував щорічні конкурси студентських наукових праць. Викладачі намагалися залучати студентів до розв'язання ще не досліджених питань. У 1889 р. серед інших було запропоновано тему «Патологічні зміни паранхіматозних органів при сепі у коней»³². А в наступні роки було включено теми з клініки чуми, хвороб птахів, сибірської виразки та ін.

Кілька засідань учбового комітету Катеринославського вищого гірничого училища присвячено реорганізації вузу. Питання про продовження курсу занять обговорювалося ще в 1901 р.³³; про розширення викладацьких програм³⁴ — 1909 р. Тільки 7 липня 1912 р. після численних клопотань Катеринославське вище гірниче училище було реорганізовано в інститут³⁵. Фонд Департаменту освіти містить і документи про заходи щодо розподілу стипендій. Так, у 1909 р. учбовий комітет ХТІ розглядав заяву «про бажання студентів брати участь у розподілі стипендій»³⁶.

Успішній реорганізації сучасної вищої школи певною мірою сприятиме використання досвіду викладання у вищих спеціальних навчальних закладах у минулому, зокрема дані про порядок та удосконалення системи навчання, заміну курсової системи на предметну, порядок занять на різних факультетах вузів та ін.³⁷ У фондах Департаменту освіти, Державної думи, ради міністрів та інших зберігаються матеріали, що свідчать про пропозиції передової громадськості щодо створення вищих навчальних закладів. Ділові кола м. Одеси ще з 1851 р. порушували клопотання про організацію вищого спеціального комерційного училища³⁸. Подібні «прошення» були подані у відповідні інстанції з вимогами створення у Харкові медичного³⁹, у Подільській губернії — фармацевтичного, ветеринарного інститутів та ін.

Найчисленнішою за складом матеріалу є група документів про участь студентів у революційному русі. Серед них чимало опублікованих матеріалів⁴⁰. Одним з найцінніших джерел є фонд Київського губернського жандармського управління в ЦДІА УРСР (ф. 274). Незважаючи на те, що всі вони яскраво відображають вороже ставлення властей до революційного руху взагалі, документи містять цінні і поки що не повністю використані фактичні відомості про участь студентів у революційному русі. Так, у 1904 р. в Києві міський комітет РСДРП влаштував ряд антивоєнних мітингів на фабриках, заводах, в університеті, КПІ. За свідченням царської охранки, член комітету О. Г. Шліхтер виступав на них з промовами. Серед слухачів були студенти університету і КПІ⁴¹. Численні студентські сходки відвідували слухачі КПІ — члени студентської

соціал-демократичної групи. В одному з рапортів Київському губернському жандармському управлінню повідомлялося про «броженіє» в лавах студентства. У списку студентів, залишити яких в КПІ для збереження спокою було небажаним і шкідливим⁴², значилися М. Вальський, Т. Кривоносов, О. Школьник, З. Маркович, А. Кромник, О. Даниленко, В. Владимиров, М. Жашкевич, А. Левін, Б. Бездушко та ін. Всі вони звинувачувалися у належності до Київського комітету партії соціал-демократів. Пройшла серія обшуків та арештів. Серед арештованих був студент В. Яворський⁴³. Фонд канцелярії Київського, Волинського, Подільського генерал-губернатора теж містять чимало матеріалів про виступи студентів, мітинги у вузах Києва у 1905 — 1907 рр.⁴⁴ Фонд попечителя Харківського учбового округу державного архіву Харківської області містять документи про арешт у 1906 р. за революційну діяльність студентів Харківського технологічного інституту. Серед них — Парахня та Пужій⁴⁵.

Як бачимо, архівні документи містять значний фактичний матеріал, що стосується освіти на Україні наприкінці XIX — на початку XX ст., системи навчання у вузах, участі студентів у громадському та революційному русі.

¹ Цювський В. Киевский политехнический институт. — Киев, 1898.

² Абрагамсон А. Киевский политехнический институт. — Киев, 1898.

³ Рубин П. Г. Исторический очерк возникновения Екатеринославского Высшего горного училища и его деятельность за первое десятилетие (1899 — 1909). — Екатеринослав, 1909.

⁴ Киртичев В. А. Десятилетие Харьковского практического Технологического института. 1885 — 1895. — Харьков, 1895; Мухачев Н. М. Двадцатипятилетие Харьковского технологического института. 1885 — 1910. — Харьков, 1910; Записка о Киевском коммерческом институте. — Киев, 1920; Киевский коммерческий институт. — Киев, 1913; Краткий очерк 50-летия Харьковского ветеринарного института. — Харьков, 1912 и др.

⁵ Екатеринославский горный институт имени т. Артема-Сергеева. — Екатеринослав, 1924; Развитие Днепропетровского горного института имени Артема (Сергеева) за период 1920 — 1926 гг. и его состояние на 1 января 1927 г. — Днепропетровск, 1927; Киевский индустриальный институт: Юбил. сб. к 40-летию ин-та. — Киев, 1939 и др.

⁶ Коропов В. М. Ветеринарное образование в СССР. — М., 1949.

⁷ Днепропетровский гірничий інститут ім. Артема. 1889 — 1949. — Дніпропетровськ, 1949.

⁸ Струве В. В. Письмо в редакцию: Создать научную историю вузов // Вестн. высш. школы. — 1958. — С. 95 — 96.

⁹ Днепропетровский гірничий інститут ім. Артема. — К., 1968; Киевский политехнический институт. — Киев, 1975, та ін.

¹⁰ Полянская Л. И. Документы к истории высшего образования в России // Ист. архив. — 1958. — № 1. — С. 226. Автор розглядає матеріали цього ж фонду, що стосується в основному діяльності університетів.

¹¹ ЦДА СРСР, ф. 733, оп. 147, 1881 р., од. зб. 518.

¹² Там же, оп. 150, 1886 р., од. зб. 167, арк. 34.

¹³ Там же, оп. 153, 1906 р., од. зб. 290, арк. 1 зв.

¹⁴ Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. 770, оп. 1, 1897 р., од. зб. 277, арк. 4 — 4 зв.

¹⁵ Парасунько О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60 — 90-е годы XIX в.). — Киев, 1963. — С. 80, 84, 190.

¹⁶ Техническое и статистическое исследование несчастных случаев на горных и горнозаводских предприятиях. — Пг., 1916. — Вып. 1. За время с 1880 — по 1890 гг. — С. XIII, табл. 1.

¹⁷ Н. Р. Новый предмет преподавания в Горном институте. (Несколько слов по поводу лекции д-ра А. Б. Бертенсона) // Техн. образование. — 1896. — С. 37.

¹⁸ ДАХО, ф. 770, оп. 1, 1897 р., од. зб. 277, арк. 4 — 4 зв.

¹⁹ Там же, спр. 281, арк. 1 зв. — 2 зв.

²⁰ Устав и высочайше утвержденные положения о Харьковском практическом технологическом институте «штаты сего института». — Спб., 1885. — 41 с.; Харьковский технологический институт: Практические занятия в лаборатории общей химии. — Харьков, 1913. — 47 с.; Специальные учебные заведения мужские и женские. — Спб., 1890. — 239 с.

²¹ Устав студенческого землячества в Харькове. — Харьков, 1913. — 12 с.; Устав общества вспомоществования нуждающимся студентам Харьковского ветеринарного института. — Харьков, 1913. — 16 с.; Устав общества содействия академической жизни учащихся в высших мужских учебных заведениях Киева. — Киев, 1911. — 15 с.

²² ЦДА СРСР, ф. 733, оп. 203, 1889 р., од. зб. 1559, арк. 13 зв.

²³ Там же; оп. 153, 1906, од. зб. 290, арк. 1.

²⁴ Там же, арк. 8.

²⁵ ДАХО, ф. 770, оп. 1, 1897, од. зб. 277.

²⁶ ЦДА УРСР, ф. 275, оп. 1, 1901 р., од. зб. 1250, арк. 67.

²⁷ Материалы по вопросу о преподавании холодильного дела в высших и средних учебных заведениях. — Спб., 1911. — Вып. 1. Издание комитета по холодильному делу. — 31 с.

²⁸ Программа курса «Искусственное охлаждение и его значение в мировой торговле и промышленности», намеченная к прочтению в 1912/13 г. в Спб. политехническом и Киевском коммерческом институте Н. А. Бородиным. — Б. м. и г. — 17 с.

²⁹ ДАХО, ф. 770, оп. 1, 1913, од. зб. 764, арк. 3.

³⁰ Там же, арк. 35.

³¹ Киевский политехнический институт: Учебный план механического отделения по предметной системе. — Киев, 1915. — С. 4.

³² ЦДА СРСР, ф. 733, оп. 203, 1889, од. зб. 1559, арк. 13 зв.

³³ Там же, ф. 1287, оп. 2, 1908 р., од. зб. 1811, арк. 84 а.

³⁴ Там же, ф. 1153, оп. 2, 1909 р., од. зб. 22, арк. 4 об.

³⁵ Там же, ф. 1158, оп. 1, 1912 р., од. зб. 238, арк. 129; ф. 1278, оп. 2, 1912 р., од. зб. 1811, арк. 113 зв., 114, 164 та ін.

³⁶ Там же, ф. 733, оп. 205, 1909 р., од. зб. 2531, арк. 4 зв.

³⁷ Киевский политехнический институт: Учебный план инженерного отделения по предметной системе с инструкцией для записи на экзамены, практические занятия и проекты. — Киев, 1915. — 3-е изд. — С. 4.

³⁸ ЦДА СРСР, ф. 1276, оп. 2, 1906 р., од. зб. 490, арк. 2 зв.; ф. 1288, оп. 91, 1912 р., од. зб. 92, арк. 13; ф. 733, оп. 156, 1916 р., од. зб. 688.

³⁹ Там же, ф. 733, оп. 156, 1916 р., од. зб. 714; 1917 р., од. зб. 733; од. зб. 711.

⁴⁰ Листовки революционных социал-демократических организаций Украины 1898 — 1904 гг. — Киев, 1963; Из истории Киевского политехнического института. — Киев, 1961. — Т. 1 (1898 — 1917 гг.); Революция 1905 — 1907 рр. на Україні. — К., 1949.

⁴¹ ЦДА УРСР, ф. 274, оп. 1, 1904 р., од. зб. 88.

⁴² Там же, арк. 114 — 115.

⁴³ Там же, арк. 23.

⁴⁴ Там же, ф. 442, оп. 855, 1906 р., од. зб. 451, арк. 27.

⁴⁵ ДАХО, ф. 770, оп. 1, 1906 р., од. зб. 553, арк. 103, 273.

Одержано 12.10.1989 р.

В статті аналізуються отчеты высших специальных учебных заведений, мерениска, протоколы заседаний учебных советов вузов, правила и программы занятий и другие документы по истории высшего специального образования на Украине в конце XIX — начале XX в.

Ю. А. Пінчук

ПРО ДЕЯКІ ПИТАННЯ КОЗАЦТВА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

В статті висвітлюються погляди відомих вітчизняних учених, зокрема М. С. Грушевського, М. М. Покровського, М. І. Яворського з деяких питань історії козацтва на Україні.

Щодо ролі козацтва (маємо на увазі погляди на козацтво як на лицарство, його місце в рушійних силах Визвольної війни тощо) читає більш-менш обізнаний з поширеними концепціями дворянсько-буржуазної та радянської історичної науки. Проте безсумнівний інтерес становлять погляди тих вчених, що творили на зламі двох епох. Серед них зонайперше потрібно назвати М. С. Грушевського, М. І. Яворського, чия творчість становить своєрідний етап між двома історіографічними напрямками: дворянсько-буржуазним та радянським.

Своєрідність погляду М. С. Грушевського на козацтво зумовлювалася тим, що він дотримувався ідеалістичного в цілому принципу, за яким головним змістом соціальних рухів в історії України доби феодалізму була релігійно-національна боротьба за національні інтереси та державність українського народу, а вже потім — їх класова сутність. Хоча згаданий тут принцип займає перше місце в історичній концепції М. С. Грушевського, проте він не лежить на поверхні в його творчій спадщині, а існує в ній разом з іншими історико-філософськими засадами. Тому в працях вченого майже відсутні виразні заперечення відносно того, що визвольний рух на Україні, зокрема найширших верств козацтва у середині XVII ст., розвивався на економічній основі. Цей дослідник вважав, що у переддень визвольної війни 1648 — 1654 рр. енергія українського козацтва, залишивши осторонь церковні й національні інтереси, звертається виключно до здобування «козацького хліба», до розширення козацького володіння на Україні, до збільшення кількості козаків¹.

М. С. Грушевський у цілому визнавав, що селянство та панство перебували в антагоністичних відносинах. Проте в історії українського народу цей антагонізм набув, на думку вченого, особливої гостроти й нестерпної болючості; така винятковість зумовлювалася тим, що згадані відносини на Україні начебто існували загалом між українським селянством і польським панством. Отже, вважає вчений, слід ніби вести мову про контраст «народності панської» та понево-

леної, віри і культури привілейованої — з одного боку, пригніченої, приниженої — з іншого. Як бачимо, погляди історика не вільні від деякого нальоту ідеалістичної історіографії і потребують критичного сприйняття. Викликає також сумнів твердження М. С. Грушевського про те, що до всіх станів українського народу чинилися утиски й на них усі українські люди однаково відгукувалися².

За М. С. Грушевським, в українському суспільстві на кінець XVI — першу півовину XVII ст. майже зникає шляхетський стан і залишається лише безголоса народна маса, яка була позбавлена будь-якого впливу та значення у суспільному житті. Особливо це стосується західної України, населення якої, за висновком цього дослідника, втратило можливість самооборони. Тому єдиним борцем за культурні й національні інтереси української суспільності виступають українські елементи східної України, під якими М. Грушевський вбачав козацтво, яке напередодні подій 1648 — 1654 рр. залишалось, як він намагався довести, захисником всього українського, або руського народу³. Узагальнюючий висновок М. С. Грушевського щодо місця і ролі козацтва в історії України з точки зору сучасної науки, безсумнівно, хибний, хоча в дечому й оригінальний: козащина — це озброєний український народ, її інтереси певною мірою співзвучні прагненню мас та привілейованих верств українського населення — шляхти, міщанства, духівництва⁴. Хибний тому, що применшено значення найбільшого класу-стану феодального суспільства — селянства та його спільників у соціальній боротьбі; оригінальний — у підході до козацтва на певному історичному етапі (середина XVII ст.) як до козащини, тобто озброєного українського народу.

Суттєво відрізняються погляди М. М. Покровського — автора загальновідомої п'ятитомної «Російської історії з найдавніших часів» (М., 1909 — 1914) та багатьох інших праць, в яких порушено і висвітлено на марксистських засадах, з позицій класової боротьби і вирішальної ролі народних мас у розвитку суспільства ряд важливих питань з історії України доби феодалізму. Зокрема, вчений простежив таке унікальне явище, як єдність історичного розвитку російського й українського народів, дослідив їхню спільну боротьбу проти агресії магнатсько-шляхетської Польщі та рух за воз'єднання України з Росією, роль козацтва у цих подіях тощо. Для М. М. Покровського як історика характерний особистий погляд на явища, підкреслення не тільки загальних закономірностей, а й визнання своєрідних рис в історичному розвитку Росії, України та Польщі. Завдяки цьому йому вдалося проникнути у сутність того, що на відміну від міщанського шару Російської держави міщанство України мало свою церковну організацію — «братства». Вони активно виступали проти «унії» та її «казенної церкви», за що зазнали утисків, які, в свою чергу, штовхали міщан у бік «холопської» революції. На думку вченого,

© Ю. А. Пінчук, 1991

православна віра зробилась прапором цієї останньої, а Київська духовна академія — її розумовим осередком. М. М. Покровський спромігся дійти до цінного висновку: козаки і селяни на Україні, таким чином, не тільки страждали від гноблення «панів» — поміщиків та поміщицького уряду, але мали й готове, зрозуміле для себе виправдання свого повстання проти цього гноблення⁵. Отже, історик вніс значний особистий вклад у постановку і часткове вирішення питання щодо ідейних витоків та ідеологічного забезпечення визвольного руху селянсько-козацьких мас України.

М. М. Покровський також розглянув соціально-економічне і правове становище різних суспільних груп і прошарків України кінця XVI — першої половини XVII ст. і довів, що перед лицем спільного ворога — магнатсько-шляхетської Польщі — відбувалось їх згуртування, тобто йшов процес консолідації соціальних верств на основі ідеї звільнення від іноземного панування. Значним поступом є оцінка цим вченим визвольної війни українського народу проти іноземної агресії: національна за формою, національно-релігійна за своєю ідеологією, у свідомості самих тих, хто боровся, боротьба ця була по суті соціальною⁶.

М. М. Покровський зробив спробу розкрити зміст соціальної боротьби, що точилася в той час на Україні, прийшов до досить своєрідного висновку. На його погляд, боротьба тоді відбувалася між двома типами колонізації, що знайшли втілення в двох суспільних групах: козацтві (при цьому слід зазначити, що М. Покровський схильний був розцінювати козацьку земельну власність як буржуазну), з одного боку; великому землеволодінні — з іншого. Оскільки перше, вважав вчений, рекрутувалося переважно з «людей руської мови» та православної віри, а представниками другого були «люди польської мови» і польської культури (католицтво ж у Польщі цієї епохи стало чимсь на зразок станової релігії усіх людей «порядного суспільства» і «доброто» походження), то національно-релігійна оболонка класової війни, яка тут відбувалась, була досить природна. Одночасно М. М. Покровський пояснював: те, що здавалося історикам релігійною перегородкою, насправді є соціальною, і релігійної боротьби в західній Русі не було до кінця XVI ст., так само, як не було національної. Не викликало боротьби й приєднання південно-західної Русі до Польського королівства, за Люблінською унією 1569 р. Історія цієї унії, вважав дослідник, являє собою надзвичайно повчальний приклад того, як під національним конфліктом приховується, по суті, соціальний⁷.

Не важко побачити, що існує принципова відмінність у акцентах щодо оцінки визвольного руху на Україні М. Грушевським та М. Покровським. Перший вважав головним змістом цього руху релігійно-національну боротьбу за національні інтереси та державність ук-

раїнського народу, другий — навпаки, що він був за своєю суттю соціальним.

На відзнаку від обох попередніх істориків зовсім по-іншому дивився на порушені тут питання М. І. Яворський. Передусім слід зазначити, що він був схильний до ідеалізації ролі української буржуазії, дрібнобуржуазних елементів та різних партій у соціальному розвитку, і це знайшло яскраве відбиття в його «Нарисі історії України»⁸. Така деяка упередженість М. І. Яворського вплинула на характер висвітлення в його працях питань історії України доби феодалізму. Зокрема, необхідно вказати на штучний поділ вченим території України на дві частини — західну і східну — за сумнівною ознакою: різного напрямку, неоднакової сили й темпу реакції населення цих частин проти магнатсько-шляхетського гніту. За твердженням дослідника, на західних землях протягом XVI — початку XVII ст. були відсутні значні заколоти, а мали місце лише «дрібні місцеві непорозуміння». Там, як намагався він довести, інертність та знесилення цілком опанували міста; селянський стихійний рух, не маючи ні причин до повстань, ні ініціативи до заколотів, припинявся. Не так було на Україні східній, як вважає М. Яворський. Влада «магнатсько-шляхетської диктатури» ніяк не могла тут стати твердою і увесь час висіла в повітрі, готова кожної хвилини полетіти в прірву, бо мала своїм запереченням «козачину»⁹. При цьому він намагається довести, що й на Подніпров'ї значні селянсько-козацькі повстання XVI ст. та й на початку XVII не мали ще ніякої ні політичної, ні економічної програми і були, немовби звичайні собі розрахунки козацьких старшин з магнатами східної України. Тому, на його думку, єдиною опорою козацтва в тих повстаннях була селянська та міщанська знать «боярського походження»¹⁰. Узагальнення вченого зводиться до того, що на західній Україні хоча й існувала стихія революції, проте для неї не знайшлося «класового ініціатора», через те сила її тільки залишилась в «потенції придушеної стихії». На Подніпров'ї зростав «ініціатор» революції, а саме, нова соціальна знать — козацтво, яка, за переконанням М. І. Яворського, рішуче простягла руку до влади, боролася за скасування «магнатсько-шляхетської диктатури», — хоча б для себе, за вільну займанщину землі, за вільну промислову та торговельну конкуренцію, коротко, за доведення «революції грошового господарства» до кінця¹¹. В «Короткій історії України» М. І. Яворського однозначно сказано: козацтво, ставши на чолі міщан і селян в боротьбі з шляхтою, зробило революційний переворот на Україні в XVII ст.¹²

Отже, М. І. Яворський, як бачимо, вдавався до ідеалізації ролі козацтва у визвольному русі на Україні, а якщо поглянути глибше, то й взагалі намагався зобразити цей клас-стан виключно провідною і рушійною силою суспільного розвитку на досить тривалому етапі феодальної доби. Він писав, що це були дійсно представники майбутнього аграрного та торговельного

капіталізму, які вирости на своїх дрібних «хазяйствах-промислах» в умовах найманої чи власної праці, що знали вже тоді ціну грошам¹³. Проте для більш повного розуміння поглядів цього історика слід детальніше зупинитись на характеристиці ним козацтва, його соціального складу, ставлення до інших класів-станів тощо. На думку вченого, з одного боку, козацтво одмежується різко від поспільства, хоча вміло використовує революційну стихію селянських мас для своєї мети; з другого боку, дбаючи тільки про своє упривілеювання лицарське перед загальною масою посполитих, в собі самому також різко відмежується від сірої маси лицарських новачків та джурів у окрему касту «товаришів». Товариші — це каста козацьких дуків-багатіїв, і для них рядове лицарство — це тільки робоча сила на їхніх промислах. Крім цього, М. І. Яворський показує, що існували суперечності й між іншими групами козаків — низовими й городовими. Однак характеристика класової структури козацтва в цілому виглядає в творах вченого дещо розпливчатою. Він акцентує увагу на реєстровому козацтві, при цьому майже залишаючи осторонь його соціальний склад, і силкується виставити саме реєстрових козаків вирішальною суспільною силою в історичному процесі України XVII — XVIII ст. Визнання виняткової ролі за цією соціальною верствою, як вирішальною силою революційного процесу тих часів, очевидно, знадобилося М. І. Яворському, про що свідчить аналіз його праць, для обґрунтування концепції щодо лідерства дрібнобуржуазних елементів і куркульства в історії України XIX — початку XX ст. Дуже показовими в даному зв'язку є такі міркування цього історика: здобувши собі в результаті тривалої боротьби право громадянства разом з шляхетським землеволодінням, «козацький хуторець» ніяк не міг існувати поруч з магнатом; доводилося розвалити магнатський маєток до основи, даючи вільний простір розвитку «дійсно грошового» господарства. Реєстровець вичікував, щоб узяти магнатські посілості у свої хазяйські руки¹⁴. Така нагода, як показано у працях М. І. Яворського, трапилася під час визвольної війни 1648 — 1654 рр. (за термінологією даного автора, — «переможної, справжньої вже революції»).

Водночас слід підкреслити, що поряд з пропагандою історичної ролі реєстрового козацтва у творах цього вченого принижувалося значення селянства — найбільшого класу-стану феодального суспільства, котре зображувалося ним стихійною масою, що була нездатною до свідомої участі в соціальній, а тим більше у політичній боротьбі. Тут доцільно зазначити, що деколи в оцінці рушійних сил визвольної війни, акту возз'єднання України з Росією 1654 р. тощо М. І. Яворський відступав навіть від досягнень буржуазно-ліберальної історіографії середини XIX ст. Переконливою ілюстрацією щодо цього є розуміння цим істориком ха-

рактеру Переяславського договору. Він писав: «Який був зміст тієї умови, уявити легко. Це була умова реєстрового козацтва з московським дворянством для оборони дворянської революції на Україні від наступу селянських мас та від реакції з боку феодальних магнатів»¹⁵. Нарешті, потрібно зазначити, що М. І. Яворський майже не використовував у своїх працях новий історичний матеріал, а лише намагався відомі усім явища висвітлити у власних інтерпретаціях, які, на жаль, не завжди можуть бути визнані вдалими, хоча й ґрунтувалися вони на матеріалістичних засадах (на це багато років тому вже звертав увагу Д. І. Багалій¹⁶). Одночасно не слід применшувати значення застосування матеріалістичного методу для дослідження історичного процесу на Україні, в напрямку якого ще мала бути проведена в майбутньому велика наукова робота.

Від праць М. І. Яворського вигідно відрізняються наявністю в них нового фактичного матеріалу твори В. А. Фаворського, присвячені дослідженню історії церкви, діяльності братств та розвитку національного руху на Україні в XVI — XVII ст. Поряд з вивченням і висвітленням зазначених проблем вчений торкнувся деяких питань з історії козацтва. Становить інтерес його думка про класове споріднення козацтва і українського міщанства. Проте узагальнення В. А. Фаворського щодо характеру визвольної боротьби українського народу проти магнатсько-шляхетської Польщі, яка будімо відбувалася у формі національної боротьби двох класів — феодального і буржуазного, викликає заперечення. За В. А. Фаворським, збройна боротьба на Україні середини XVII ст. — це боротьба козацтва (буржуазного елементу) з польським феодалізмом, «бій панства з козацтвом», що, як зрозуміло, не можна визнати науково достовірним. Разом з тим у міркуваннях цього історика є чимало такого, чого не слід враз відкидати. Зокрема, цілком конструктивна, на наш погляд, думка про те, що гасла визвольного руху на Україні повинні були бути ширші, ніж вузько-класові козацькі інтереси. Необхідно було забезпечити допомогу руху широких селянських мас, усього українського суспільства. Ось чому з'являються гасла релігійно-національного визволення¹⁷.

Щодо порушених тут питань має власну позицію також і авторський колектив першого тому «Історії України» видання 1932 р.¹⁸ Ця позиція деякою мірою пояснюється вже самою назвою відповідного розділу даної книги: «Селянська революція 1648 р.» (автор Г. Карпенко). Як показано в цій праці, козацтво не було якоюсь окремою соціальною верствою населення, а являло собою соціально неоднорідну масу, що складалася переважно з вільного селянства, городян і дрібної шляхти. В зв'язку з тим, що економічна слабкість українського міста обеззброювала його як чинник у боротьбі з феодалізмом і диктатурою шляхти, воно виступало в XVII ст. лише як допоміжна сила в боротьбі се-

лянських мас із шляхтою, але не як її гегемон. Саме ж козацтво, як пояснюють автори, вже в кінці XVI ст. розпадалось на різко виявлені дві групи — низів «вільного» селянства і його верхів, що перероджувалися у велику феодальну знать — шляхту. Напередодні визвольної війни 1648 — 1654 рр. основна маса козацтва нічим, крім юридичної незалежності, не відрізнялась від покріпаченого вже селянства. І тут не було ніякої різниці поміж реєстровим і низовим козацтвом, тому єдиний поділ, який дійсно має під собою ґрунт в козацтві, це є поділ, як вважає Г. Карпенко, на масу козацько-селянську й на її старшину, яка при певних умовах могла переходити навіть до шляхетства. То й немає ніяких підстав розглядати козацтво в його масі як якусь окрему від селянства силу¹⁹. Виходячи з цього, а також з аналізу всіх інших основних соціальних верств суспільства повстання під проводом Богдана Хмельницького розглядається в першому томі «Історії України» як велика селянська революція²⁰. Таку ж саму думку спостерігаємо у книзі «Хмельниччина»²¹, в якій, щоправда, дуже спрощено охарактеризовано класи-стани українського суспільства взагалі, зокрема козацтва, висловлено ряд необґрунтованих зауважень на адресу Б. Хмельницького.

Як бачимо, викладені тут погляди ряду відомих, хоча й дещо забутих, істориків щодо місця і ролі козацтва в історії України не позбавлені суттєвих протиріч. Окрім цього, всі вони у порівнянні з сучасним науковим знанням в основному являють собою, так би мовити, учорашній день, що цілком зрозуміло. Водночас очевидним є й інше — сьогодні існує необхідність поглибленого дослідження історії козацтва на Україні, яка в останні десятиріччя майже випала з поля зору вчених і відображена у новітній історіографії передусім фрагментарно, а взагалі поверхово. З огляду на такий стан даного питання хотілося б сподіватися, що деякі оригінальні аспекти розглянутих у статті положень відіграють роль збуджувача думки у процесі подальшого наукового пошуку.

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. — 2-е вид. — Київ; Львів, 1922. — Т. 8, ч. 1. — С. 201.

² Грушевський М. Студії з економічної історії України. — К., 1918. — С. 83; Грушевський М. Історія України. — Київ; Відень, 1920. — С. 91; Грушевський М. Про старі часи на Україні. Коротка історія України. — 6-е вид. — К., 1919. — С. 43.

³ Грушевський М. Історія України. — С. 98.

⁴ Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI — XVII ст. — 2-е вид. — К., 1919. — С. 186, 206.

⁵ Покровский М. Н. Русская история в самом сжатом очерке. — Харьков; Киев, 1923. — С. 54.

⁶ Покровский М. Н. Русская история с древнейших времен. — 5-е изд. — М., 1923. — Т. 2. — С. 148.

⁷ Там же. — С. 149.

⁸ Яворський М. Нарис історії України. — К., 1923. — Ч. 1. Господарство натуральне. — 170 с.; К., 1924. — Ч. 2. Станово-шляхетське суспільство. Козацька революція. — 137 с.

⁹ Яворський М. Нарис історії України. — Ч. 2. — С. 66.

¹⁰ Там же. — С. 67.

¹¹ Там же. — С. 69.

¹² Яворський М. І. Коротка історія України. — 6-е вид. — Харків, 1928. — С. 46.

¹³ Яворський М. Нарис історії України. — Ч. 2. — С. 69.

¹⁴ Там же. — С. 86.

¹⁵ Там же. — С. 100.

¹⁶ Див.: Багалій Д. І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. — К., 1928. — Т. 1. Історіографічний вступ і доба натурального господарства. — С. 101.

¹⁷ Яворський В. А. Церква та національний рух на Україні в XVI — XVII ст. — Харків; Київ, 1929. — С. 79.

¹⁸ Історія України. — Харків, 1932. — Т. 1. Передкапіталістична доба. — 336 с.

¹⁹ Там же. — С. 106.

²⁰ Там же. — С. 108.

²¹ Дмитров А. Хмельничина: (Из истории классовой борьбы на Украине в первой половине XVII века). — М., 1934. — 64 с.

Одержано 12.10.1989 р.

В статтє освєщуются взгляды известных отечественных ученых, в частности М. С. Грушевского, М. Н. Покровского, М. И. Яворского, по некоторым вопросам истории казачества на Украине.

С. І. Білокінь

ВНЕСОК Ф. П. МАКСИМЕНКА ДО ІСТОРИЧНО-ГЕОГРАФІЧНОЇ ТА КРАЄЗНАВЧОЇ БІБЛІОГРАФІЇ

Автор аналізує доробок Федора Пилиповича Максимовича в розвитку історично-географічної та краєзнавчої бібліографії.

Новий етап у розвитку краєзнавчої бібліографії на Україні почався з 1917 р. Перший Всеукраїнський з'їзд по вивченню виробничих сил і народного господарства (1924) розглянув проблему використання бібліотечної мережі для налагодження краєзнавчої роботи. Значну роль відіграла в цьому Вінницька філія Всенародної бібліотеки України (ВБУ), де було організовано Кабінет Поділезнавства й видано серію праць, що склали «Енциклопедію Поділезнавства», а також покажчик «Часописи Поділля». Протягом перших пореволюційних років з'явилися нові праці Д. Чернявського, К. Дубняка, Ф. Максименка, В. Рот та ін.¹ Відгукнувшись на настанови Всеукраїнського з'їзду у 1925 р., ВБУ влаштувала виставку краєзнавчих матеріалів — близько 3,5 тис. книжок, карт, фотографій, малюнків тощо. У підготовці її брав участь молодий бібліограф Федір Пилипович Максименко². На той час, правда, він уже був відомий як автор двох серйозних публікацій з історичної географії та краєзнавства: першого в літературі покажчика праць про Донбас (182 записи)³ та зведення відомостей про межі етнографічної території українського народу (у доданому списку літератури — 68 записів)⁴.

© С. І. Білокінь, 1991

Щодо цієї другої праці у листівці від 25 листопада 1927 р. професор В. Геринович зауважив: «Інтересна тема і вдячна робота»⁵.

Працюючи над підготовкою експозиції, Ф. П. Максименко відчув брак довідника по спеціальних покажчиках. Існувало тільки декілька загальних праць всесоюзного масштабу (А. С. Багров, Б. М. Городецький та М. Д. Ігнат'єв), де разом для України наведено близько 150 назв. В українській бібліографії питання про покажчик то-побібліографічних праць було ще тільки порушено⁶. Ф. П. Максименко почав працювати над покажчиком другого ступеня (бібліографія бібліографії).

Протягом 1926 — 1929 рр. бібліограф обстежив книжкові фонди Києва, Москви, Ленінграда, декількох великих міст України (у передмові названо 31 книгосховище). Певну допомогу дослідникові подали Д. О. Бочков, А. М. Де-Рібас, Л. П. Добровольський, К. В. Дубняк, А. К. Іллінський, А. Я. Лященко, А. І. Маркевич, І. Ф. Масанов, О. Ф. Шидловський та інші фахівці. Внаслідок проведеної величезної роботи Ф. П. Максименко уклав коштовне зведення бібліографічних покажчиків, що охопили територію Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Харківської, Херсонської та Чернігівської губерній, Криму, а також Бессарабії та Дону з 1847 р.⁷ Упорядник переглянув повні комплекти 19 місцевих періодичних видань. За браком вичерпного матеріалу в сховищах країни публікації стосовно західноукраїнських земель лишилися поза межами праці. Ознайомившись з покажчиком, О. Ф. Шидловський писав: «Моя невелика підтримка й допомога, про яку Ви говорите [...], бліднуть перед тією колосальною працею, яку Ви проробили безпосередньо, переглянувши де візу ті книжки й статті, що їх наведено у Вашій праці».

Праця Ф. П. Максименка має дослідницький характер. Як відзначено в неопублікованій рецензії М. З. Сулопарова, датованій 12 листопада 1930 р., працю «слід розглядати і як наукову монографію». Засади, за якими упорядковано наявний матеріал, скрупульозно обгрунтовані в передмові. Видання має добре продуману систему допоміжних покажчиків (упорядкувала їх Н. В. Кравченко-Максименко). Воно охоплює понад 110 публікацій. Розподіл матеріалу дуже чіткий. Спочатку (поз. 1 — 90) наведено загальні бібліографічні праці, що стосуються всієї території або значної частини України. Решту матеріалу подано за регіонами, губерніями. Тут розписано: покажчики до місцевої періодики; списки книжок, надрукованих на території губернії; бібліографію спеціальної літератури; покажчики, що склались або проектувались, але не були надруковані; нарешті, списки переглянутих місцевих видань. Покажчик фіксує каталоги бібліотек, що мали місцеві відділи, праці з різних галузей знань — місцеве господарство, освіта, природа, геологія та палеонтологія, антропологія, флора тощо. Не згадуються: дослідження, що трактують про Україну в цілому (як не-

краєзнавчі); біобібліографія місцевих діячів, покажчики рукописного матеріалу. Схедограми покажчика достовірні, оскільки з других рук упорядник описав лише до 10 позицій. До описів додано анотації (для докладнішої характеристики тут наведено уривки з передмов тощо), а також рецензії.

Праця, виконана за таким планом, не могла не стати підсумковою, етапною в розвитку українського краєзнавства, а бібліографічна техніка упорядника піднесла цю працю до рангу праці класичної. За таких умов «Матеріали» вимагають пильного вивчення сучасного дослідника.

Покажчик Ф. П. Максименка мав вісім рецензій. В архіві упорядника збереглося також чимало листовних відгуків фахівців — бібліографів, географів та краєзнавців. Серед них лист видатного російського бібліографа М. С. Рубакіна від 24 березня 1932 р.: «Многоуважаемый Федор Филиппович, премного благодарю Вас за присылку Вашего труда. Это весьма ценный вклад в библиографический отдел библиотеки нашего Института. Мы не преминем использовать его в наших работах, как и в наших сношениях с библиографами разных стран. Честь Вам и слава! С искренним уважением Н. Рубакин».

В. І. Вернадський доручив виписати працю Ф. П. Максименка до бібліотеки Комісії природно-виробничих сил (КПВС) АН СРСР і висловив побажання, щоб один із співробітників (В. М. Таранович) умістив відгук у журналі «Природа».

Варто зазначити в дужках, що й за такого, безперечно, емного охоплення матеріалу дещо залишилося поза увагою автора. Дослідник дивився на свій покажчик «лише як на «матеріали» до майбутньої повної топобібліографії України, а не як на закінчений, вичерпливо повний реєстр топобібліографічних праць: упорядник поставив собі ряд обмежень щодо *території*, до якої наведено бібліографії, і *категорій* бібліографічних праць краєзнавчого характеру»⁸. Оскільки обрана тема справді безмежна, ці обмеження дозволили працю викінчити. В межах своїх завдань, як відзначали рецензенти, покажчик став видатним явищем радянської бібліографії. Дніпропетровський вчений Є. В. Стебельський писав, що не знає «іншої бібліографічної праці радянського періоду, де сучасні вимоги до бібліографії були б втілені так вдало». Професор А. А. Іванов констатував: «(...) з мінералогії Волині в мене наведено 131 вказівку, у Вас із геології — лише 30, але на підставі Ваших вказівок можна розгорнути всю ту літературу, що вказав я».

В історичній перспективі значення праці тільки зросло⁹. Тим часом розрив між вимогами фахівців-краєзнавців і бібліографів призвів до того, що вчені часом нарікали на формальний абсолютизм Ф. П. Максименка в певних розділах (або все — або нічого). Дослідники, мовляв, були б тільки вдячні за додаткові, навіть

уриччасті відомості. Незважаючи на те, що праця є бібліографією показчиків, С. Рудницький закидав автору, «що про карти (самі по собі!) нічого немає в Матеріалах», і узагальнив: «Рецензії не збираюся писати, бо вона, на жаль, мусила б бути негативна (...)». Хоча бібліограф по суті й пообіцяв у майбутньому скласти «повну топовібіографію України», йому докоряє в тому, що брак заодноукраїнських матеріалів перешкоджає «Матеріалам» перетворитись на «Індекс бібліографікус» краєзнавчої бібліографії України.

В подальші роки дослідник продовжив роботу над цією темою, довівши показчик до 1940 р. включно. Рукопис цієї праці загинув у 1943 р. під час пожежі Київського університету¹⁰.

У повоєнні роки вчений рецензував показчики по Вінницькій, Львівській та Черкаській областях¹¹, відредагував капітальний показчик «Історія Києва» (К., 1958 — 1963. — Т. 1, вип. 1 — 2; Т. 2, вип. 1 — 2, ротатор), виступив з повідомленням «Старий Київ і його околиці в маловідомих малюнках Т. Г. Шевченка»¹².

У 1963 — 1964 рр., під час підготовки до видання «Історії міст і сіл УРСР», Ф. П. Максименко опублікував нову цінну працю — «Збірки історичних відомостей про населені пункти Української РСР». Вона друкувалася на сторінках «Науково-інформаційного бюлетеня Архівного управління УРСР» (1963. — № 4 — 6; 1964. — № 1 — 5), а потім вийшла окремою відбиткою тиражем 150 примірників (свідчення І. А. Бутича).

Обмиряючи масив літератури, присвяченої окремим поселенням, новий показчик Ф. П. Максименка зафіксував зведені праці, що дають матеріали з історії не однієї місцевості, а цілих груп. Це — офіційні статистичні словники, довідники й списки населених пунктів, шематизми, довідкові книжки єпархій, пам'ятні книжки й календарі статистичних комітетів; історико-статистичні й воєнно-топографічні описи губерній, єпархій, воєнних округів та повітів; путівники по річках, залізницях, воеводствах, повітах, групах міст і сіл; нарешті, збірники описів пам'яток мистецтва й старовини, городищ тощо. Охоплено чималу кількість рукописних матеріалів. Серед збірників джерел XI — XVIII ст. слід назвати літописи й показчики до них, російські офіційні праці географічного характеру, люстрації, переписні книги, Генеральне слідство про маєтності (1729 — 1730), Румянцевський опис (1765 — 1767), топографічні описи й атласи намісництв та губерній, а також монографії, засновані на цих матеріалах.

Показчик, що охоплює 1389 позицій, розпадається на три частини: загальні праці; матеріали про місцевості часів феодалізму (X — перша половина XIX ст.; подаються в систематичному порядку) та матеріали XIX — XX ст., присвячені окремим територіям (у цьому розділі виклад топографічний, за сучасним районуванням). Описи споряджено цікавими анотаціями, зокрема з посиланнями на

рукописи. Вказано, про населені пункти яких сучасних областей згадує та чи інша праця. На жаль, не опубліковано абетковий показчик прізвищ авторів, упорядників та редакторів.

В історії бібліографії та історичній науці видання Ф. П. Максименка залишаться назавжди, як такі праці, що створили епоху.

¹ Огляд краєзнавчої бібліографії у 1917 — 1940 рр. див.: [Корнейчик И. И.] Краеведческая библиография на Украине: Конспект лекций по курсу «Краеведческая библиография». — Харьков, 1965. — Вып. 2.

² Життєпис дослідника див.: Корнейчик І. Славний шлях. (До 70-річчя Ф. П. Максименка) // Бібліотекознавство та бібліографія. — Харків, 1969. — Зб. 6. — С. 143 — 150. Див. також: Білокінь С. І. Праці Ф. П. Максименка в галузі краєзнавчої бібліографії // II Респ. наук. конф. з іст. краєзнавства, м. Вінниця: (Тези доп.) — К., 1982. — С. 48 — 50; Білокінь С. І. Чи можна знати все? // Молода гвардія. — 1977. — 29 берез. — С. 3; Список праць Федір Пилипович Максименко // Бібліотекознавство та бібліографія. — Харків, 1972. — Зб. 12. — С. 141 — 145.

³ Максименко Ф. Ф. Матеріали к библиографии Донецкого края (преимущественно Бахмутского уезда) // Просвещение Донбасса. — 1922. — № 6/7. — С. 101 — 104; № 8. — С. 107 — 110; № 9. — С. 114 — 117.

⁴ Максименко Ф. Межі етнографічної території українського народу // Бібліотечний збірник. — К., 1927. — Ч. 3. — С. 65 — 93.

⁵ Тут і далі без посилань використовуємо матеріали особистого архіву Ф. П. Максименка (приватна збірка, Київ).

⁶ Отамановський В. А. Бібліографія краю («Топовібіографія») як одно з основних завдань наукової бібліотеки та організація топовібіографічної праці на Україні // Бібліотечний збірник. — К., 1926. — Ч. 1. — С. 78 — 81; Ясинський М. І. Головні моменти в історії української бібліографії // Бібліотечний збірник. — К., 1927. — Ч. 3. — С. 21 — 25.

⁷ Максименко Ф. Матеріали до краєзнавчої бібліографії України. 1847 — 1929. — К., 1930.

⁸ Там же. — С. VII — VIII.

⁹ Історія Центральної научної бібліотеки Академії наук Української ССР. — Київ, 1979. — С. 89 — 90.

¹⁰ [Корнейчик И. И.] Краеведческая библиография на Украине. — С. 137.

¹¹ Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. — 1962. — № 1. — С. 76 — 77; № 6. — С. 61 — 62.

¹² Україна. — 1951. — № 3. — С. 17, іл.

Одержано 12.10.1989 р.

Автор аналізує вклад Федора Філіпповича Максимовича в розвиток історико-географічної та краєзнавчої бібліографії.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО. ТЕКСТОЛОГІЯ

- Яковенко Н. М.* Про критерії автентичності поземельних актів XV — першої половини XVII ст. (текстологічний аспект) 3

ТЕРИТОРІЯ

- Войтович А. В.* Волинська земля князівських часів (X — XII ст.) 10
Балабушевич Т. А. Територіальні межі правобережних козацьких полків (друга половина XVI — початок XVIII ст.) 23
Крикун М. Г. Динаміка кількості поселень Брацлавського воєводства в XVII — XVIII ст. 33

КАРТОГРАФІЯ. ТОПОГРАФІЯ

- Дашкевич Я. Р.* Зображення Кам'янця-Подільського 70-х років XVII — XVIII ст. як історико-топографічне джерело 43
Гирич І. Б. До історії топографії Печерської частини Києва XIX ст. (за матеріалами Київської інженерної команди) 54
Дмитрієнко М. Ф. Особливості картографування даних про видання газет України (жовтень 1917 — 1920 рр.) 61
Маркова О. Є. До створення атласу історії Української РСР для середньої школи 70

ЕТНОГРАФІЯ

- Науляко В. І.* З історії шведсько-українських зв'язків 77
Ковальська Н. Г. Народне житло угорців Закарпаття (до питання про географію угорського житла на землях України) 84

ЕКОЛОГІЯ

- Сидоренко О. Ф.* Торгівля лісом та її вплив на формування екологічного середовища на Україні (за актовими джерелами XVI — XVII ст.) 96
Васюта С. І. Лісокористування в Українських Карпатах: етапи, тенденції, перспективи 105

ІСТОРІОГРАФІЯ

- Мицик Ю. А., Кулинський М. О.* Історико-географічний опис східнослов'янських земель у хроніці німецького гуманіста Гартмана Шеделя 119
Ленченко В. О. З історії географічних досліджень України Російською Академією наук у XVIII ст. 124
Степанович Є. П. Документи до історії вищої спеціальної освіти на Україні в другій половині XIX — на початку XX ст. 132
Пінчук Ю. А. Про деякі питання козацтва в історії України 140
Білокінь С. І. Внесок Ф. П. Максименка до історично-географічної та краєзнавчої бібліографії 147

Проблемы исторической
географии Украины

Сборник научных трудов

Редакционная коллегия
Ф. П. Шевченко (ответственный редактор) и др.

Киев, издательство «Наукова думка»

На украинском языке

Оформлення художника Г. М. Балюна
Художній редактор І. П. Савицька
Технічний редактор А. О. Нагорна
Коректори Н. О. Луцька, З. А. Єрохіна.

ИБ N 11440

Здано до набору і підп. до друку 05.06.91. Формат 60×84/16. Офс. друк. Гарн. Мисль.
Фіз. друк. арк. 9,5+1 вкл. на крейд. пап. Ум. друк. арк. 9,01. Ум. фарб.-відб. 9,24.
Обл.-вид. арк. 11,16. Тираж 3800 прим. Зам. 1-595. Ціна 3 грн.Оригінал-макет виготовлено на персональних комп'ютерах у видавництві
«Наукова думка». 252601 Київ 4, вул. Репіна, 3
Київська книжкова друкарня наукової книги. 252601 Київ 4, вул. Репіна, 4.